

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни

ҶУРАЕВА ХУБОН
ЁРМАХМАДОВНА

МИРЗО ОЛИМЧОН ҲАСРАТИ
ҲИСОРӢ ВА МУҲИТИ АДАБИИ
ҲИСОР ДАР АСРҲОИ ХVIII-XIX

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМЁУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНИ

ҶЌРАЕВА ХУБОН
ЌРМАХМАДОВНА

МИРЗО ОЛИМҶОН ҲАСРАТИ
ҲИСОРЌ ВА МУҲИТИ АДАБИИ
ҲИСОР ДАР АСРҲОИ ХУШ-ҲИ

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШҶОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

ҶӢРАЕВА ХУБОН
ӢРМАХМАДОВНА

МИРЗО ОЛИМҶОН ҲАСРАТИ ҲИСОРӢ ВА МУҲИТИ АДАБИИ ҲИСОР ДАР АСРҲОИ ХУШ-ҲИ

Душанбе
Меҳроҷ гграф
2023

ТДУ 891.550

ТКБ 81.3 Тоҷ

Қ - 93

Бо қарори Шурои илмию методи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, қарори №3/6 (б) аз 27.12.2022 ба ҷоп тавсия шудааст.

*Зери назари доктори илми филология, профессор
Исрофилиё Шарифмурод Раҳимзода*

Мухаррир: доктори илмҳои филологӣ

Ғафоров Абдушукур Одинашоевич

Муқарризон: номзоди илмҳои филологӣ, дотсент

Шоев Абдухамид Абдунабиевич

номзоди илмҳои филологӣ, дотсент

Раҳимова Мулкинисо Исрофиловна

Ҷўраева Хубон Ёрмаҳмадовна. Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ ва муҳити адабии Ҳисор дар асрҳои XVIII-XIX. 136 сах.

Рисола ба таҳқиқи рӯзгор ва осори яке аз намоёндагони маъруфи водии Ҳисор Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ ва муайян намудани мақоми ӯ дар адабиёти форсии тоҷикӣ бахшида шудааст. Дар рисола бори аввал муҳити адабии водии Ҳисор дар асрҳои XVIII-XIX ва рӯзгору осори Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ мавриди таҳқиқи монографӣ қарор гирифтааст. Дар раванди кор нақши хавзаи адабии Ҳисор дар таҳаввули адабиёти тоҷик ва мақоми Ҳасрати Ҳисорӣ дар ин адабиёт ба таври илмӣ собит шудааст.

Ба муҳаққиқон, устодону донишҷӯёни факултаҳои суҳаншиносӣ ва доираи васеи хаводорони шеъри ноби форсии тоҷикӣ тавсия мешавад.

ISBN 978-99985-910-5-9

© Х. Ё. Ҷўраева, 2023

МУНДАРИҶА

Муқаддима..... 4

Боби I. Муҳити сиёсӣю адабии Ҳисор дар асрҳои XVIII-XIX

1.1. Вазъияти сиёсӣю иҷтимоии замони зиндагии Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ..... 9
1.2. Шоирони ҳамасри Мирзо Ҳасрат ва муҳити адабии ин давра..... 15

Боби II. Шарҳи ҳоли Мирзо Ҳасрат ва мероси адабии ӯ

2.1. Шарҳи ҳоли Мирзо Ҳасрат..... 41
2.2. Мероси адабии Мирзо Ҳасрат..... 53

Боби III. Таҳлили мавзӯҳои ашъори Мирзо Ҳасрат

3.1. Мавзуи ишқ дар ашъори Мирзо Ҳасрат..... 69
3.2. Панду ахлоқ дар ашъори Мирзо Ҳасрат..... 90
3.3. Шикоят ва эътироз алайҳи беадолатии замон, танкиди ҳокимон ва зиммдорони давр..... 100
3.4. Хусусиятҳои бадеии ашъори Мирзо Ҳасрат..... 112

Хулоса..... 121

Китобнома..... 126

МУҚАДДИМА

Дар таърихи тамаддун, фарҳанг ва адабиёти тоҷик водии Ҳисор нақши босазо дорад. Дар тӯли таърих аз ин водии зарҳез шоирону нависандагон, уламову урафо, хаттотону ҳунармандони касбу ҳунаrhoи мухталиф бархоста, ҳар як дар рушди фарҳанг ва адабиёти миллӣ нақши муҳим гузоштаанд. Доираи адабии Ҳисор баъд аз Самарқанду Бухоро яке аз ҳавзаҳои муҳими адабӣ дар Мовароуннаҳр ҳисоб меёфт. Ҳавзаи адабии водии Ҳисор дар асrhoи XVIII-XIX ва рӯзгору осори шоирони ин водӣ ба тавре ки шоида аст, мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст. Аз ҷумла, рӯзгор ва мероси адабии Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ ва муҳити адабии Ҳисор дар асrhoи XVIII-XIX метавонад дар шинохти бештари адабиёти тоҷик дар ин водӣ хидмати арзанда кунад.

Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ аз шоирони маъруфи адабиёти охири садаи XVIII ва ибтидои садаи XIX водии Ҳисор маҳсуб мебад, ки аз худ мероси адабии арзандае боқӣ гузоштааст. Муаллифони сарчашмаҳои адабӣ Ҳасратро ба неқӣ ёд карда, ўро ба сифати шоири тавонон ширинсухан сӯтуданд. Ҳасрати Ҳисорӣ замоне по ба арсаи фаъолияти эҷодӣ ниҳодааст, ки ба сабаби авзои nobасомони сиёсӣ иҷтимоӣ дар ҷомеа қадри суҳану худ намонда буд. Ва аҷиб ин ки шоир чун фарзанди замони худ авзои nobасомони давронро ба риштаи таъсир кашидааст. Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ зиндагонии зоҳидонае дошта ва дар ашъораш аслан ҳамон суннатҳои адабии адабиёти классикиро идома додааст. Дар замони зиндагии шоир дар Мовароуннаҳру Хуросон сабаки хиндӣ, алаҳусус ашъори Мирзо Абдулқодири Бедил (1644-1721) нуфузи зиёд дошт ва бино ба қавли муҳаққиқон, мелокӣ санҷиши ҳунари шеъри Бедил буд. Ҳасрати Ҳисорӣ низ аз ин миён истисно набуд ва чанд шеъре дар тақлиду пайравӣ аз ашъори Бедил сурудааст.

Барои ҳалли комилӣ мавзӯ саъй намудем, то заминаҳои фарҳангии замони зиндагии Ҳасрат, проблемаҳо ва мавзӯҳои асосии адабиётро дар он шаҳру навоҳие, ки шоир зиндагӣ

кардааст, баррасӣ созем, иртиботашро бо ҳокимону амирон ва робитаҳояшро бо шоирони ҳамасраш муайян намоем, то ба ин натиҷа ба шарҳи илмӣ рӯзгори шоир ноил гардем. Барои таъйини мақоми шоир дар таърихи адабиёти тоҷик давраҳои таълиму таҳсилоти Ҳасрат ба ҳайси шоири орифи исёнгар, таркиби жанрӣ, мундариҷаи ғоявии ашъори ў, сабку услуби эҷод, шеваи хося суҳанварӣ, таъсири таърихиаш аз шуарои пешин ва ҳамсуҳаннаш бо муосирин мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Илова бар ин, мундариҷаи ғоявии ашъори Ҳасрат, сабки шеваи суҳан ва ҷаҳонбинии ў бо шоирони ҳамасраш муқоиса шудааст. Ин ҳама имкон дода, ки муҳити адабии водии Ҳисор дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX муайян шавад ва мақоми Ҳасрат дар таърихи адабиёти тоҷикӣ таъин гардад, ки интихоби мавзӯ низ аз ҳамин ҷост.

Доир ба водии Ҳисор ва суҳанварону намоёндагонии илму адаби он дар як қатор сарчашмаҳои адабӣ таъриҳӣ суҳан гирифтааст. Аз ҷумла, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-нақоъ», Алишери Навоӣ дар «Маҷолис-ун-нафоис», Мирзо Муҳаммади Ҳайдар дар таъкираи «Таъриҳи Рашидӣ», Мавлавӣ Ҳусайни Сабо дар «Рузи равшан», Малехон Самарқандӣ дар «Музаққир-ул-асҳоб», Мирзо Абдулазими Сомӣ дар «Миръот-ул-хаёл», Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар «Тухфат-ул-аҳбоб» ва устод Садриддин Айний дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар бораи доираи адабии Ҳисор ва баъзе намоёндагонии адабиёт ва илму ҳунари он маълумот додаанд.

Дар бораи рӯзгор ва осори Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ аз сарчашмаҳои тоинқилобӣ танҳо Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва Мирсиддики Ҳашмат маълумот додаанд [48, 55]. Устод Садриддин Айний дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик» дар бораи Ҳасрат маълумоти кӯтоҳе бо зикри намунаи ашъор онарда, дар шеъру шоирӣ ҳунару истеъдоди баланд доштани ўро қайд кардаанд [50, 218]. Шоир ва донишманди тоҷик Абдусалом Деҳотӣ Ҳасратро аз ҷумлаи шоирони боистеъдод муаррифӣ намудааст [8, 302]. Расул Ҳодизода дар баробари шоирони дигари водии Ҳисор аз Ҳасрат ёд намуда, мазомини шеъри ўро аз шикваву шикоят ва танқиди ҳокимони замон иборат донистааст [128, 27]. Амирбек Ҳабибов баъд аз омӯзини адабиёти навоҳии кӯҳистон баъд таъкираҳо ва дигар сарчашмаҳо доир ба 38 нафар шоирони сарҳадӣ ва

водии Ҳисор, аз ҷумла дар бораи Ҳасрати Ҳисорӣ маълумот дода, намунаҳои осорашро дар қатори адибони дигар ба нашр расондааст [37, 13]. Дар асари «Шоирони Мовароуннаҳр»-и Алии Муҳаммадии Хуросонӣ низ доир ба рӯзгору ашъори Ҳасрат маълумоти мухтасар оварда шудааст [55, 468]. Шодибек Собирӣ дар китоби «Доираи адабии Ҳисор» доир ба рӯзгор ва осори 64 нафар адибони Ҳисор, аз ҷумлаи асри X то аввали асри XX маълумоти мухтасар додааст, ки яке аз онҳо Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорист [99, 64]. Имомиддин Раҳимӣ дар навиштаи худ аз Ҳасрати Ҳисорӣ ёд карда, ӯро «шоир, донандаи шеър ғазал, нақош ва қорӣ Куръони Карим» медонад, ки дар сини 36-солагӣ, дар айни камолот фавтидааст [100, 3]. Дар «Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» дар бораи рӯзгор ва осори Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ маълумоти мухтасар дарҷ шудааст [135, 374].

Новобаста ба ҳамаи инҳо, то кунун доир ба муҳити адабии водии Ҳисор дар асрҳои XVIII-XIX ва рӯзгору осори Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ таҳқиқоти ҷомеъ ва яқлухти адабиётшиносӣ навишта нашудааст. Аксари мақолоти зикршуда, маълумоти умумӣ-муаррифӣ дошта, аз Ҳасрат ба сифати намоёндаи ин давра ёд шуда, намунаи ашъораш зикр гардидааст.

Бо назардошти ин ҳама, муҳити адабии водии Ҳисор дар асрҳои XVIII-XIX ва рӯзгору осори Ҳасрати Ҳисорӣ ба таври бояду шояд пажӯҳиш нагардидааст. Маълумоти сарчашмаҳои илмӣю адабӣ ва нусаҳои мутааддиди ашъори шоир, ки дастраси мост, имкон медиҳад, ки муҳити адабии водии Ҳисорро дар ин давра ба дурустӣ бишносем ва мақоми адабии Ҳасратро дар адабиёти тоҷики давраи мавриди назар ва баъд таъйин намоем.

Барои ҳалли мавзун таҳқиқ масъалаҳои зерин мавриди баррасӣ қарор гирифтанд:

- Дар асоси иттилои сарчашмаҳои мавҷуда ва асарҳои илмӣ таҳқиқ ва муайян намудани ташаккули таҳаввули адабиёти форсу тоҷик дар доираи адабии Ҳисор ва рӯзгору осори Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ;
- муайян намудани вазъияти сиёсӣю иҷтимоӣ ва муҳити адабии Ҳисор дар асрҳои XVIII-XIX;

- баррасии мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии осори шоирони ҳамаери Ҳасрати Ҳисорӣ ва вазъии доираи адабии Ҳисор дар ин аҳд;

- муқоисаву муқобалаи ахбори маъхазҳои адабию таърихӣ ва баррасии натоқи таҳқиқоти донишмандони муосир оид ба шарҳи ҳоли Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ ва эҷодиёти ӯ;

- муаррифии нусаҳои дастнависи ашъори Ҳасрат, ки дар китобхонаҳои кишварҳои мухталиф, аз ҷумла китобхонаҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Русия маҳфуз мондааст ва нишон додани арзиши илмӣю онҳо;

- таҳлили баррасии мавзӯ ва мухтавои ашъори Ҳасрат;

- нишон додани хунари шоирии Ҳасрат дар ҳар як жанри шеърӣ, аз ҷумлаи ғазал ва мухаммас;

- баррасии сохтор ва созмони дохилии намууди шеърӣ «титол»-и Ҳасрат;

- баррасии андешаҳои ирфонии шоир;

- баррасии ҷаҳонбинӣ ва таъсирпазирии Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ аз шоирони пешин, аз қабили Абдурахмони Ҷомӣ, Абдулқодири Бедил, Ҳаёлии Бухорӣ, Калими Кошонӣ ва дигарон;

- таъйини мақоми Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ дар таърихи адабиёти тоҷики асрҳои XVIII-XIX.

Дар диссертатсия бори аввал муҳити адабии водии Ҳисор дар асрҳои XVIII-XIX ва рӯзгору осори Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ мавриди таҳқиқи ҳамагарафа қарор гирифтааст. Дар раванди қарорҳои ҳамаи адабии Ҳисор дар таҳаввули адабиёти тоҷик ва мақоми Ҳасрати Ҳисорӣ дар ин адабиёт ба таври илмӣ собит шудааст.

Ҳангоми ҳалли проблемаҳои фавқ аз усули равишҳои таҳқиқи таърихӣ-қисӣ, назари объективӣ ба маводи адабӣ, истифодаи поэтикаи суннатӣ, меъёрҳои матншиносӣ, методи таҳлили системӣ ва равишҳои оморию татбиқӣ истифода карда, ҳамчунин аз таҷрибаи донишмандони варзидаи Тоҷикистону Русия, Эрон Ҳинд ва мамлаки Аврупо чун Садриддин Айнӣ, Забехуллоҳ Сафо, Е. Э. Бертелс, Каримов Усмон, Расул Ҳодизода, Ахрор Мухторов, Аълоҳон Афсаҳзод, Абдунабӣ Сатторзода, Ғолиб Ғоибов, Амирбек Ҳабибов, Мардонов Аҳмадҷон, Неъматов Нуъмон, А. Аёрис, В. С.

Соловев, Исрофилниё Шарифмурод Раҳимзода ва дигарон истифода намудаем.

Сарчашмаҳои таҳқиқи диссертатсия ашъори Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ, баёз, ҷунг, таъкира ва дигар маҷмӯаҳо, ки ашъори шоирони ин даврони водии Ҳисор, алаҳхусус ашъори Ҳасрати Ҳисорӣ дарҷ шудааст, сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва асару мақолати илмӣ, ки доир ба мухити адабии водии Ҳисор баҳс намудаанд, мебошад. Ҳамчунин хангоми баррасии таъсирпазирии Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ аз шоирони пешин, ашъори шоироне чун Саъдии Шерозиву Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандиву Хаёлии Бухороӣ ва алаҳхусус Абдурахмони Ҷомию Абдулқодири Бедил ва Сойби Табретӣ низ ба ҳайси манбаъ истифода шуда, асосии онҳо дар баҳши китобномаи диссертатсия зикр гардид.

Зикр кардан бамаврид аст, ки маҷмӯаи нисбатан мукаммали ашъори Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисориро бори аввал соли 2013 ва соли 2019 бо баъзе тағйиру иловаҳо нашр намудаем, ки дар шиноخت ва муаррифии шоир судманд хоҳад буд.

БОБИ I МУҲИТИ СИЁСИО АДАБИИ ВОДИИ ҲИСОР ДАР АСРҲОИ XVIII-XIX

1.1. Вазъияти сиёӣ, иқтимоӣ ва адабии замони зиндагии Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ

Водии Ҳисор яке аз минтақаҳои фарҳангпарварест, ки аҳли илму адаб дар тӯли таърих ба ин мулк рӯй меоварданд. Ҳисори Шодмон ҳамчун яке аз марказҳои муҳимми иқтисодӣ – сиёӣ ва илмиву фарҳангӣ дар таърихи кишварҳои марзҳои Осиёи Миёна мақоми худро дошт.

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX таърихи адабии водии Ҳисор яке аз даврони пурмахсул ба ҳисоб меравад, зеро дар ин давра шоирону нависандагони зиёде ба майдони адабиёт омада буданд. Бехтарин намояндагони адабиёти ин давра Парии Ҳисорӣ, Ҷазбии Ҳисорӣ, Комил, Мавзун, Мирзо Мункӣ мебошанд. Дар қатори ин адибон яке аз симоҳои намоёни адабиёти нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX водии Ҳисор Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ мебошад, ки бо ашъори пурарзишаш миёни ин водӣ ном бароварда буд. Мирзо Муллоаҳмадов дар мақолаи «Ҳавзаи адабии Ҳисор ва баъзе аз вижагӣҳои он» доир ба доираи адабии Ҳисор чунин менависад: «Яке аз муҳимтарин ҳавзаҳои адабии Мовароуннаҳр, ки дар рушди раванди адабиёти тоҷик таъсир гузоштааст, доираи адабии Ҳисор мебошад» [122, 75].

Бино ба шаҳодати сарчашмаҳои ҳаттии асримиёнагӣ ва кашфиётҳои бостоншиносон Ҳисор таърихи хеле бою қадима дошта, бо заминҳои зарфишон ва мардуми хунармандаш шуҳрати ҷаҳонӣ касб кардааст.

Номи Ҳисор дар ҷандин сарчашмаҳои таърихӣ асримиёнагӣ, аз ҷумла «Футуҳ-ал-булдон»-и Балазурӣ (асри VIII), «Ашқол-ул-олам»-и Ҷайхонӣ (асри IX-X), «Худуд-ул-олам»-и муаллифаш номаълум (асри X) зикр ёфтааст, ки аз қадимӣ будани ин водӣ дарак медиҳад.

Аз маълумотҳои сарчашмаҳои номбурда пайдост, ки дар водии Ҳисор ду шоҳигарӣ мавҷуд буд. Яке Аҳорун ё Ҳорун – дар қисми ғарбӣ, дигаре Шумон – дар қисмати шарқӣ он воқеъ буданд. Аз ҳудуди Шумон роҳи муҳимми тиҷоратии “Ҷодаи абрешим” мегузашт, зеро водии Ҳисор дар ҷорроҳи

бузург қарор дошт. Рафтуомад дар ин роҳ аз давраи қадими мавҷудияти “Роҳи Абрешим” то ба ҳол идома дорад. Сабаби ободии бозорҳои Ҳисор аз он буд, ки “Шохроҳи бузурги Абрешим” ўро бо шаҳрҳои дуру наздик ба марҳуми Арабистон, Ҳиндустон, Афғонистони имрӯза, Эрон, Арманистон, шаҳрҳои сарзамини Рум ва ғайра мепайваст ва муносибатҳои хариду фурӯши молу маснуот дар авҷ буд. Тоҷирони ҳисорӣ ҳеле барвақт ба тижорат машғул буданд. Онҳо ба Балх, Бадахшон, Нишопур, Олтой, водии Фарғона, Бухоро, Марв, Эрон ва дигар кишварҳо мол мебурданд, аз қабилҳои чорво, зироатҳои гуногун, абрешими ҳисорӣ, меваи хушк, умуман он чизҳоеро, ки дар Ҳисор истеҳсол мегардиданд. Инчунин аз мамолҳои дуру наздик, аз ҷумлаи Аморати Бухоро, Русия, Чину Ҳиндустон, Эрон Афғонистон, Қашғар, Арабистон ва дигар манотик тоҷирон молҳои худро дохили бозори Ҳисор менамуданд.

Шаҳри Ҳисор инчунин дорони қорихона (мактаби омӯзиши Куръон) буд, ки дар он толибилмон китоби «Куръон»-ро меомӯхтанд. Дар мадрасаҳои Ҳисор натаво аҳолии ин водӣ, инчунин аз ҳар гӯшаву канори Бухорои Шарқӣ толибилмон дарс меомӯшанд.

Бостоншаҳри Ҳисор то соли 1868, ки ба аморати Бухоро зӯран ҳамроҳ карда шуда буд, нишмангоҳи бекҳои Ҳисор ба шумор мерафт ва баъд зерини ҳукмронии сулолаи манғития низ пойтахти амир дар Бухорои Шарқӣ боқӣ монд. Ҳисор низ мисли Хучанду Қўқанд ва Хоразму Хатлон яке аз вилоятҳои саркаш ва пурқудрат ба ҳисоб мерафт.

Соли 1703 Мухаммад Раҳимбӣ атолиқи юз, собиқ ҳокими Ўротеппаву Самарқанд бо дастуру фармони хони Бухоро Амир Убайдуллоҳон (1702-1711) ба муқобили ҳисорӣён вориди ин мулк шуд. Мухаммад Раҳимбӣ бо лашкари Бухоро барои аз худ намудани яке аз қалъаҳои вилояти Ҳисор бо ҳокими он ҷанг эълон мекунад. Пас аз фурсате қўшуни Бухоро бо фармони Мухаммад Раҳимбӣ ба қалъаи Ҳисор ҳучум намуд. Мардуми Ҳисор ба бухорӣён бо сангу қалтак ҳамла намуданд. Дар натиҷа бухорӣён бо талафоти зиёд роҳи гузрезро пеш гирифтанд. Дар ин муҳориба исёнгарони ҳисорӣ, ки танҳо бо сангу қалтак мусаллаҳ буданд ва шумораашон, ки ҳеле зиёд буд, лашкари бухорӣёнро шикаст доданд. Бекигарии Ҳисор

таъри 50 сол пас аз рондани бухорӣён ҳамчун мулки мустақил ари вуҷуд дошт.

Мухаммадинбӣ яке аз намоёндагони сулолаи нави муғулӣ – манғития (1747-1754, бори дувум соли 1758), ки марди ҳеле ҷасур буд, ҳокими Ҳисор таъин мешавад. Барои он ки Мухаммадинбӣ ба хони Бухоро – Мухаммадраҳимхон атоиат намекунад, хон фармон медиҳад, ки ўро ба қатл расонанд. Мухаммадаминро дар сари бозори Ҳисор ба қатл мерасонанд. Сипас Раҳимхон амаки худ – Дониёл (1759-1785) атолиқро ҳокими Ҳисор таъин мекунад.

Дар охири асри XVIII Аллабердӣ (Оллохбердӣ тозии Қатаганӣ) (1785-1802) Ҳисорро тобеи худ намуд. Аллабердӣ оқирин ҳокими Ҳисор дар асри XVIII ва аввалин ҳоким дар асри XIX буд.

Вақте Амир Ҳайдар ба тахти Бухоро нишаст, мутаваҷҷеҳи Ҳисор гашт. Ў ҳокими Ҳисор – Аллабердиро ба қатл расонид. Сайидбӣ (1802-1830) атолиқи юзро дар Ҳисор ҳоким таъин кард. Ҳукмронии Сайидбӣ дар Ҳисор дар нисбати дигар ҳокимон тўл кашид. Сайидбӣ яке аз эътимодноктарин ҳокимони Амир Ҳайдар ба ҳисоб мерафт.

Баъд аз вафоти Сайидбӣ писараш Сўфӣ девонбегӣ (1830-1850) ҳокими Ҳисор гардид. Ҳокими Ҳисор Сайидбӣ барои рутбаи атолиқиро соҳиб шудан духтарашро ба амираи Бухоро – Амир Ҳайдар ба занӣ медиҳад. Сўфӣбӣ девонбегӣ тағои Амираи Бухоро Амир Насрулло буд ва ин иртиботи хешутаборӣ буд, ки падару писар Сайидбӣ ва Сўфӣбӣ тақрибан ним аср дар Ҳисор ҳукм ронда, бекҳои қомилхуқуқ ба шумор мерафтанд.

Ҳукумати Ҳисорро баъд аз Сўфӣбӣ соли 1850 Абдулқаримбӣ парвонаҷӣ ном шахс, ки шахси ҳеле далеру лашкарқашӣ бомаҳорат буд, сарварӣ мекард. Абдулқарим (1850-1868) писари Сайидбӣ атолиқ ва бародари Сўфӣбӣ ҳоким буд. Мувофиқи маъхазҳои таърихӣ, Абдулқарим парвонаҷӣ шахси заковатманд буда, дар ободонии Ҳисор нақши назарраси худро гузоштааст.

Ҳисор дар солҳои охири ҳукмронии Амир Насрулло аз ҷумлаи мустақил мехисобид. Баъд аз Амир Насрулло писари ӯ Амир Музаффар (1860-1885) ҳокими Бухоро таъин шуд. Амир Музаффар соли 1870 ба ҷониби Ҳисор ва Деҳнав лашкар

кашид. Дар ин вақт беки Ҳисор Абдулкарим худуди вилояти худро хеле васеъ карда буд ва як қатор вилоятҳо зери ҳукумати Ҳисор қарор доштанд, аз ҷумлаи Шеробод, Бойсун, Тирмиз, Қўғонтеппа, Кубодиён ва як қисми Қўлоб. Дар натиҷа Амир Музаффар қушуни ҳисориҳоро шикаст дода, ба муҳосира гирифт. Баъд ба шаҳр шабехун зада, қалъаро соҳиб гардид. Таърихнигор Зафар Дўстов ин воқеаро чунин қайд кардааст: «Дар қалъаи Дехнав, ки тобеи Ҳисор буд, задхӯрди сахти ҳисориёну бухориён ба вуқӯъ пайваст, ки он 15 рӯз давом ёфта, ҳамин тавр Ҳисор истиқлолиятро то соли 1921 аз даст дода, пурра тобеи амирони мангитияи Аморати Бухоро шуд» [67, 65].

Абдулкарим додхоҳ баъди шикастхӯрӣ бо аҳли оила ва наздиконаш аз ҷониби Амири Бухоро ба қатл мерасад. Амирбек Ҳабибов ин ҳодисаро чунин меорад: «Беки Ҳисор Абдулкаримхон дар ин мубориза шикаст хӯрда, ба панокси иттифоқчи худ амири Қўлоб мегузешад. Амири Қўлоб барои дуруст кардани муносибати худ бо Амир Музаффар Абдулкаримхонро бо 20 нафар тарафдоронаш ба дастӣ амири Бухоро медиҳад ва амир онҳоро ба қатл мерасонад» [37, 6].

Ҳангоме ки мардуми Ҳисор худро мустақил медонистанд ва ба аморати Бухоро тобеъ шуданро намехостанд, Амири Бухоро барои тарсонидани мардуми ин водӣ Абдулкаримро ба қатл мерасонад. Вақте мардуми Ҳисор ба амир муқобилият нишон медоданд, навқарони амир бадгарин ҷазоҳоро ба онҳо раво медиданд. Дар мақолаи «Страницы истории» (Саҳифаҳои таърих), дар китоби «Гиссарская долина» (Водии Ҳисор) В. Савченко чунин овардааст, ки: «Сайёҳи фаронсавӣ Г. Бунвалот аз номи сокинони водии Ҳисор чунин навишта буд, ки амир барои тарсонидани душманҳояш 100 нафар одамони ин водиро сар бурида, дар Дехнав аз сарҳои бурида қалъа сохт» [107, 4]. Ин бераҳмии аз ҳад зиёд ва инчунин воқеаи ба сари Абдулкарим омада, мардумро ба ҳарос оварда буд, аз ин рӯ Ҳисор ба тобеияти Бухоро даромад.

Бино ба таҳқиқи муҳаққиқон, соли 1868 Яъқуббек қушбегӣ ҳокимияти мулки Ҳисорро соҳиб гардид, ки ба ӯ Қўлоб, Балҷувон, Қаротегин ва Дарвоз тобеъ буданд.

Мувофиқи маълумотҳои муаррихон, баъд аз қатли беки Ҳисор Абдулкаримбӣ ҳокимияти сулолаи хонадони юзҳо дар Ҳисори Шодмон поён ёфт. Ин хонадон қариб ду аср ҳукмрони

водии Ҳисор ва бекигарии он буданд. Асри XIX се нафар аз ин хонадонро Сайидбӣ атолиқ юз, писараш Сӯфийбӣ ва Абдулкаримбӣ, ки зиёда аз 65 сол пайи ҳам ҳукм рондаанд, муаррифӣ намулдааст.

Дар Ҳисор ҳокимҳо пайи ҳам иваз мешуданд. Остонакул қушбегӣ аввалин шахсе дар миёни ҳокимони Ҳисор буд, ки баъди амири Бухоро ба ҳукми қатл баровардан ҳақ дошт ва ягона ҳоким дар тамоми қаламрави қўҳистони шарқии Бухоро ба ҳисоб мерафт, ки ба ордени императори рус сазовор гашта буд. Яъне қушбегии Ҳисор баъд аз Амири Бухоро дар ҷойи дувум меистод.

Баъд аз Остонакул дар Ҳисор бекҳо зуд – зуд иваз мешуданд. Авлиёкул қушбегиро охири беки Ҳисор ном бурдан мумкин аст, зеро ӯ бо охири Амири Бухоро Амир Олимхон ба Афғонистон гурехт. «Авлиёкул (дар Ҳисор) 6 сол ҳукмронӣ намуд, баъд ҳамроҳи Амир Олимхон ба Афғонистон фирор кард» [66, 8]. Амир Олимхон даҳумин подшоҳ аз сулолаи Мангитиён буд.

Водии Ҳисор аз ҷиҳати иқтисодӣ низ яке аз манотиқи пешрафта буд. Ин водӣ бо мағои ҳарири хисорӣ, ки онро «алочаи абри қаротегӣ» ном мебуданд, машҳур гашта буд. Дар асри XIX водии Ҳисор худро бо озӯкаю сӯзишворӣ, маъдан, маснуоти саноатӣ эҳтиёҷи рӯзгор пурра таъмин менамуд. Бо пиллапарварӣ, шохӣю мохутбофӣ ва гӯсфанду аспҳои хушзоташ машҳур буд ва шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, Ўротеппа, Қўқанд ва дигар шаҳрҳоро бо аспҳои хушзоташ таъмин менамуд.

Ҳунармандӣ ва касибӣ, кулолгарӣ, охангарӣ ва бофандагӣ машғулияти мардуми ин водӣ ба ҳисоб мерафт. Бофандагӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX хеле ривҷ ёфта буд. Дар Қаротег маҳсусан алочаи он бо номи «алочаи абри Қаротег» машҳур буд. Дар мавриди шухрат ёфтани Ҳисор бо «алочаи абри Қаротег» таърихшинос Аҳрор Муҳторов чунин мегӯяд: «Маҳсули кори бофандагони водии Ҳисор маҳсус алоча ё абри Қаротег (ин матоъ бо номи «Абри Ҳисор» низ машҳур аст) ба ҷойҳои дур мерафт ва яке аз манбаи муҳими даромади қосибон буд» [76, 225]. «Абри Қаротег» либоси маъмулии ашрофзодагони Аморати Бухоро маҳсуб меёфт. Бофандагон матоъҳои гуногун аз кабили «чортег», «алочаи

Адибони ин водӣ на танҳо барои муаррифии адабиёти як ҷушан Тоҷикистони имрӯз саҳм гузоштаанд, балки барои бою ғани гаштани адабиёти тоҷику форс, дар маҷмӯъ тамоми форсизабонон хизмат намулдаанд.

1.2. Шоирони ҳамасри Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ ва муҳити адабии ин давра

Водии Ҳисор яке аз нуқтаҳои муҳимми адабӣ буд, ки дар ғули асрҳо донишмандон, шоирону орифон ва фозилони ҷиётеро тарбия намулдааст. Дар Ҳисор ханӯз аз қадим доираҳои адабӣ вучуд доштанд. Асри XV ва XVI аз зумраи асрҳои буданд, ки доираи адабӣ ҳеле ривоч ёфта буд. Махфил адибони ҷиётеро ба ҳам оварда буд. Ҷунунии Ҳисорӣ, Ғарибии Ҳисорӣ, Туфайлии Ҳисорӣ, Фатҳии Ҳисорӣ, Зиллоҳи Ҳисорӣ ва ғайраҳо аз ҷумлаи шоирони хушсаликаи Ҳисор буданд.

Адабиёти ин водӣ барои рушди адабиёти тоҷик таъсири ҷиддӣ гузоштааст. Дар таҳқиқи доираи адабии Ҳисор Садриддин Айний, Абдусалом Деҳотӣ, Ахрор Мухторов, Амирбек Ҳабибов, Собири Шохонӣ, Ғолиб Ғоибов, Зафар Дустов, Шодибек Собирӣ ва дигарон хизмати бузург кардаанд.

Ҳисор бо аҳли илму адаби худ ва муассисоти фарҳангии худ шуҳрат дошт. Дар ин водӣ нафароне низ буданд, ки ба касби хаттотӣ майл доштанд. Бо вучуди ба хунари котибӣ машғул будан, инчунин хунари хуби шеърнависӣ низ доштанд. Мухаммадризо ибни Оллоҳкулии Хонакоҳӣ, Мирмуҳаммадшариф ибни охунд Мулло Одинамуҳаммади Қаротоғӣ, Мулло Менглибои Ҳисорӣ, Мулло Мирзо Ҳамдами Балхӣ ибни Мулло Абдулвоҳид, Мулло Ҳочабалал ибни Ҳоча Исҳоки Ҳисорӣ, Мулло Сайидабдулнабӣ ал-Ҳисорӣ, Шайх Абдурахими Давлат – мулаккаб ба Ҳазрати Бузургвори Элоқӣ – шоир ва ориф, Мулло Абдусалом ибни Мулло Неъматулло ал-Хоразмӣ ал-Хонакоҳӣ, Мирзо Абдуллоҳи Ҳисорӣ, Ҳоча Абдуллатифи Ҳисорӣ аз зумраи ин нафарон буданд.

Доираи адабии Ҳисор дар асрҳои XVIII-XIX низ дар авҷи нумӯъ буд. Мухаммадбадеш бини Мухаммадшарифи Малехои Самарқандӣ (1650) дар асараш «Музакир ул-асҳоб», ки соли 1729-1730 китобат шудааст, оид ба яке аз аҳли адаби Ҳисор Мулло Сабрии Ҳисорӣ маълумот додааст. Бино ба гуфтаи Малехо, дар паҳлӯи Ғури Мир дар Самарқанд мадрасае вучуд

ҷорте», «алочаи ҷиғӣ», «алочаи сиёҳкор», «алочаи алифӣ», «алочаи маҳмадшохии зирағӣ», «суғӣ», «алочаи кӯлобии миёнкафта», «алочаи бойсунӣ», «алочаи кабутак», «алочаи пусти мор», «кори параха», «кори лолағӣ», «алочаи бекасаб» ва ғайра мебофтанд.

Оҳангарӣ низ яке аз машғулиятҳои аҳолии Ҳисор буд, ки он низ ҳеле ривоч ёфта буд. Ба корду шамшери устоҳои Қаротоғ сайёҳони асри XIX баҳои баланд дода, зикр кардаанд, ки ин қабил маҳсулот на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар дигар давлатҳо, аз ҷумлаи Эрон, Арабистон ва Туркия талабгорону хаводорони худро дошт.

Соҳаи дигари ниёзи харрӯзаи мардум дӯхтани пойафзол аз қабилӣ мӯза, маҳсӣ, кафш, хомак, мӯкӣ, чорук ва монанди инҳо буд. Мулки Ҳисор бо чорводорӣ машғур буд ва ягона воситаи нақлиёт уштур, асп ва хар ҳисоб меёфт. Дуредгарӣ низ мисли касбҳои дигари ин мулк дар ривоч буд. Ҳисор инчунин дорои тӯпхона ва сиккахона (тангасозӣ) буд. Наққошон, устоҳои қандакор, хаттотон ва устоҳои гуногунсоха дар ин мулк ғайрият доштанд. Инчунин, дар Қаратоғ хунари қаннодӣ ва ширавор аз қабилӣ парварда, печак, халвоҳои гуногун, аз шарбати ангур (шинӣ) тайёр мекардаанд, ки зеби дастархони мардум буд.

Ҳисор маркази муҳими илму адаб ва илму ирфон буда, олимони роҳи тариқат низ рӯ ба ҷониби ин водии зарҳез кардаанд. Ҳазрати Мавлоно Яъқуби Чархӣ (халифаи Ҳоча Баҳоуддини Нақшбанди Бухорӣ), Ҳоча Ахрори Вали (халифаи Мавлоно Яъқуби Чархӣ), Шайх Ҳусайни Хоразмӣ, наберагони Маҳдуми Аъзам (Ҳоча Аҳмади Косонии Дахбедӣ, шоир ва донишманд Мавлоно Қабули Бухорӣ аз ҷумлаи ин нафарон буданд. Абдурахмони Ҷомӣ яке аз пешвоёни тариқати нақшбандия, шоир, арбоби шарият ва раҳнамои роҳи тариқат барои лидорбинӣ бо Мавлоно Яъқуби Чархӣ ба Ҳисор сафар намулдааст. Ҳазрати Мавлавӣ Сӯфӣ Қаландаршоҳи Валии Қандаҳорӣ – соҳиби “Маъдан-ул-ҳол” низ Водии Ҳисорро макони зист қарор дода буд, ки марқадаш дар деҳаи Роҳатӣ воқеъ аст.

Дарвоқеъ, Ҳисор мулки пуриктидор, шуҳратманди Маширикзамин, дорои доираи адабию фарҳангӣ буда, бо аҳли илму адаби худ ва муассисоти фарҳангии худ шуҳрат дошт.

дошт. Мулло Сабрии Ҳисорӣ аз ҷумлаи шуароест, ки дар ин мадраса таҳсил кардааст [90, 165].

Дарбори ҳокимони Ҳисор низ маконе буд, ки шоирону донишмандон дар он ҷамъ меомаданд. Масалан, дар замони ҳокимияти Абдулқаримхон, ки соли 1850 беки Ҳисор тайин шуда буд, шоирони зиёде, монанди Мулло Рачаби Парӣ, Мулло Эсои Бадахшони Мавзун, Саидҷон, Тошхоҷаи Ирӣ, Мирзо Мункӣ ва дигарон ҷамъ омада, маҳфилҳои адабӣ барпо мекарданд. Амирбек Ҳабибов дар ин масъала менависад: «Дар замони ҳоким Абдулқарим шоирони зиёде дар дарбори ӯ ва берун аз он дар деҳа ва қишлоқҳои Ҳисор ба майдони адабиёт омада, як доираи адабии маҳаллии худро ташкил медиханд» [37, 7].

Ин маҳфили адабӣ баъд аз қатли Абдулқаримхон пароканда гардид. Баъдан дар замони мирии Яъқуби Кибор ва Сатторқулибӣ ин маҳфили адабӣ аз нав эҳё мегардад.

Водии Ҳисор аз аҳди қадим диёри шуарову уламову фузало, орифону доноён ва удабо буда, алаҳхусус асри XIX доираи адабии Ҳисор яке аз даврахҳои пурарзиш маҳсуб меёбад. Ин қарн бисёре аз шахсиятҳои руӣи қор овард, аз ҷумла Мулло Мухаммад Шарифи Ғамгин, Имомиддини Банда, Мулло Азимқули Ҳолӣ, домолло Ҳочимуроди Розӣ, Қозӣ Қомили Ҳисорӣ, Музмар, Ҳазини Ҳисорӣ, Бисмили Ҳисорӣ, Ҳатиби Ҳисорӣ, Мавлоно Ушшоқ Ёвқотҷи Ҳисорӣ, Ҷазбӣ, Мавлавии Ҷунунӣ ва чандин нафарони дигар аз адибони Водии Ҳисор ҳастанд, ки эҷодиёти ҳар яке шоистаи таҳқиқи ҷудогона аст.

Донишманди тоҷик Амирбек Ҳабибов, ки мероси адабии шоирони кӯҳистонро мавриди таҳқиқ қарор додааст, дар бораи доираи адабии Ҳисор маълумот дода, робитаи адабии онро бо маркази адабии Бухоро дар асрҳои XVIII-XIX таъкид намулдааст [37, 9]. Амирбек Ҳабибов дар асараш бо номи «Ганҷи парешон» оид ба 63 шоирони кӯҳистон маълумот додааст, ки аз онҳо се нафарашон шоирони Ҳисорӣ, аз қабили Фориғи Ҳисорӣ, Қомили Ҳисорӣ ва Мирзо Мурассаи Ҳисорӣ мебошанд, ки дар асрҳои XVIII – XIX зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Дар асари дигараш бо номи «Аз ганҷинаи адабии Ҳисор» оид ба 21 нафар шоирони Ҳисорӣ маълумот додааст, ки аз онҳо чор нафарашон шоирони асрҳои XVIII – XIX

мебошанд. Асари дигараш, ки бо номи «Мероси адабии шоирони Ҳисор» ҷамчун муаррифгари шоирони асрҳои XVIII – XIX мебошад, дар он оид ба 15 нафар шоирони Ҳисорӣ маълумот оварда шудааст. Шоироне, ки дар асари охирином бурда шудаанд, ҳама намоёндогони асрҳои XVIII – XIX водии Ҳисор маҳсуб меёбанд.

Илова бар ин, дар ин давра шоироне ҳастанд, ки девонҳои онҳо аз байн рафтаву номи баъзеи онҳо дар ягон маҳзату таъкираҳо қайд нагардидаанд. Вақте ки вилоятҳои тоҷикнишин, ба монанди Ҳисор, Ёротеппа, Кӯлоб, Қаротегину Дарвоз ба аморатҳо, аз ҷумлаи Бухоро, Фарғона ва Хоразм, ки давлатҳои феодалии нисбатан мутамарказ буданд, тобеъ намешуданд, ҳам вазъи сиёсӣ ва ҳам вазъи адабӣ дар ҳолати парокандагӣ буд. Ин боис гардид, ки номи баъзе шоирони кӯҳистон аз мадди назарҳо дур монанд, номи баъзеи онҳо ба сабаби дар ягон сарчашма зикр наёфтган аз миён рафтаанд. Аз сӯйи дигар, аз баъзе шоирони соҳибдеворон танҳо як ғазал ё як мухаммас боқӣ мондааст, ки сабабаш дар доираҳои хурд-хурди адабии маҳаллӣ амал кардани онҳо мебошад.

Шоирони Бухорои Шарқӣ ба Бухоро рафтан имконият надоштанд. Онҳо дар деҳаву зодгоҳи худ дар атрофи ҳокимони маҳаллӣ фаъолият намуда, доираҳои адабӣ ташкил мекарданд. Маҳфилҳои адабӣ дар Ҳисор, Кӯлоб, Ёротеппа, Хучанд, Кеш, Қаротегин, Дарвоз ва Бадахшону Зарафшон амал мекарданд. Дур будани ин гуна марказҳои адабӣ боис гардид, ки шоирони зиёд ба таъкираҳои адабӣ ва маҷмӯаҳои шоирон дохил нашудаанд. Сабабҳои дур мондани шоирони кӯҳистон аз марказҳои илмӣ ва шахрҳои марказӣ дар камбағалӣ ва қашшоқии онҳо низ буд.

Шоироне, ки дар маҳалҳо зиндагӣ мекарданд, ашъорашон ҳолӣ аз мадҳу санои амирон буд. Мавзӯи ашъори онҳо бештар ба мавзӯҳои шикоят аз қашшоқӣ, зулми золимони замона, бекадрӣи аҳли ҳунар, панду ахлоқ ва ишқ бахшида шудаанд. Амирбек Ҳабибов номи даҳҳо шоиронро, ки дар ин аҳд саҳифаҳои таърихи адабиёти тоҷикро рангин сохтаанд, ном гирифтааст, ки Мирзо Ҳасрат, Парии Ҳисорӣ, Фориғ ва Мирзобобои Ҳисорӣ аз он ҷумлаанд: «Танҳо дар охири асри XVIII, асри XIX ва ибтидои асри XX аз сарзамини тоҷикон зиёда аз 400 нафар шоирон дар майдони адабиёт ҳунарнамоӣ

кардаанд, ки девони ашъор ва осори дигари адабии аксарияти онҳо дастраси мо шудааст» [39, 6].

Бино ба гуфтаи Амирбек Ҳабибов, дар асрҳои XVI, XVII, XVIII, XIX ва ибтидои асри XX садҳо шоирони боистеъдод аз кӯхистон баромадаанд, ки бо ашъори худ миёни мардум шухрат доштанд.

Чӣ тавре ки маълум гашт, адабиёти тоҷик дар ҳеҷ давра ҳомӯш набуд ва дар ҳама ғушаву канори маҳалҳои тоҷикнишин ҷароғи адабиёти тоҷик фурузон буд. Гулбоғи адабиёти Ҳисорро шоирон Ирсеӣ, Мирзо Бобо, Ҷазбӣ, Ҳасрати Ҳисорӣ, Музмар, Банда, Розӣ, Дабир, Шариф, Хатиб, Ғамгин, Ҳолӣ, Бисмил ва дигарон рангин кардаанд.

Дар асрҳои XVIII-XIX водии Ҳисор аз ҷумлаи муҳимтарин маркази адабии тоҷикон, баъд аз марказҳои Бухорову Самарқанд ба шумор мерафт. Баъзе аз суҳанварони соҳибноми асрҳои XVIII-XIX ин водиро барои тақвияти гуфтаҳои хеш муаррифӣ мекунем, аз ҷумла:

Мулло Мухаммадраҷаб Парии Ҳисорӣ миёни аҳли адаб, уламову фузалои замони худ мақоми бузургеро соҳиб буд, ҷунки шоир дар латофати табъ ва балогати суҳан хеле пурқувват буд. Шоирону адибон Парии Ҳисориро «маликушшуаро»-и қарни XIX доираи адабии Ҳисорӣ Шодмон хондаанд.

Осор ва аҳволи зиндагии Парии Ҳисорӣ дар маъхазҳо дар шакли номукаммал дарҷ гардидааст. Сабаб он буд, ки Парии Ҳисорӣ ҷун дахҳо шоирони боистеъдоди навоҳии кӯхистон аз марказҳои маъмури ва адабӣ дур буд.

Таъкиранивисон соҳибдевор будани шоирро қайд кардаанд. Эҷодиёти Парии Ҳисорӣ аз ғазал, мухаммас, қитъа ва рубоӣ иборат буда, аз ӯ 60 ғазал, 7 мухаммас, 3 таърих ва 1 дoston бо номи «Зафарнома» бокӣ мондааст: «Девони комили шоир то ба имрӯз дастрас набошад ҳам, ашъораш дар таъкираву баёзҳои бисёре ҷой дода шудаанд» [55, 133].

Ашъори шоир ба шакли пароканда дар маҷмуъу даътависҳо, ҷунгҳои қаламӣ ва сарҷашмаҳои адабиву таърихӣ мавҷуд аст. Дар ин хусус Саидмурод Эшзода дар сарсухани «Ашъори мунтахаб»-и Парии Ҳисорӣ менависад: «Боиси таассуф аст, ки аз як шоири бузурги соҳибдевор тақрибан 870

байт то имрӯз ба ёдгор монда, боқимонда ашъори шоир бебозгашт аз миён рафтааст» [25, 4].

Дар замони зиндагии Парӣ Абдулкаримхон ном шахси бофарҳанг ҳокими Ҳисор буда, шахси хеле шеърдӯсту шоирпарвар буд. Аз ин сабаб Абдулкаримхон дар дарбораш махфили адабӣ дошт ва Парии Ҳисорӣ сарвари ин махфилро ба ӯҳда дошт. Парии Ҳисорӣ дostonе бо номи «Зафарнома» дорад, ки ба ин ҳоким бахшидааст:

Парӣ ҳам дар ин шева дорад саре,
Ки орад зи баҳри хирад гавҳаре.
Чӣ дафтар? «Зафарнома»-и пур зи фан
Ба номи валиеъматӣ хештан.
Нигорад ба имлоди табиъи салим
Ба парвонаҷӣ бийи Абдулкарим.
Шаҳи покгавҳар, муқаддассифот,
Зи бурҷи саодат ҷу хуршеди зот [25, 123].

Дар замони ҳукмронии Абдулкаримбӣ зиндагӣ ва эҷод кардани Парии Ҳисориро Мирзо Абдулазими Сомӣ низ собит кардааст. Ин нуктаро муҳаққиқ Субҳон Амиркулов ҷунин шарҳ додааст: «Тибқи маълумоти Сомӣ, дар махфили адабии Ҳисорӣ Шодмон ҳокими ин вилоят Абдулкаримбӣ, ки шахси шеърдӯст буд, аз шоири номии ин диёр Мулло Раҷаб Парии Ҳисорӣ хоҳиш мекунад, ки дар васфи гул ғазале гӯяд ва ӯ воқеан дар радифи «гули сурх» як ғазали аҷиб мегӯяд» [56, 23].

Ғазали зерин дар китоби «Мероси адабии шоирони Ҳисор» пурра оварда шудааст, ки ҷунин аст:

Дар ҷамаи дод агар ғайз баҳорон гули сурх,
Мижга аз хуни дилам рехт ба домон гули сурх.
На ҳамин дилаи мо маҳви тамошои ту буд,
Рафтӣ дар боғу шуд аз рӯи ту хандон гули сурх [37, 90].

Парӣ дар деҳаи Булоқсайидони водии Ҳисор таваллуд шуда, тӯли 60 сол (солҳои 1803-1863) дар дарбори ҳокимони ҳамонвақтаи Ҳисорӣ Шодмон хидмат кардааст. Парии Ҳисорӣ қарех-ул-башара, яъне хунукбашара (ба ибораи мардумӣ ҷугур) будааст. Фузалои Бухоро Париро ба хусни гуфтораш мафтун

шуда, ба Бухоро металабанд. Парӣ ин байтро дар ҷавоби эшон мефиристад:

**Парӣ чун равғани поки Бухоро
Шунидан дораду дидан надорад [27, 163].**

Соли таваллуди Парии Ҳисорӣ миёнаи солҳои 70-80-уми асри XVIII тахмин карда шудааст. Ӯ дар пайравии ғазалҳои Мирзо Бедил ғазал месуруд. Муҳаққиқи таърихшинос Ғолиб Ғоибов то соли 1863 дар қайди ҳаёт будани Париро зикр кардааст [63, 85].

Ду ғазали шоир ба репертуари «Шашмақом» дохил шудааст ва намунаи як ғазали ӯ чунин аст:

**Боварам н-ояд, ки имшаб ёр ояд дар барам,
Дар барам ояд бубинам, то биёяд боварам...
Пайкарам аз захми шамшерӣ ту дорад обрӯ,
Обрӯ то субҳи маҳшар кам мабод аз пайкарам**

[50, 220].

Натанҳо ашғори Парӣ, балки як қисми ашғори ҳуби шоирони кӯҳистон, ки дорои анъанаҳои адабиёти классикӣ мебошанд, ба мусиқии классикӣ «Шашмақом» дохил шудаанд. Дар ин хусус Амирбек Ҳабибов чунин меорад: «Ғазалҳои Парии Ҳисорӣ, Дабирии Ҳисорӣ, Ҷазбӣ, Ғиёсии Бадахшонӣ, Баҳриддини Дарвозӣ, Ҳочии Қўлобӣ ва ғайра аз қабилӣ ҳамин гуна ғазалҳоянд, ки ба ҳазинаи миллии «Шашмақом»-и тоҷик дохил шудаанд» [39, 5].

Оид ба соҳибдеворон будани Парӣ Саидмурод Эшзода чунин меорад: «Сайёҳи рус Н. Маев, ки соли 1873 ба Ҳисор омада буд, дар хотироташ менависад, ки ӯ девони шоирро дидааст» [25, 23]. Ашғори парокандаи шоир дар якҷанд баёзу маҷмӯаҳои мавҷудбудаи Заҳираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон, Академияи илмҳои СССР дар Ленинград, Институти дастнависҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Гурҷистон, Институти забон ва адабиёти Туркменистон, Китобхонаи оммавии ба номи Сапгиков-Шедрин, Китобхонаи миллии Тоҷикистон ва Университети давлатии Самарқанд дарёфт гардидааст, ки 61 ғазал (447 байт),

8 муҳаммас (120 байт), 3 таърих (15 байт), як маснавӣ (101 байт), ки дар маҷмӯъ 683 байтро ташкил медиҳад, ёфт гардидааст. Маснавии «Зафарнома»-и шоир пурра дастрас гардидааст.

Соҳибдеворон будани Парии Ҳисорӣ аниқ аст, зеро шоир иншора бар соҳибдеворонии худ низ кардааст:

Намуд аз шавқ иншо баски васфи хусни гулрӯе,

Ба девони Парӣ з-он ин ғазал гул бар сар афтода [37, 102].

Аз Ҳисори Шодмон будани Мулло Раҷабро чандин таъкиранависон зикр кардаанд, аз ҷумла Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар «Тухфат-ул-аҳбоб», Мирзо Абдулазими Сомии Бўстонӣ дар манзумаи «Миръот-ул-хаёл», Садриддин Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик». Масалан, Возеҳ дар асараш чунин овардааст: «Парӣ-тахаллуси Мулло Раҷаби Ҳисорист» [48, 76].

Байти зер аз Ҳисор будани Париро исбот мекунад:

**Нашъа напайдоист, по дар шиша чо дорад, Парӣ,
Аз расонҳо чӣ пурсӣ, дар Ҳисорам кардаанд» [37, 77].**

Шоирӣ лиғари ин давра, ки аз ҳамасрони Мирзо Ҳасрати Ҳисорист, Мирзо Мурассаъи Ҳисорӣ мебошад. Дар Китобхонаи миллии Тоҷикистон дар нусхаи қалами рақами 1256 (варақи 27-29) як муҳаммаси шоир вучуд дорад, ки муҳаммас ҳамчун ширу шакар ба забони ўзбекӣ ва тоҷикӣ навишта шудааст. Амирбек Ҳабибов ин нусхоро баррасӣ карда, чунин зикр намудааст: «Мирзо Мурассаъ табиӣ шоирӣ хеле хуб дошта, шеърро ҳамчун Парии Ҳисорӣ фаҳмо, хушоҳанг ва бо калимоти содаву равшан менавиштааст» [25, 292].

Сабаби Мирзо таҳаллус гирифтани шоирро Амирбек Ҳабибов дар мирзои хаттот будани ӯ медонад. Аз Мирзо Мурассаъ танҳо як муҳаммас боқӣ мондааст, ки дар китоби «Ганҷи парешон»-и Амирбек Ҳабибов оварда шудааст. Амирбек Ҳабибов танҳо қисми тоҷикиширо овардааст ва сабаби наовардани қисми забони ўзбекиширо чунин шарҳ додааст: «Муҳаммаси мазкурро барои надонистани забони ўзбекӣ танҳо қисми забони тоҷикиширо гирифтем»:

Эй ба хубй шухраву якто ба мулку бахру бар,
Зулф дилкаш, ноз бехад, чашм чун бодоми тар,
Рамзогах, шӯхи махнарчилваи бедодгар,
Аз ниқоби он чабин чоңсӯз гардад чилвагар [39, 293].

Шоир дигари ин аҳд Фориги Ҳисорӣ аст, ки аз зумраи намояндагони доираи адабии Ҳисор буда, ҳамасру ҳамзамони шоир Мирзо Ҳасрат мебошад. Аз сарчашмаҳои таърихӣ оид ба ин шоир маълумоти назаррасе ба даст наомадааст. Иسمи пурраи шоир маълум нест. Аз шоир девоне боқӣ мондааст, ки бо дасти худӣ шоир китобат шудааст. Девони шоир дар Захираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тахти рақами 892 махфуз буда, аз 120 ҷарама иборат мебошад. Ҳар ҷарама дорои 29 – байт аст, ки ашъори пурраи шоир 2200 байтро ташкил мекунад. Девон аз ғазалиёт, мухаммасот, таърихҳои эҷодкардаи шоир иборат буда, ягон рубой дар он ҷаҳд наҷавбад.

Фориг девони ашъорашро дар замони ҳукмронии Сатторқулибӣ ҳокими Ҳисор соли 1271- и ҳиҷрӣ/1855 - и мелодӣ мураттаб намудааст, ки дар шеърҳои инро зикр кардааст:

Саъйҳо кардам ба фикри шеър дар айёми умр,
Рехт борони маонӣ аз дили ман чун саҳоб.
Хусрави Сатторқулибӣ додҳои очизон
Буд аз нури ҳидоят ҷабҳаи ӯ офтоб.
Соияи тарбияти худ аз сари ман барнадошт,
То ки бастам иқдҳон назм чун дурри хушоб.

Дар мисраи охирини ин шеър калимаи «Фориг» омадааст, ки ин таҳаллули шоир аст. Калимаи «Фориг» ба ҳисоби абҷад рақами 1281 мешавад, ки ин моддаи таърих буда, аз он адади харфи (ё), ки ба ҳисоби абҷад 10 аст, тарҳ кунем, адади 1271/1855 ҳосил мешавад, ки мурод аз соли китобат шудани девони шоир аст.

Гар шавад берун хуруфи ё (ё) аз рӯи алақ,
Ҳосил аз лафзи таҳаллул ҳаст таърихи китоб.
Баски дар роҳи тараллудҳои имоини гудохт,
Нест Форигро ба зарфи ҳастии худ ҳеч об [39, 274].

Ватани шоир, яъне зодгоҳаш аз шеърҳои худӣ шоир маълум аст. Шоир дар шеъри дар боло зикршуда, дар замони ҳукмронии Сатторқулибӣ умр ба сар бурданашро зикр кардааст. Сатторқулибӣ дар Ҳисор ҳукм меронд. Пас маълум мешавад, ки Фориг сокини Ҳисор буд.

Шоир дар Ҳисор таҳсили ибтидоиро гирифта, дар мадрасаи шаҳри Маргинон (Марғелон) таҳсилро давом додааст. Баъд аз таҳсили мадраса Фориг ба зодгоҳаш Ҳисор бармегардад. Аз ғазалҳои шоир аён аст, ки Фориг умрашро ба саҳтӣ гузаронидааст. Замони зиндагии Фориг охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX буд ва ин асрҳо замоне буд, ки на як Фориг, балки тамоми шоирон ва шахсони аҳли фазлу дониш, ки дар ин давра зистаанд, дар талхӣ ва ноқомӣ, оворагардӣ умр ба сар бурдаанд. Ин шеъри Фориг бар он далел шуда метавонад, ки шоир дар бенавой ва бечорагӣ умр ба сар бурдааст:

Ба ҳок афтодаву хору заифу зор ман бошам,
Ҳақиру бенавову хаставу афғор ман бошам.
Мушибатдидаву мотамкашида, хунидилхӯра,
Наҳифу кулфатандуду ба меҳнат ёр ман бошам

[39, 276].

Таърихи вафоти шоир дар Ҳисор сураат гирифтааст. Форигро яке аз пешқадамтарини шоирони асри XIX шумурдан ҳато нест. Ин нуктаро Амирбек Ҳабибов чунин баён кардааст: «Фориг яке аз намоёндагони барҷастаи доираи адабии нимаи аввали асри XIX Ҳисор буда, гоя ва мазмуни ашъораш аз шоирони пешқадами замони худ будани ӯро шаҳодат медиҳад» [39, 278].

Шоир дигари нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX Ҳисор Комили Ҳисорӣ мебошад. Комил соли 1831 дар ноҳияи ҳозираи Файзобод, ки он вақт ба вилояти Ҳисор тобеъ буд, ба дунё омадааст. Дар Захираи дастнависҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон баъзе тахти рақами 786 махфуз мебошад, ки дорои 200 ҷарама буда, аз соли 1331/1915 то соли 1339/1923 бо дасти писари Комил китобат шудааст. Баёз аз ашъори шоирони асри XIX аз қабилҳои Возех, Иқром, Фитрат, Сират, Ҳайрат, Дониш, Айнӣ, Фазлӣ, Оҷиз ва бисёр шоирони дигар иборат буда, бештари онро ашъори Муҳаммад Комили Ҳисорӣ дар бар мегирад. Дар баёз 56 ғазал, 7 мухаммас, 3 қасида, 2

наёт ва як рубоии Мулло Комил бо тарҷумаи ҳоли мухтасари он зикр ёфтааст. Ин нусхари девони номукаммали шоир ҳисобидан мумкин аст.

Девони пурраи ашъори шоир дар Захираи дастхатҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон зерӣ рақами 5329 махфуз аст. Амирбек Ҳабибов бар он ақида аст, ки девонро худӣ шоир тартиб додааст: «аз он ҷое, ки баъзе мисраъ ва байтҳо дубора ислух карда шудааст, нусхаи дастхати худӣ шоир менамояд» [39, 283].

Шоир Мӯсои Бадахшонӣ (тахаллус Мухлис) дӯст ва шарикдари шоир Комили Ҳисорӣ буд. Таъкиранависон Мир Сиддики Ҳашмат, Неъматуллоҳи Мухтарам, Афзали Пирмастӣ, Абдуллоҳочаи Абдӣ, Садрӣ Зиё ва Садриддин Айнӣ доир ба шоир Комили Ҳисорӣ маълумот додаанд. Аз сабаби он ки шоир дар дарбори ҳокими Кармина Абдулаҳадхон ҳамчун мӯҳркан адои вазифа намулдааст, аз ашхоси бонуфузи дарбори ӯ ба шумор мерафт. Шоир умри худро дар хизмати ин амир гузаронидааст. Комили Ҳисорӣ соли 1334 ҳиҷрӣ /1915 мелодӣ аз олам ҷашм пӯшидааст.

Ашъори Комилро Амирбек Ҳабибов сушт ва бебуранг ба қалам додааст ва сабаби инро муаллиф дар он мебинад, ки қисми зиёди ашъори шоир фармоишӣ ва мадҳу ситоиш мебошад: «Аксари ашъори шоир Комил мазмуни мадҳия доранд, ки ба мадҳи Абдулаҳад гуфта шудаанд» [39, 289]. Садрӣ Зиё оид ба шоир чунин мегӯяд: «Комил таҳаллуси волон қозӣ Комили ҳисорист, ки шоири моҳири маҳсуси Абдулаҳадхон аст. Қабл аз ҷулуси салтанат (пеш аз ба тахт нишастани ин амир) – дар аснои ҳукумати вилояти Кармина ба хидматаш расида, тарбияи дида ва марҳаматҳо ёфта, баъд аз ҷулуси амири мазкур ба қатори қозийён мунсалик гашта (даромада), дар бораи зердастон доди бемурувватири дода» [26, 60]. Ин газали Комили Ҳисорӣ дар асари таърихӣ Аҳрор Мухторов «Ҳисор» оварда шудааст:

Ҷигаррешам, кабобам, дилфигорам, ахтари ишқам,
Сиришқам, нолаам, доғам, сипанди мичмари ишқам.
Асирам, бенаво афтодаам дар кӯи ғам, ё Раб,
Гирифторам, адоям, ошиқам, сардафтарӣ ишқам

[76, 60].

Шоир Тошхоҷа Ирсеӣ аз вилояти Ҳисор буда, дар Бухоро таҳсилӣ илм намулдааст. Дар бораи рӯзгор ва осори шоир Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Садриддин Айнӣ, Амирбек Ҳабибов, Рисул Ҳодизода ва Абдусалом Дехотӣ маълумот додаанд. Масалан, Возех дар асараш «Тухфат-ул-аҳбоб» аз Ҳисор будани шоирро таъкид кардааст [48, 114].

Ашъори шоир дар баёзу ҷунго, таъкираву маҷмӯаҳои давр дарҷ гардидааст. Соҳибдевон будани шоир маълум нест. Аз шоир 10 газал (87 байт), 4 мухаммас (68 байт), як қитъа (2 байт) ва байти пароканда, ки ҳамагӣ 161 байтро дар бар мегирад, бокӣ мондааст. Номӣ шоир Тошхоҷа буда, Ирсеӣ таҳаллуси ӯст. Ирсеӣ шоири нимаи дувуми асри XVIII Ҳисорӣ Шодмон буда, аз ҳамасрони Мирзо Олимҷони Ҳасрат, Парии Ҳисорӣ ва Фориғи Ҳисорӣ мебошад.

Ирсеӣ зиндагиашро кашшокона гузаронидааст. Ҷараёни зиндагии шоир маълум нест, чунки аз ӯ ашъори хеле кам бокӣ мондааст. Ирсеиро дар аксар баёзу маҷмӯаҳо Бобо Ирсеӣ ном бурдаанд. Мавзуи ашъори шоир Ирсеӣ бештар ба ҳаёти кашшоқонаи мардуми камбағал бахшида шудааст, ки ин масъала дар ашъори зиёди шоирони асри XVIII ва XIX Ҳисор, аз ҷумлаи Парии Ҳисорӣ, Фориғи Ҳисорӣ ва дигарон дида мешавад. Ин ақидаро Амирбек Ҳабибов чунин менигорад: «Шоирони Ҳисор аз ҷумла Парӣ, Мирзо Ҳасрат, Фориғ ва хусусан Бобо Ирсеӣ ҳаёти вазини мардум, зиндагии шахсии худро бештар тасвир намуда, ба масъалаҳои ҳаётии замонашон зиёдтар аҳамият додаанд» [37, 122]. Ин абёти газали Ирсеӣ тақвиятгари ин андеша аст:

Намедонам ҷӣ созам дар ҷаҳон бо доғи нобудӣ?

Илоҳӣ гӯм шавад дар ҳар ду олам номи нобудӣ!

Дарахти нестӣ ҷуз меваи ғам бар намеорал,

Ҷасе бисёр беҳиммат шавад аз дасти нобудӣ [37, 127].

Шоири дигари ин аҳд Қории Ҳисорӣ дар деҳаи Нилкони Ҳисор соли 1800 ба дунё омада, дар Бухоро таълим гирифтааст. Баъд аз хатми мадраса дар яке аз мадрасаҳои Бухоро мударрис шуда, ба хаттотӣ низ машғул будааст. Соли 1845 ба мамлакатҳои хориҷ ба мақсади саёҳат рахти сафар мебаранд. Баъди бозгашт дар мадрасаи Қўқанд мударрис шудааст. Дар маҳфилҳои адабии хаттотон ширкат намуда, бо яке аз шоирони Қўқанд Мухйии Қўқандӣ дӯстӣ пайдо менамояд. Сипас, Қории

Ҳисорӣ аз Кӯканд ба Қонибодом омада, он ҷо дар мадрасаи Ҳоча Рӯшноӣ мударрисӣ мекунад. Шоир соли 1884 аз олам ҷашм мепаӯшад.

Қорӣи Ҳисорӣ дар санъати хаттотӣ шухрат доштааст, ки Нуъмон Неъматов дар ин бора чунин менависад: «Шоир одами сайёҳ буд ва ба бисёр мамлакатҳо сафар кардааст, аз устодони хаттотӣ ин маҳалҳо таълим гирифтааст» [80, 73]. Турдӣ Алиӣ Кӯкандӣ, хаттот ва мусикинавоз Абдуғафур Махдуми Булбули Хучандӣ аз шоғирдони мактаби хаттотии Қорӣи Ҳисорианд. Абдуғафур Махдум Булбули шоир, ки яке аз шоғирдони содиқи Абдуллатиф буд, қитъаҳои устодашро ҷамъ овардааст. Шоир соҳиби як писар будааст. Ин банди шеърӣ аз Қорист:

Дарди мани дилхаста ба дармон кӣ расонад?

Қори мани бечора ба сомон кӣ расонад?

В-аз мӯр саломи ба Сулаймон кӣ расонад?

В-аз мург паёме ба гулистон кӣ расонад? [118, 18].

Шоирӣ дигари охири асри XIX ва ибтидои асри XX Мулло Саид Акрамхочаи Ҳисорӣ мебошад, ки ғайр аз шоирӣ шугли табибӣ низ доштааст. Шоир бо таҳаллуси Ғарибӣ шеър мегуфтааст. Ҳаким Ғарибӣ дар табибӣ хеле машхур будааст. Шоир барои тӯии мулло Мир Бадриддини қозикалон ном шахсе маҳфияе сурудааст, ки ин аст:

Ба шом қоим будам дар намозам,

Биёмад савти хушовози созам.

Зи хушнудӣ надонистам, чи рафтам,

Дар он дорулқазо худро бидидам.

Аҷоибу ғароибу тамошохро бикардям [26, 57].

Аз шуарои дигари ин аҳд Фавқӣи Ҳисорист, ки номаш Мискин буда, Фавқӣ таҳаллуси адабии уст. Шоир дар шеърҳои бо чандин таҳаллус худро ном бурдааст, аз ҷумлаи Фавқӣ, Мискини Ҳисорӣ ва гоҳо Ҳисорӣ. Шоир ба Самарқанду Миёнқол (Қаттақўрғон) мусофират кардааст.

Ин ҷо зикр кардан лозим меояд, ки дар доираи адабии Ҳисори Шодмон номи ду шоир Мискин ва Мискини Ҳисорӣ (Сайқалӣ) омадааст. Аз Фавқӣи Ҳисорӣ танҳо як дoston бо номи «Раъно ва Сухангул» боқӣ мондааст. Дoston мазмуни ишқӣ дошта, аз 33 ҷараҳ иборат мебошад ва 1122 байтро дар бар мегирад. Дар Заҳираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дostonи «Раъно ва Сухангул»-и

Мискини Ҳисорӣ тахти рақами 1889/II мавҷуд аст, ки бо забони ўзбекӣ навишта шудааст. Муҳаққиқи адабиёти доираи адабии Ҳисор Амирбек Ҳабибов қайд кардааст, ки азбаски дoston бо забони туркӣ навишта шудааст, бинобар он дostonро пурра нахондааст: «Қамина қотиби ин сатрҳо барои надонистани забони туркӣ ба мутолиаи пурраи нусхаи мазкур муваффақ нашуд» [38, 27]. Дoston бо ин байт сар мешавад:

Ки бисмиллоҳ билан бошдан тузумлӣ,

Ки раҳмони раҳим асрор узумлӣ [32, 16].

Баъзе сарчашмаҳо зодгоҳи ўро деҳаи Мавлонҷар медонанд. Ин байт аз дostonи мазкур аст:

Ҳозо роқими ҳақири ночор,

Мискини Ҳисорӣи дилафгор [9, 50].

Мирзо Бобо ибни Домулло Сафармуҳаммади Ҳисорӣ аз шуарои дигари ин давраи Ҳисор аст. Бобо ном ва таҳаллусаш Бако буда, бо сабаби мирзоӣ карданаи ўро бо лақаби Мирзо ном мебурданд. Шоир тахминан солҳои 1831 дар Ҳисор таваллуд ёфтааст. Падараш Домулло Сафармуҳаммад марди бохатту савод буда, зиндагиашон қашшоқона мегузафтааст.

Аз Мирзо Бобо «Ёддошт» боқӣ мондааст, ки ин асар тарҷумаи ҳоли худӣ Мирзо Бобо мебошад. Ин нусхаи дастхат зерӣ рақами 1428 дар Заҳираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфуз аст. «Ёддошт»-и Мирзо Бобо 22 соли умри шоирро дар бар гирифтааст. Мирзо Бобо ҷараёни зиндагии худро аз соли 1268/1851 то соли 1290/1873 дар «Ёддошт»-и худ нақл намудааст ва аз ин таърих ҷафат 22 соли умри шоир равшан аст. Аз рӯйи ақидаи Амирбек Ҳабибов, шоир «Ёддошт»-ашро дар охири умраш эҷод намудааст: «Аз рӯйи байти зерини дар муноҷот овардаи Мирзо Бобо чунин менамояд, ки ў ба пири расида ва ин «Ёддошт»-ро низ дар замони мўйсафед буданаи навиштааст:

Ба ин рӯйи сиёҳу мўсафедӣ,

Надорам тўша ҷуз бори умеди [37, 136].

Ин ҷо поре аз қасидаи Мирзо Боборо меорем, ки ба яке аз девонбегихони Ҳисор бахшида шудааст:

Бувад пиёли умрат нур аз шароби шавк,

Маю суроҳини ваҳдат насиби коми ту бод.

Қалиди нутқи фақирон қаромати ту бувад,

Сафои хотирам аз илтифоти оми ту бод [99, 77].

Шоир дар шеърояш Бако тахаллус кардааст ва дар охири ин қисса тахаллуси шоир зикр гардидааст:

Зи кайфияти ӯ Бақои ҳақир,

Умед аст гардад яли шергир [37, 171].

Қазбӣ аз шоирони дигари ин давраи Ҳисор аст, ки мутаассифона, ахволи зиндагиаш норавшан аст. Аз ин ҷо, ки ба чандин ғазалҳои Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ ва Парии Ҳисорӣ пайравӣ кардааст, тахмин кардан мумкин аст, ки аз намоёндагони нимаи аввали асри XIX водии Ҳисор аст. Қазбӣ аз шоирони сохибноми ин давра мебошад, зеро ду ғазали ӯ ба «Шашмаком» дохил шудааст. Дар бораи ҳисорӣ будани шоир Амирбек Ҳабибов чунин меғӯяд: «Ватан ва ҷойи гурбати Қазбӣ низ маълум нашуд. Аммо аз сабки шеъри ӯ чунин тахмин меравад, ки вай аз водии Ҳисор буда, дар Ҳуканду Фарғона ба гурбат афтадааст» [125, 108].

Ашъори парокандаи шоир дар баёзҳои асри XIX ва ибтидои асри XX хеле зиёд аст. Девони нопурраи шоир аз 74 ҷаридибор буда, 1600 байтро дар бар мегирад. Девон дар захираи дастхатҳои собиқ китобхонаи ба номи Фирдавӣ (ҳозира Китобхонаи миллии) маҳфуз аст. Соли китобат шудани нусхаи зикршуда ба соли 1297/1879 рост меояд. Дар Захираи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ фотонусхаи ин девон таҳти рақами 225 қарор дорад.

Қазбӣ дар яке аз мадрасаҳои шаҳрҳои Мовароуннаҳр таҳсили илм кардааст. Шоир умри зиёд дида, ба пири расидааст. Қазбӣ аслан бо ду забон шеър гуфтааст, тоҷикӣ ва туркӣ. Ашъори шоирро ғазал ва мўхаммасот дар бар мегирад, ки бештар аз мазмуни шеърҳои шоир пай бурда мешавад, ки мавзӯи шеърҳои ӯ ба табиат, иншқ ва панду насиҳат бахшида шудааст. Инак ду байти ғазали шоирро ба таври намуна меорем, ки ин ғазал дар «Шашмаком» дохил шудааст:

Шамси Ховар хонамат ё моҳи тобон хонамат?

Марҳами дил хонамат ё роҳати ҷон хонамат?

Қазбӣ ин ғазалро дар пайравии ғазали маъруфи Носири

Ҷамши Ирам ё сарви бўстон хонамат? [125, 111].

Бухорӣ гуфтааст, ки матлааш ин аст:

Шамъи Эрон гўямат ё моҳи Турон хонамат,
Қиблаи дил донамат ё Қабъаи ҷон хонамат [23, 374].

Музмар низ аз шоирони охири асри XIX Ҳисори Шодмон мебошад, ки баъд аз камолот ба Ҳуканд сафар намуда, ба дарбори Умархон роҳ ёфтааст. Девони Музмар аз байн рафтааст, аммо ашъори парокандаи ӯ дар баёзҳои ҷунг ва тазкираҳои охири асри XIX ва ибтидои асри XX дарҷ гардидааст. Ҷун дигар шуароӣ зулусонаӣ (дузабона) замони худ Музмар ҳам ба тоҷикӣ ва ҳам ба туркӣ шеър гуфтааст. Ин худ гувоҳи он аст, ки шоир бо муҳити адабии Бухоро иртибот доштааст. Шоир аз ватан дилмонда шуда, ба Ҳуканд сафар мекунад. Фазли Намангонӣ дар тазкирааш дар бораи Музмар чунин овардааст:

Бувад Музмар аз хоки мулки Ҳисор,

Рамиди дили ӯ зи ёру диёр.

Зи ҳосияти табиъи ҳасративоч.

Ҷу андешаи наъна нозукмизоч [37, 202].

Дар «Маҷмӯан шоирон»-и Фазли Намангонӣ як қасида (48 байт), 11 ғазал (81 байт) ба забони туркӣ сабт гардидааст, ки ҳамагӣ 180 байтро дар бар мегирад. Абёти зер намунае аз ашъори ӯст:

Раънони хар ранг гуле дар чаманаш,

Қасро ҳавасе ҳаст агар дар ватанаш.

Бо сайри чаман ҳеҷ надорад сару қоре

Он шўх, ки хат сабзарави ёсуманаш [99, 98].

Банда тахаллуси адабии шоир ва олими охири асри XIX ва ибтидои асри XX Домулло Имомиддини Ҳисорӣ мебошад, ки дар ҷавонӣ ба Бухоро барои таҳсили илм рафта, аз олими маъруфи замон Қозӣ Абдушуқри Бухорӣ таълим гирифтааст. Шоир дар мадҳи устодаш маснавие гуфтааст, ки барои мисол чанд мисраи онро меорем:

Эй нури ҷароғи одамият

В-эӣ биниши боғи мардумият...

Фарзона туй ба хушхисолӣ,

Фарзона ба хусну хушхаёлӣ [37, 213].

Тазкиранависон Неъматуллоҳи Мухтарам, Абдуллоҳочаи Абдӣ, Шарифҷон Махдуми Садри Зиё ва Афзали Пирмастӣ оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Банда маълумот додаанд. Ҳамаи ин тазкиранависон аз табиъи баланд доштану донишманди

бомахорат будани ӯ ва бохабар будани ӯро дар илмҳои мантик, фалсафа, ҳикмат, риёзиёт, таърих ва улуми шаръӣ ишора кардаанд. Чунончи, Абдӣ мегӯяд: «Бисёр ширинкалом ва латифсанҷ буда, чанд гоҳ дар кунҷи истикомат муқим ва дар маркази тадрис мустақим буда...» [115, 209].

Аммо олим ва шоири нимаи дуюми қарни XIX Шарифҷон Махдуми Садри Зиё дар «Тазкират-ул-хумако» ном асараш истеъдоди Бандаро инкор намудааст. Банда, ки шогирди падари Садри Зиё, Қозӣ Абдушукур буд, чунин ақида пайдо мешавад, ки шояд миёни Банда ва Зиё ягон хусумате ҷой дошт ва аз ин сабаб Зиё шоирро танқид кардааст. Аз ин рӯ маълумоти Садри Зиё шубҳанок аст. Амирбек Ҳабибов оид ба Банда чунин мегӯяд: «...Банда (Имомиддин) яке аз олимони замони худ буда, дар соҳаҳои гуногуни илми замонаш дасти тавоно доштааст. Вале дар шеър агар таъби расо надошта ва худро шоир намедониста бошад ҳам, муосиронаш аксар ӯро дар тазкираҳои шоирон зикр кардаанд» [37, 211]. Ин абёти ғазал аз таъби равони шоир аст:

Бирав зохид, ду олам пур зи айши бемадор аз ман,

Май аз ман, шиша аз ман, маҳфил аз ман, васли ёр аз ман.

Зи ҷӯши ашк гардам баҳрхо дар дашту хомуне,

Канори Даҷла аз ман, гиря аз ман, ихтиёр аз ман

[37, 212].

Аз шуарои дигари ин давраи Ҳисор Домулло Ҳочимурод мебошад, ки бо таҳаллуси Розӣ шеър мегуфтааст. Розӣ аз Ҳисор ба Самарқанд рафта, дар назди Шайх Валихон ном олим илм меомӯзад ва он ҷо зиндагӣ мекунад. Тазкиранависон Неъматуллоҳи Мухтарам, Афзали Ҷирмастӣ ва Абдуллоҳочаи Абдӣ дар тазкирахоҷашон доир ба шоир маълумот додаанд.

Амирбек Ҳабибов қайд кардааст, ки маълумоти ҳар се тазкиранавис як буда, танҳо Абдӣ намунаи ашъори шоирро зиёдтар овардааст. Шоир соли 1318/1900 аз дунё ҷашм мепӯшад. Ин маълумот дар ҳар се тазкира оварда шудааст. Ин абёти ғазал аз эҷодиёти шоир Розӣ мебошад:

Эй ошиқон, насихати моро амал кунед,

Ҳар ҷо паривашест, раведи такал кунед.

Нӯшед ҷоми бола ба базми паривашон,

Симинбарону сарвқадон дар бағал кунед...

Ҳезед гулруҳон ҳама дар анҷуман шуданд,

Дар васфашон касидаву гоҳе ғазал кунед [37, 216].

Дабир аз шоирони охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX мебошад. Оид ба рӯзгори шоир маълумотҳо дастрас нагардидаанд, аммо аз таҳаллусаш пайдост, ки пешаи дабирӣ дошта, дар дарбори бекҳои Ҳисор аз ин ҳунар ризку рӯзӣ меёфтааст. Ба адвори мусикии классикии тоҷик «Шашмаком» дохил шудани ашъори шоир аз шоири намоёни замон будани ӯ дарак медиҳад. Дар он давра яқинд шоир бо таҳаллуси Дабир (Дабирӣ) шеър гуфтаанд, аммо Мирзо Бобои Ҳисорӣ дар асараш «Ёддоштҳо» шеъри мазкурро аз ҳамин шоир, яъне, Дабирни Ҳисорӣ қайд кардааст. Инчунин дар нотаи Шашмаком низ ин шеър аз Дабирни Ҳисорӣ омадааст:

Маҳ гард барангехта аз орази моҳат,

Бар торуми аҳзар,

Хуршеди иёрӣ ба хаво рӯфта роҳат,

Аз зарра фурутар.

Ҳайрони ҷамолат шуда ойина ба сад рах,

Чун мардуми лида,

Ҳангоми назора ҳама тан махви нигоҳат,

Ҳайратзада яксар [37, 219].

Мулло Муҳаммадшариф шоири дигари ҳисорист, ки дар асри XIX зиндагӣ ва эҷод кардааст. Шоир бо таҳаллуси Шариф шеър мегуфтааст. Маълумоти дигаре оид ба ахволи шоир дастрас нашудааст. Ин абёти ғазал намунае аз ашъори Мулло Шарифи Ҳисорист:

Эй зи мо бегонаи пайваста бо агёр ёр,

Тири ҳаҷрат карда моро дар дили афғор қор.

Ҳар шаб, эй дил, бар хилофи бахти хоболуди ман,

Аз пан поси ҳаёлаш дидаат бедор дор [37, 222].

Ин намуди шеърро зулқофиятайн мегӯянд, ки ба ҳамин монанд ғазал дар ашъори шоири маъруф Носири Бухорой ба назар мерасад. Ва байтеро аз Носири Бухорой ба ҳайси намуна меорем:

Гар шавад бо ман зи лутф он махруҳи айёр ёр,

Нахли умеди ман орад дар ҷаҳон ин бор бор [23, 419].

Дар доираи адабии Ҳисор дар асри XVIII-XIX ду шоир бо номи Мулло Муҳаммадшариф зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Ин

нуктаро ғазалҳои худӣ шоирон далал буда метавонанд, зеро яке бо таҳаллуסי «Шариф» ва дигаре бо таҳаллуסי «Ғамгин» шеър мегуфтааст:

**Хорис, к-аз ишк бошад иззаташ донад Шариф,
Бигзарад бар хок бигзораш ба ин ғамхор хор [37, 222].**
Хатиби Ҳисорӣ яке аз шоирони асри XIX Ҳисори Шодмон буда, бо таҳаллуסי «Хатиб» шеър мегуфтааст. Ба худ чунин таҳаллус интиҳоб намудани шоир шояд аз он сабаб бошад, ки ӯ вазиғаи хатибӣ доштааст. Ин муҳаммас аз табъи равони ӯст, ки дар Захираи дастхатҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баёзи дастнависи рақами 310 зикр гардидааст. Муҳаммаси мазкур бар ғазали Зебуннисо навишта шудааст:

**Санг бар он сина, доғи ҳолу рухсоре нашуд,
Ҳок бар он дида, махви чашми хумморе нашуд,
Теғ бар он сар, ки дар савдои дилдоре нашуд,
«Дур бод аз тан саре, к-орониши доре нашуд,
Бишканад дасте, ки ҳам дар гардани ёре нашуд».**
Банди охири муҳаммас чунин аст:

**Эй Хатибо, кори ин дунё чафо, бигзар зи баҳр,
Софтабёнро ба комаш рехт ҳар дам чомӣ захр,
Гавҳари дониш надорад қадр, аз ӯ харгиз маҳар,
«Ҳар матоёро харидор аст дар бозори даҳр,
Пир шуд Зебуннисо ўро харидоре нашуд» [37, 224].**

Шоир дигари Ҳисорӣ Муҳаммадшарифи Ғамгин аст, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX зиндагӣ ва эҷод кардааст. Шоир соли 1898 дар деҳаи Ёнаҳи ноҳияи Обигарм таваллуд шудааст. Ӯ бо таҳаллуסי Ғамгин шеър мегуфтааст. Таъриранигор Муҳтарам дар таъкираш шоирро бо таҳаллуסי Ғамгин ёд кардааст. Муҳаққиқ Амирбек Ҳабибов дар асараш «Мероси адабии шоирони Ҳисор» ин ақидаро чунин зикр кардааст: «Аз шоирони асри XIX Ҳисор Мулло Муҳаммадшариф дар таъкираи Муҳтарам зикр меёбад, ки таҳаллуסי ўро Ғамгин қайд кардааст» [37, 221].

Ғамгин дар Ҳисори Шодмон зиндагӣ кардааст. Он ҷо оила бунёд намуда, соҳиби фарзандон мегардад. Барои таҳсили илм ба Бухоро рафта, баъди илмомӯзӣ ба Ҳисор бармегардад ва то охири умр он ҷо мемонад. Мазори шоир Муҳаммадшариф дар Ҳисори Шодмон дар деҳае, ки ҳудди

домулло Шариф он ҷо умр ба сар бурдааст, дар тепшаи баланде ҷо гирифтааст, ки мардум аз ҳар манотик ба зиёрати ӯ меоянд. Ҳоло ин деҳа ба ҳурмати Домулло «Мавлошариф» ном гирифтааст. Аҳолии Ҳисор то ба ҳол ўро Домулло Шариф ва Домулло Муҳаммадшариф ном мебаранд. Юсуф Қодиров ва Нураӣ Мирзоалиев дар асари худ бо номи «Ҳисори бостон» чунин овардаанд: «Мазори Муҳаммадшариф тахминан 5 км. поёнтар аз маркази ҷамоати деҳоти Ҳисор дар тепшаи баланде воқеъ аст. Ӯ яке аз орифони роҳи тариқат аст, ки бо таҳаллуסי «Ғамгин» шеър низ иншо менамудааст» [69, 45]. Домулло Шариф шогирдони зиёдеро ба камол расонидааст. Ғамгин дар ҷавонӣ ба шеърнависӣ машғул буда, шеърҳои хуб ҳам навиштааст. Аммо барои давом додани ин роҳ устодаш иҷозат намедихад. Ин маълумот аз яке аз авлодони шоир (шавҳари набераи Мулло Муҳаммадшариф Мулло Шамсулло, ки дар деҳаи Гулхани шаҳри Ҳисор зиндагӣ мекунад) дастрас гардида, ки шоир ҳангоме ки ғазал мегӯяд, устодаш аз ин роҳ даст кашидани ўро хоҳиш мекунад ва Ғамгин аз шеърнависӣ даст мекашад. Сабаби кам будани шеърҳои ӯ дар ҳамин аст. Шоир ва ориф Ғамгин 17 ноябри соли 1990 аз дунё ҷашм мегирад. Султонмуроди Одина дар бораи Домулло Муҳаммадшарифи Ғамгин чунин гуфтаанд: «Аз ҷавонӣ ба эҷодкорӣ шавқ пайдо намуда, шеърҳои хубе ҳам менавишт. Баъдан ба пуррагӣ роҳи тариқату таквора пазируфта, ҳамаҷун донандаи илми илоҳиёт, муфасссиру муҳаддис ва шахсияти маъруфи ислом дар Тоҷикистону Ўзбекистон ном бароварда сазовори эҳтироми умум гашт» [90, 285]. Ин ғазал аз шоир Ғамгин аст:

Ба ғам оғушта ғаштам, сӯхтам аз интизор имшаб.

Қадам дар роҳи бераҳмӣ ниҳод он гулзизор имшаб.

Ба аввал бо тараххум қард ин дилхастаро шайдо,

Ба охир қард ҷорӣ сели ашкам шашқатор имшаб

[37, 225].

Шодибек Собирӣ дар китоби «Доираи адабии Ҳисор» (аз асри X то асри XX) маълумоти аҷибро овардааст, ки гӯё Муҳаммадшарифи Ҳисорӣ, ки бо таҳаллуסי Ғамгин ёд шуд, Муҳаммадшарифи Ҳисорӣ, ки бо номи бобои Мулло Шариф машҳур аст, набуда, балки шоири дигар аст. Ӯ зикр кардааст, ки то вақти ба дунё омадани бобои Домулло Шариф, Шарифи Ҳисорӣ ном шоир арзи вучуд дошт. Ӯ кори таҳқиқотчиёро

иштибоҳ доништааст, ки фаъолияти шоиронро амик наомӯхтаанд: «Баъзе аз нафароне, ки бо ном «тадиқотчиёни муосир» ин шоирро ба бобои Муллошарифи Ҳисорӣ нисбат додаанд, иштибоҳест. Шеърҳои шоир аллакай дар солҳои 1850 дар матбааи ҳамон давра чоп шуда буд, ҳол он ки Бобои Мулло Мухаммадшариф (таърихи умрашон солҳои 1896-1990), он замон тавлид нашуда буданд» [99, 79].

Нуктаи дигареро ин ҷо бояд зикр намуд, ки Шодибек Собирӣ низ дар ин масъала иштибоҳ намуда, дар асари худ Мулло Мухаммад Шарифи Ҳисорӣ ном шоирро, ки бо тахаллуси «Шариф» шеър эҷод намудааст, ба Бобои Домулло Шариф нисбат додааст. Аммо дар дигар асарҳо, аз ҷумла асари Султонмуроди Одина омадааст, ки Шарифи Ҳисорӣ, ки бо тахаллуси «Шариф» шеър мегуфт, Бобои Домулло Шариф набуда, балки шоир Мулло Мухаммад Шарифи Ҳисорист ва шоире, ки бо тахаллуси «Ғамгин» ёд шудааст, Бобои Домулло Шариф (Бобои Муллошариф) аст.

Мухаммадсаид Ахмадов ном ҳофиз ва донандаи шеър, ки дар шаҳри Ҳисор зиндагӣ мекунад, ба ин масъала равшанӣ андохта, зикр намуд, ки шахсан бо Домулло Шариф пеш аз маргашон оид ба ин мавзӯ суҳбат доштанд. Он қас қайд намуданд, ки ба аёдаги Бобои Домулло Шариф рафтанд ва ғазалеро аз Домулло кироат карданд. Он вақт Домулло қариб аз навад гузашта буданд. Домулло аз ин хайрон шуда мегӯянд, ки ин ғазал аз ўст ва қайд мекунад, ки Неъматуллоҳи Мухтарам чӣ тавр ин ғазлҳоро пайдо кардаанд. Зеро ў мегӯяд, ки вақте якчанд ғазал менависад, устодаш аз ин хабар меёбад ва аз ў хоҳиш менамояд, то ба ин баҳр по нагузорад, зеро ғарқ мешавад. Вазифаи ў дуо хондан, шогирд тарбият кардан аст. Домулло Шариф пораи коғазеро, ки дар он ғазлҳояшро навишта будааст, ба оби равон мешӯяд. Дар ин суҳбат фарзанди Домулло Шариф Қорӣ Суннатullo, ки ҳоло дар қайди ҳаёт нестанд, шохид буданд. Фарзанди дигари Домулло Мухаммадшариф бо номи Махсуми Фатхулло, ки соли 1994 муфтии Ҷумҳурии Тоҷикистон буд, ҳамон сол аз ҷониби як гурӯҳ силоҳбадастони тixимагзи зархаридони хориҷӣ ба қатл расонида шуд. Ягона фарзанди Домулло Шариф Қорӣ Сайфулло мебошад, ки ҳоло дар Арабистон зиндагӣ мекунад.

Як чизи дигарро ин ҷо бояд зикр намуд, ки устоди Домулло Шариф шоир Банда буд, ки дар боло зикри ў оварда шуд. Банда бо вучуди олими роҳи тариқат буданаш, шеър низ менавишт. Пас барои чӣ барои шеърнависи Ғамгин монё шудааст? Шояд дигар омилҳо низ сабди роҳи ў гардида бошанд, ки то ҳол бароямон номаълуманд.

Мулло Азимкули Ҳисорӣ мутахаллис ба Ҳолӣ яке аз шоирони охири асри XIX ва ибтидои асри XX мебошад. Шоир дар Ҳисор таваллуд ёфта, барои таҳсилӣ илм ба Бухоро меравад. Тахсилро ба охир нарасонида, соли 1314/1896 аз дунё мегузарад. Таъкиранигор Неъматуллоҳи Мухтарам дар таъкирааш ҷунин овардааст, ки: «Ҳолӣ, тахаллуси соҳиби таъби оӣ ва булбули боғи хушмақоӣ, фархатафзои хушгуфторӣ Мулло Азимкули Ҳисорист» [115, 226]. Дар Заҳираи шӯъбаи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дастхати охири асри XVIII ва аввали асри XIX тахти рақами 3296 III, 3296 VIII ашъори шоир дар ҳаҷми 12 саҳифа, аз саҳифаи 200 то 211 оварда шудааст, ки аз 8 ғазал ва 1 байти ҷудогона иборат мебошад. Яъне ашъори дар ин дастхат дарҷгардидаи шоир аз 124 мисраъ иборат буда, 62 байтро дар бар мегирад. Ин абёти ғазал намунае аз ашъори ўст:

Асри наргису чашми хаводорат нагаштам ман,
Шаҳиди новаки мижғони хунҳорат нагаштам ман.
Кулоҳ қач мениҳӣ бар гӯшаи абруи пурчинат,
Чу бисмил қуштаи теги ситамкорат нагаштам ман [37, 227].

Бисмили Ҳисорӣ аз шоирони гумноми ин аҳди Ҳисор аст. Доир ба рӯзгори шоир дар ягон таъкира чизе гуфта нашудааст, аммо дар баёзо якчанд шеъри шоир зикр шудааст, ки дар сарлавҳаҳо «Бисмили Ҳисорӣ» қайд шудааст. Аз шеърҳои, ки бар ғазали Парии Ҳисорӣ ва Ғиёсии Бадахшӣ таъмин шудааст, таъмин меравад, ки Бисмил аз шоирони асри XIX Ҳисори Шодмон мебошад. Абёти ғазали зерин, ки хеле шухрат дорад, аз эҷодиёти ўст:

Шаб ҳама шаб сиринки ман меравад аз фироқи ў,
Дачла ба Дачла, ям ба ям, чашма ба чашма, чӯ ба чӯ,

Ох ба ҷустуҷӯи ту, шухра шудам ба соилӣ,
Хона ба хона, дар ба дар, кӯча ба кӯча, кӯ ба кӯ

[37, 228].

Мавлоно Ёвқотҷӣ мутахаллис ба Ушшоқ аз шоири нимаи аввали асри XIX Ҳисор буда, ба Хўқанд гуреза шуда, муддате он ҷо зистааст. Ашъори парокандааш дар сарчашмаҳо дарҷ гардидааст. Ин абёти ғазал аз шоир Ушшоқ аст:

Асири тирӯ камони марг буданд,

Дар ин водӣ ҳама донову нодон.

Ки шуд аз фозилони даҳр Ушшоқ,

Гирифтори аҷал ногашта урён [99, 112].

Шоир Ҳолиси Ҳисорӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX зиндагӣ ва эҷод намудааст. Ҳолис ба хаттотӣ низ машғул буда, мударрисӣ низ мекардааст. Шеърҳои ӯ аз баёзе, ки ҳоло дар осорхонаи ба номи Ғафур Ғуломи шаҳри Хўқанд маҳфуз аст, ба даст омадааст. Шеърҳои шоир мазмунӣ иҷтимоӣ доранд ва мазмунӣ ишқӣ дар шеърҳои шоир кам дида мешавад. Намунае аз ашъори Ҳолиси Ҳисорӣ:

Шоҳе, ки ҷунин кавкабу фар меҳоҳад,

Тоҷи фарасу зину камар меҳоҳад,

Ҳам лашкару иқболу зафар меҳоҳад,

Ин нуқта аён аст, ки зар меҳоҳад.

Эй бас вазиро, оқилу доно бошад,

Қораш ба масал сулҳу мудуро бошад,

Мухлиси шаҳу ёри раоё бошад,

Ин аз пайи он аст, ки зар меҳоҳад [76, 255].

Абдулқарими Қурбон маъруф ба Карим-Девона соли 1878 дар деҳаи Ҷўраки ноҳияи Ғозималик ба дунё омадааст. Шоир дар замони ҷаҳолати амиронӣ мангит зиндагӣ кардааст. Шоир ба худ тахаллуси «Девона»-ро гирифтааст, ки ин бесабаб набуд. Аз сабаби он ки дар замони зиндагии шоир шахсони босаводу бофарҳанг ва боақлу заковатманд, ки пуштибони мардуми бечораву ҷабрдида буданд, доим зери таъкиби зиммодорони давр қарор доштанд. Шоир зери ниқоби девонагӣ ҳамчун як шахси мубориз шеърҳои танкидӣ гуфта, мансабдоронро дар шеърҳояш рӯйрост танкид ва мазаммат мекард.

Ашъори парокандаи шоир, ки танҳо дар ёди мардум буду аз забон ба забон мегузашт, адиби шинохтаи тоҷик Ҳабибулло Назаров солҳои 50-уми қарни XX бо заҳматҳои зиёд аз гуфтаву шундаҳои сокинони ноҳияҳои Вахш собики Панҷ, Ленину Ғозималик, Коммунистиву Ҳисор ҷамъоварӣ намуда, маҷмӯаи ашъори шоирро бо номи «Сатрҳои оташин» мураттаб намуд, ки ин маҷмӯа 509 байти шоирро дар бар мегирад [1958, 100]. Инчунин, Ҳабибулло Назаров қиссаеро аз рӯзгори талхи шоири халқӣ Карим-Девона бо номи «Дар ҷустуҷӯи Карим-Девона» соли 1978 пешкаши аҳли илму адаб намуд.

Карим-Девона соли 1877 ё 1878 таваллуд шуда, соли 1918 вафот кардааст. Шеъри мазкур намунае аз ашъори Карим-Девона мебошад:

Дар фалак печида ҳар дам оху афғони ман аст,

Шӯраҳон он замин аз ашқи резони ман аст.

Ин ҳама зулматсарои ту шавад охир ҳароб,

Ваҳшати сели бало аз оби ҷашмони ман аст [21, 15].

Мулло Мавзун Исои Бадахшӣ дар Бадахшон мутаваллид шуда, барои таҳсил ба Бухоро рафтааст. Баъд аз таҳсил ба вилояти Кармина, ки он замон Абдулаҳад ҳокими Карминаро бар дӯш дошт, рафта чанд муддат он ҷо зиндагӣ мекунад. Сипас Ҳисори Шодмонро манзили зисти доимии худ қарор додааст. Дар хусуси қисми зиёди умри худро дар Ҳисори Шодмон гузаронидани шоир Амирбек Ҳабибов дар китоби «Аз ғанҷинаи адабии Ҳисор» чунин меорад: «Исми шоир Мавзун Мулло Исо буда, ҷойи таваллуди он Бадахшон аст, як қисми умри худро дар Бухоро, Кармина ва қисми зиёди онро дар Ҳисори Шодмон гузаронидааст» [38, 30].

Дар бораи Ҳисори Шодмонро истиқоматгоҳи доимии худ қарор додан, худӣ шоир дар банди зерини шеърӣ чунин меғӯяд:

Ватан созам Ҳисори Шодмонро,

Дигар ин Хонако - ҷаннатнишонро.

Бувад то умр ин ҷо бигзаронам,

Надонам ҳеҷ кори он ҷаҳонам [38, 99].

Аз банди аввали шеър маълум аст, ки Мавзун деҳаи Хонақоҳи Ҳисорро, ки ҳоло ҳам ин деҳа чунин ном дорад, манзилгоҳи худ қарор додааст. Собори Шохонӣ низ дар деҳаи Хонақоҳи Ҳисор зистани Мавзунро қайд кардааст: «Шоир Мавзун ин деҳаро макони иқомат пазируфта, чун достони

машхураш «Маснавии Мавзун ё худ Таҳмоси Хучандӣ»-ро иншо мекард, ҳокими Ҳисор Абдулқаримхон баъзан хабараш мегирифт ва нафақаш меод» [30, 13].

Аз шоир чанд ғазал, муҳаммас ва як маснавии комил бо номи «Маснавии Мавзун ё Таҳмоси Хучандӣ» боқӣ мондааст, ки аз он доир ба ҳаёти шоир маълумот гирифтани мумкин аст. Дар маснавий шоир дар замони ҳокими Ҳисор Абдулқаримхон зиндагонӣ карданаширо зикр кардааст:

Ба аҳли ин амири соҳиббӯсон,

Ки хаст номи хунаш Абдулқаримхон.

Дар ин айём неку шахриёр аст,

Фаридунхашмату олигабор аст [38, 43].

Аз маълумоти «Маснавии Мавзун» бармеояд, ки шоир то соли 1277/1860 дар қайди ҳаёт будааст.

Нусхаи дастхати маснавии шоир зери рақами 4305 дар захираи дастнависҳои Тошканд ва нусхаи дигар зери рақами 642 дар Захираи дастнависҳои ба номи Абдулганӣ Мирзоеви Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфуз аст. Андозаи ин нусха (20 x 14 см.) аст ва аз 65 барақ иборат буда, дар ҳар барақ 22 сатр ҷой гирифтааст, ки ҳамагӣ аз 1400 байт иборат аст. Котиби ин нусха писари шоири бадахшонӣ Ҷирмий Бадахшонӣ-Мулло Сайид Маъсумӣ мебошад. Дар вараки охири нусха, вараки 64-ум таърихи 1335/1916 сабт шудааст, ки ин соли китобат шудани нусха мебошад.

Доир ба рӯзгор ва эҷодиёти шоир якчанд таъкиранивисон, аз ҷумлаи Афзали Пирмастӣ, Муҳаммадшарифи Садри Зиё ва Неъматуллоҳи Мухтарам маълумот додаанд. Шоир дар Ҳисори Шодмон аз олам ҷашм пӯшидааст, ки ин нуктаро Афзал ҷунин овардааст: «Дар силки дуоғӯёни салавати хони Душанбегӣ мунтазам буд, то ки андалеби рӯҳаш аз хорзори ҷаҳон ба гулистони ҷинон интиқол намуд».

Мавзун Исои Бадахшонӣ дар доираи адабии Ҳисор фаъолият намуда, яке аз шоирони пешкадами асри XIX Ҳисори Шодмон ба шумор меравад. Абёти зер намунае аз ашъори ӯст:

Ёди айёме, ки сайри наваҳоре доштем,

Сунбулу гул дар ҷаман ҳам лолазоре доштем.

Аз ҳуҷуми савъаву ҷӯши анодил ҳар тараф,

Савти Довудино лаҳни мусикоре доштем [38, 101].

Ғазали зерини шоир дар радифи ғазали Шамсиддини Шохин навишта шудааст, ки бо овардани ду байт аз он иктифо мекунем:

Ёди он шабҳо, ки аз гетӣ фароғат дошгам,

Бо бӯтони тозарӯ то рӯз суҳбат дошгам.

Дар тариқи лоуболи ҷам нихон, ҳам ошкор,

Бо қаландармашрабон тарҳи садоқат дошгам [46, 74].

Шоир Мулло Гулмуҳаммади Хонақоҳӣ зодаи мулки Ҳисори Шодмон буда, дар аҳли Амир Умархон (асри XVIII) ва Амир Насрулло умр ба сар бурдааст. Ӯ солҳои дароз дар туманҳои Бухорои Шариф ҳамчун қозӣ ва ҳоким адои вазифа намудааст. Дар бораи аз Ҳисори Шодмон будани ӯ Собири Шохонӣ ҷунин овардааст: «Ҳашмати Бухороӣ ӯро бо унвони «Афғон-одили ҳаққонӣ» ва «Эҷодкори хонақоҳӣ» ёд мекунад. Аз рӯйи ин ишораи Ҳашмат аён мегардад, ки ин шахс аз биллоии Ҳисори Шодмон аз деҳаи Хонақоҳ будааст» [30, 222]. Инчунин, дар бораи шоир Садриддин Айний дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ва Возех дар «Тухфат-ул-аҳбоб» маълумот дода, ин нуктаро таъкид кардаанд.

Дар Захираи дастнависҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон панҷ нусхаи қомили ашъори шоир маҳфуз буда, девони яқум тахти рақами 420, нусхаи дувум тахти рақами 954, нусхаи сеюм тахти рақами 179, нусхаи чаҳорум тахти рақами 1828, нусхаи панҷум тахти рақами 214 мебошанд. Ин ду байти зер аз шоир Мулло Гулмуҳаммади Хонақоҳӣ мебошад:

Ваҳ, зи ишқат, ҷӣ бало, хаставу афғор шудам,

Рафта-рафта зи ғами ишқӣ ту бемор шудам.

Ту ҷу Лайлӣ ба ҷаҳон шухра ба хубӣ гаштӣ,

Ман ҷу Маҷнун ба сари кӯҷаву бозор шудам [30, 223].

Эшони Сайидмаҳмуд ибни Муин маъруф ба Мискини Ҳисорӣ низ шоири охири асри XIX ва аввали асри XX буда, соли 1860 дар деҳаи Шохони шаҳри Ҳисор ба дунё омадааст.

Мискин аз уламои шариат буда, илова бар улуми шаръӣ, аз ҳамаи илмҳои замонааш, аз ҷумлаи адабиёт, сарфу наҳв, тафсири ва ҳадис, фикҳу мантиқ, таъриху ҷуғрофия низ бохабар будааст. Илми тибро низ хуб медонистааст. Эшони Сайидмаҳмуд бо таҳаллуסי Мискин шеър мегуфтааст. Мискин соли 1944 дар яке аз деҳаҳои Ҳисор Ҳочачилдиёр аз олам ҷашм

менўшад: «Эшон дар Хочачилдйёр панох ёфтаву соли 1444 оламо рабӯро гуфтааст» [53, 9]. Шеърҳои шоир бо ду забон, тоҷикӣ ва ӯзбекӣ эҷод гардидаанд. Бояд зикр кард, ки дар Қаратог ва деҳоти атрофи он ду нусха ва дар ноҳияи Ёвон як нусхаи ашъори шоир мавҷуд будааст, ки як нусхаи дар Қаратоғи ноҳияи Шаҳринав мавҷудбудааш дастрас гардидааст. Китоб беунвон буда, солҳои 1940 (дар 80-солагии шоир) бо дасти худӣ шоир китобат шудааст. Собир Зикризодаи Шохонӣ соли 2001 онро зери унвони «Армуғон» нашр намуд. Ашъори шоир газалиёт ва мухаммасотро дар бар гирифта, аз 505 байт иборат мебошад. Аз ин 406 байт, ки аз муноҷот ва газалиёт иборат аст, ба забони тоҷикӣ ва 99 байт, ки муноҷот ва мухаммасҳои шоирро дар бар мегирад, ба забони ӯзбекӣ эҷод шудаанд. Ин ғазал аз эҷоди шоири хушқалом аст:

Ба ғурбат мубтало ғаштам зи дасти бенавоиҳо,

Ба хичрон мубтало ғаштам зи дасти бевафоиҳо.

Чу мӯи ман сафед асту надорам ҳамдаме бо худ,

Ки умрам даргузашту меҳурам захри ҷудоиҳо [32, 82].

Чӣ тавре ки маълум гашт, асрҳои XVIII ва XIX аз ҷумлаи қарнҳое ба ҳисоб мераванд, ки муҳити адабӣ нафақат дар марказҳои калони адабии Осиёи Миёна, аз ҷумлаи Бухоро, балки дар марказҳои хурд-хурд аз қабилӣ водихо низ дар авҷи нумӯш будааст. Водии Ҳисор яке аз ин марказҳо ба ҳисоб рафта, як қатор адибони хушсалиқаро ба майдони адабиёт ворид кардааст. Шоирону нависандагони водии Ҳисор аз ҷумлаи адибоне ҳастанд, ки аз худ девон ба ёдгор мондаанд, ки ин барои пешрафти адабиёти мо мавқеи назаррасе дорад. Мо саъй намудем то як андоза бо баррасии анвори шоирони ҳамасри Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ муҳити адабии ин давраро муайян кунем. Барои маълумоти бештар мо ба ҳамаи сарчашмаҳо, чи таъкираву дастхатҳо ва чи баёзҳои қаламӣ ва чи мақолаву китобҳои тозанаشر рӯ овардем, то як андоза маълумоти дурустро пайдо намоем.

БОБИ II ШАРҲИ ҲОЛИ МИРЗО ҲАСРАТ ВА МЕРОСИ АДАБИИ Ӯ

2.1. Шарҳи ҳоли Мирзо Ҳасрат

Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ аз шоирони охириҳои асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX водии Ҳисор мебошад. Рӯзгори шоир ба дурустӣ маълум нест. Ҳасратро метавон яке аз симоҳои маъруфи ҳавзаи адабии водии Ҳисор ҳисобид ва дар қатори адибони номии ин замон, яъне, нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX ном бурд.

Чӣ ҳеле ки дар боби аввал зикр гардид, доираи адабии Ҳисор бо доираи адабии Бухоро равобитаи адабӣ дошт. Мирзо Олимҷони Ҳасрат дар қатори дигар шуарои асри XVIII Ҳисор, аз ҷумлаи Бобо Ирсеӣ, Мирзо Сафар, Комил, Банда, Ғамгин ва аз дигарон дар Бухоро таҳсил намуда, дар ашъори баландмазмунӣ худ бехтарин анъанаҳои адабии адабиёти форсиро идома додааст.

Бино бар ақидаи муаллифони китоби «Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI – XIX ва ибтидои асри XX», Ҳодизода Р., Каримов У., С. Саъдуллоев, «дар аморати Бухоро аз солҳои 60-70 асри XVIII то миёнаҳои асри XIX як ғуруҳ шоирону нависандагони ғунгунтабақаю ғунгунмаслак, ба монанди Мирзо Содикӣ Муншӣ, Муҳаммад Шарифи Ориф, Абдурахмонҷоҳи Носеҳ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Ҳасрати Ҳисорӣ, Парии Ҳисорӣ, Маҳзунӣ Самарқандӣ, Матлаби Самарқандӣ, Мирзо Атои Бухорӣ, Шавқии Қаттақӯрғонӣ, Ансаби Бухорӣ, Раҳими Ғармӣ, Музгари Косонӣ, ҷамъ зиёда аз 68 нафар шоирону адибон умр ба сар бурдаанд» [83, 236].

Сафари эҷодӣ намудани шоирони бехтарини ҳавзаи адабии Бухоро Мирзо Содикӣ Муншӣ, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, Абдуллоқодирҷоҳи Савдо, Абдулазими Сомӣ ба вилоятҳои қуҳистон, аз қабилӣ Ҳисор, Дарвоз, Бадахшон ва Қўлоб аз равобитаи хуби ин навоҳӣ дарак медиҳад.

Дар бораи рӯзгор ва осори Мирзо Ҳасрат муаллифони баъзе аз сарчашмаҳо ба монанди Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, Мирсиддиқи Ҳашмат ва муҳаққиқон аз ҷумлаи Садриддин Айнӣ, Расул Ҳодизода, Абдусалом Деҳотӣ, Амирбек Ҳабибов маълумот додаанд. Бо шаҳодати Раҳматуллоҳи Возеҳ дар

«Тухфат-ул-ахбоб» номи пурраи ӯ Мирзо Олимҷон буда, Ҳасрат тахаллуси ӯст. Ҳасрат дар шаҳри Бухоро таҳсили илм кардааст. Ӯ дар Бухорон Шариф илмҳои замони худро фаро гирифта буд. Дар илми бадеъ яке аз фарзонагони доираи адаби Бухоро буд. Баъди хатми мадрасаи Бухоро ба зодгоҳаш Ҳисор баргашта, фаъолияти эҷодии худро дар доираи адабии ин водӣ идома дод. Шоири зиндагии пурҳасратро аз сар гузаронидааст. Мирзо Ҳасрат дар аини камолоти зиндагӣ дунёи пурғурбатро падруд гуфтааст. Ҳарчанд аз ҷониби ҳокими тихимағзи Ҳисор Сӯфийӣ ашъори Мирзо Ҳасрат ба коми оташ дода шуда бошад ҳам, бо шарофати талбиркорихои худӣ шоири ва дӯстону ҳешовандонаш нусаҳои парокандаи ашъори шоири аз ҷанголи хаводис маҳфуз монданд.

Ҳаёти шoirону адибон, олимону бузургони давраи Ҳасрат ба ҳорӣ гузаштааст. Кам нафароне буданд, ки рӯзгори худро бо фароғат гузаронида бошанд ва барои эҷоди онҳо воситаҳои мададгор қариб, ки набуданд, то онҳо дар фазои озод эҷод ва фаъолият кунанд. Ҳасрат дар ашъори худ аз ҷабру зулми замона ва шахсоне, ки танҳо дар фикри ҳуду манфиатҳои худанд, гила дорад ва онҳоро доим мавриди тозиёнаи танқид қарор медиҳад.

Бадбахтии Ҳасрат низ маҳз дар саркашӣ қардан аз мадҳкунии ҳокимону сарватмандони тихимағзи давр буд. Ҳаёти қашшоқона доштани шoirони Бухорон Шарқиро Амирбек Абибов дар ҷабру зулми ҳокимон медонад. Инчунин, дар баробари ин Амирбек Ҳабибов шухрат доштани шoirони Бухороро миёни мардум зикр кардааст. Ин бесабаб нест, ки абёти шoirон, аз ҷумла шoirонӣ доираи адабии Ҳисор, аз қабилӣ Ҳасрати Ҳисорӣ, Парии Ҳисорӣ, Ҷазбии Ҳисорӣ, Дабирии Ҳисорӣ ва дигарон ба дилу дидаи мардум ҷо шуда, аз ҷониби ҳофизон ҳамеша суруда мешаванд.

Соҳибшухрат будани Ҳасрати Ҳисориро Амирбек Ҳабибов ҷунин қайд кардааст: «Шухрати Мирзо Ҳасрат ва Парии Ҳисорӣ барин шoirон натавонанд дар Бухорон Шарқӣ, балки ба шаҳрҳои марказӣ ҳамчун Бухорою Самарқанд, Хўканду Кобул рафта расидааст, ки ин аз мақоми баланди шoirии онҳо шаҳодат дода, омӯзиши аҳволу ашъорашонро такозо менамояд» [9, 12].

Абдусалом Дехотӣ дар мавриди вожаи «Мирзо» ҷунин менависад: «Намедонам, қалимаи «Мирзо» аз аввал қисми таркибии номаш будааст ё баъдҳо пас аз хату савод баровардан мирзотӣ қарда, ба ин лақаб соҳиб шудааст?» [115, 14]. Волидайнаш номи «Олимҷон»-ро ба ӯ интихоб қарданд, ки фарзандашон шахси «доно ва донишманд» ба воя бирасад. Маълумоти таъриҳро дар мавриди ҳаёти шoir хеле ноқисанд. Мероси боқимондаи шoir низ имкон намедихад, ки зиндагӣ ва рӯзгори ӯро ба дурустӣ муайян кунем, зеро осори шoir ба пуррагӣ ҷамъоварӣ нашудааст. Бино ба шаҳодати сарчашмаҳо, ӯ дар аҳли Амир Шохмурод ва Амир Ҳайдар умр ба сар бурдааст. Шoir марди хушсӯхбат, неку ва олимашраб буда, дар шаҳри Бухоро таҳсили илм кардааст. Дар охири умр бо сабаби беморӣ аз дунё ҷашм пушидааст, ки далел бар ин гуфтаҳо маълумоти додаи «Тухфат-ул-ахбоб»-и Возеҳ шуда метавонад: «Дар охири умр ба марази барас мубтало шуда, вафот намуд» [48, 55].

Соли таваллуд ва зодгоҳи шoir ба таври аниқ маълум нест, вале аз ашъораш бармеояд, ки дар Ҳисор ба дунё омадааст:

Ҳамдугиллаҳ дар Ҳисори амн дорам бўстон,

Гулшанобод, ки дорам зулми ҳороро надид [51, 66].

Вафоти шoir низ ба эҳтимол дар солҳои 20 асри XIX дар Ҳисор воқеъ шудааст. Сабаби «Ҳасрат» тахаллус ихтиёр қардани шoir ҳамоно аз зиндагии пурмашаққат ва норизоияш аз аҳволи замона буда метавонад.

Аз таҳқиқоте, ки дар мавриди рӯзгори осори шoir анҷом гирифтааст, монанди навиштаҳои Садриддин Айни, Абдусалом Дехотӣ, Расул Ҳодизода, Амирбек Ҳабибов маълумоти поёни умри шoir ва вафоти ӯ равшан нашудааст.

Оид ба ҳаёт ва осори шoir таърихшинос Шодибек Собирӣ дар асараш «Ҳаёти пурҳасрат» маълумот додааст. Аз маълумоти додаи Шодибек Собирӣ бармеояд, ки Олимҷон номи шoir буда, Мирзо марбут ба қасбаш аст, зеро шoir дар дарбори мири Ҳисор – Сайидбий вазифаи хаттотиро ба ўҳда дошт. Олимҷон баъд аз ду соли таҳсил дар мадрасаҳои Ҳисор ва хатми Куръон дар назди падар барои таҳсил ба Бухоро ба меравад. Сипас, баъд аз хатми мадрасаи Бухоро ба Ҳисор, ба назди падару модараш бармегардад. Падари Олимҷон Ҳоча

Низомиддин аз Ҳочагони Ҷўйборӣ буда (аз авлодони Ҳоча Имом Мухаммади Ҷўйборӣ – орифи асри IX-X тоҷик), шахси тақводору худотарс буд. Ӯ абераи яке аз шайхони бузурги Ҳисор, Шайх Нуриддини Сохибнафас буд. Мардум ба хонаводаи Ҳочагон эътиқоди калоне доштанд: «Мақоми Ҳочагони Ҷўйборӣ дар асрҳои XVI ва аввали асри XVII дар ҳаёти сиёсӣ иқтисодии Осиёи Миёна, аз он ҷумла водии Ҳисор хеле бузург буд. Намояндагони ин хонадон дар кашмакашҳои сиёсӣ роли калон бозиданд. Махсусан дар ҳаёти иқтисодӣ таъсири онҳо хеле калон буд» [71, 91].

Падари Олимчон Ҳоча Низомиддин соҳибавлат ва шахси мўътабари Ҳисор ба ҳисоб мерафт. Олимчон фарзанди ягонаи хонадон буд. Хонаи онҳо, ки онро кўшк ном мебуданд, дар назди рӯди Чангоб, ки то ҳол ин дарё миёни мардум бо ин ном машҳур аст, қомат афрохта буд. Бобокалони Ҳоча Низомиддин – Шайх Нуриддини сохибнафас натаанҳо дар манотиқи Ҳисор, инчунин дар қаламрави Бухоро ва Самарқанд низ шайхи шинохта буд. Шайх Нуриддини сохибнафас шогирдону муридони зиёд дошт ва ӯро ҳамчун балогардони шаҳри Ҳисор ном мебуданд. Қабри Ҳоча назди дарвозаи қисми ғарбии Арки Ҳисор воқеъ буда, то ҳол зиёратгоҳи мардум аст. Беморону ранҷурон марқади Ҳочаро зиёрат мекунанд ва онҳое, ки ба бемории диққи нафас гирифтаганд, дар ин ҷо бо инояти Худованд ва шафоати ин бузургвор ба дарди худ даво меёбанд. Мирзо Олимчон ҳангоми таҳсил дар мадориси Бухоро бо доираи адабии он ҷо ҳамроҳ шуда, ба ҳайси шоир ва хаттот шукрат ёфта буд.

Амири Бухоро Амир Ҳайдар баъд аз падараш Амир Шохмурод ба тахт менишинад ва ба Ҳисор лашкар кашида, беки Ҳисор – Аллабердии Юзро қатл мекунад. Амир Ҳайдар Сайидбӣи Юзро ҳокими Ҳисор таъин мекунад. Мирзо Ҳасрат дар дарбори ин ҳоким вазифаи мизогиро адо мекард.

Ҳангоме ки Олимчон дар дарбори Сайидбӣи вазифаи мизогиро ба уҳда дошт, ба духтари ӯ Сайиддой хонадор мешавад. Баъди марги Сайидбӣ ба сари ҳокимияти Ҳисор писараш Сўфийӣ меояд. Мири нав Мирзо Олимчонро бо сабабе ки барои падари ӯ мадхияе нагуфтааст, аз дарбор дур месозад.

Шоир ду бор оғилдор мешавад. Танҳо аз ҳамсари дуюмаш соҳиби фарзанд мешавад. Тавре ки дар асари Возех «Гуҳфат-ул-аҳбоб» оварда шудааст, шоир бо сабаби бемории барас, ки аз ғамбодоҳои рӯзгор буд, аз олам ҷашм меӯшад. Вақте ки шоир ба ин беморӣ гирифта мешавад, зери манаҳи ӯ сафедие пайдо мешавад. Мирзо Олимчонро хурофотпарастон ҷунун ғатво медиҳанд, то ба деҳаи маҳавҳо «Сассабулок» равад, аммо Олимчон ҳавлии аҷдодиашро тарк намекунад. Шоир рӯзҳои дарозро дар кўшк мегузаронид. Танҳо вақте ки ба кўча мебаромад, дар сараш бурқаъ мегирифт. Оид ба ҷунун ваъз доштани рӯзгори худ шоир ҷунун меӯяд:

Ҳасрат ба кӣ гўям аламу дарди диламро,

Бо ҳар кӣ нишнам, зи ман ўро ҳазар ояд [100, 32].

Мирзо Олимчони Ҳасрат дар синни 36-солагӣ аз дунё ҷашм меӯшад. Шоир ҳаёти хеле сангинро аз сар гузаронидааст. Марқади шоир дар пастхамии қисми ҷанубии теплакӯҳи «Ғозиён»-и ноҳияи Ҳисор воқеъ мебошад. Вақте дар зери манаҳи ӯ сафедӣ пайдо мешавад, хурофотпарастон мардумро аз ӯ дур месозанд, ба маъракаву кўча баромадани Олимчонро манъ месозанд. Инчунин, дар вақти дар кайди ҳаёт будани шоир қозии шаҳр фармон мебарорад, то Олимчон барои худ заминеро барои оромгоҳаш бихарад, зеро ба ӯ аз оромгоҳи умумӣ манзил нахоҳанд дод.

Ҷаҳолатпарастоне, ки дар дарбор мезистанд, Олимчонро гирифтори ранҷи бемории ғамбода карданд. Вақте Ҳасрат дар дарбор мезист, ба мардуме, ки ҳокимро ихота карда буданд, писанд намеомад. Ҷунки атрофи ҳокимро ҳамма мардуми тангини ҷоҳил ва тихимагзон пур карда буданд. Ҳасрат тарафдори мардуми мазлум буда, инсонҳоро ба роҳи рост хидоят менамуд. Дар зиндагӣ инсони нек будан, ба мардум дастӣ мадад дароз кардану нахўрдани ҳаққи мардум шиори доимии ӯ буд.

То замоне, ки Сайидбӣи ҳокими Ҳисор буд, ҷунун мардумозорон ба дарбор роҳ ёфта натавонистанд. Баъд аз ба тахти бекигарӣ соҳиб шудани Сўфийӣ вазият ранги дигар гирифт. Сўфийӣ мардумони беғазлу мардумозорро дар атрофи худ ҷамъ намуда, маҳфили ҷоҳилонро барпо карда буд.

Пас аз марги шоир ашъори ӯ аз ҷониби сарбозони мир Суфийӣ сӯзонида мешавад. Бо вучуди ин ашъори шоир пурра аз байн нарафт.

Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ яке аз шоирони хушсабакии охири қарни XVIII ва аввали қарни XIX водии Ҳисор мебошад, ки бо ашъори ҷаззоби худ натавонад миёни мардуми ин водӣ, балки берун аз он низ маҳбубият пайдо карда буд. Доир ба рӯзгори шоир сарчашмаҳо маълумоти кофӣ надодаанд. Танҳо дар Ҳисор мутаваллид гардидаву ба Бухоро барои таҳсили илм рафтагаш ва баъд аз хатми мадраса ба ватан баргаштагаш аниқ аст. Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех дар «Тухфат-ул-аҳбоб» зикр намудааст, ки Ҳасрат дар асрҳои XVIII-XIX зиндагӣ ва эҷод кардааст. Новобаста ба ҳамаи он асарҳои илмӣ ва адабие, ки дар бораи ӯ ҳаёт ва эҷодиёти Ҳасрат гуфта шудааст, таҳқиқоти пурра намудааст. Ҳаёт ва эҷодиёти шоир ба таври бояду шояд мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст. Оид ба ҳаёти шоир ба як сарчашмаи таърихӣ-адабӣ рӯй оварда шуд, ки аз он оид ба ахволи оилавӣ, сабаби марг ва инчунин мероси боқимондаи Ҳасрат муайян карда шуд. Ин маълумотҳо аз ҷониби яке аз авлодони шоир номзади илми таърих, дотсент Шодибек Собирӣ ҷамъоварӣ карда шудааст [100, 56].

Сабаби шухрат наёфтани Ҳасрат ва дигар шоирони соҳибдевонро Абдусалом Дехотӣ дар дур будан аз муҳити адабӣ ва марказҳои илмӣ медонад: «Дахҳо шоирон ва адибони талантнок (боистеъдод – Ҷ.Х.) дар камбағалӣ, хорӣ, дар асорати надимии мирҳои Ҳисор, Кӯлоб, ҳокимони Балҷувон, Дарвоз ва ғайра ҷон додаанд, ё бо «гуноҳи» саркашӣ қардан аз мадхкунии онҳо (мирон, ҳокимон) махв ва беному нишон карда шудаанд» [8, 30].

Чӣ тавре ки маълум гашт Мирзо Олимҷон, ки бо таҳаллуסי Ҳасрат дар қарнҳои XVIII – XIX водии Ҳисор ҳамчун шоир ном бароварда буд, яке аз шоирони равшанфикри он замон буд, ки барои пешрафту напўнамои адабиёти тоҷик саҳми босазое гузошт, ки миёни адибони ҳам водии Ҳисор ва ҳам дигар навоҳиҳо кам ба назар мерасад.

Таъкиранивисон, инчунин муҳаққиқони муосир соли таваллуди шоирро ба дурустӣ муайян накардаанд, танҳо шоири охири асри XVIII ва аввали асри XIX будани ӯро

таҳмин кардаанд. Возех дар «Тухфат-ул-аҳбоб» ин нуқтаро зикр кардааст, ки Мирзо Олимҷон дар аҳли Амир Шохмурод ва Амир Ҳайдар зиндагӣ ва эҷод кардааст.

Шодибек Собирӣ ин масъаларо пурра мавриди пажӯҳиш қарор додааст, ки дар ҳақиқат Мирзо Ҳасрат соҳибдевон будааст, зеро вақте ки шоирро ба ҳок мепуроранд, сарбозони ҳокими нави Ҳисор Суфийӣ ба ҳонаи шоир омада, як зумра китобу дастхатҳои шоирро оташ мезананд, ки ба ин воқеа дўсти ӯ Солеҳбой, ки дар Мадрасаи Кўҳна ҳамсабақ буданд ва дар ҳамсоатии онҳо мезист, шохид буд. Аз шоир танҳо дастхате боқӣ мемонад, ки рафиқи Олимҷон Мулло Солеҳбой онро пинҳон карда буд ва ҷизе, ки ба дасти хонанда расидааст, ҳамин дастхат аст.

Ҳасрат таҳаллус гирифтани Мирзо Олимҷон бесабаб нест, чунки шоир ҳаёти сангинро аз сар гузаронидааст. Ҳокими Ҳисор Сайидбӣи падарарӯси Мирзо Ҳасрат ӯро зиёд эҳтиром мекард ва дар қорҳои давлатӣ шоир доим ҳамроҳи ҳоким буд. Аммо таҳқиқотҳои минбаъда чунин нишон дод, ки Мирзо ном гирифтани шоир аз он сабаб буда, ки хатти зебое дошт ва дар санъати хаттотӣ ҳунари хуб дошт. Дар асари Шодибек Собирӣ Ҳасрат танҳо бо номи Олимҷон ёд шудааст. Муаллиф инчунин шаҷараи авлодони Ҳасратро овардааст ва ин бозефт varaқи нодир ва пурарзишест. Шодибек Собирӣ ин маълумотҳоро аз ҳешу табороне, ки нисбатан қалонсоланд, инчунин мўйсафедони қалонсоли деҳае, ки он ҷо Мирзо Олимҷон зиндагӣ кардааст, ҷамъ оварда, дар бораи ҳаёти шоир асари таърихӣ бадеии хубе таълиф намудааст, ки барои хонандагон оид ба ҳаёти шоири ҷавонмарг Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ маълумоти хубест.

Дўсти вафодори Мирзо Олимҷони Ҳасрат – Солеҳбой, дар нафасҳои охирин бо ӯ буд. Солеҳбой устоди қаллидўз буда, харду бо Олимҷон дар Мадрасаи Кўҳнаи шаҳри Ҳисор ҳамсабақ буданд.

Китобҳои нодирӣ Мирзо Олимҷон баъд аз марги Солеҳбой ба Муллорахим ҷиянаш мерос монд. Ҷангу ҷидолҳо сабаб гардиданд, ки нусаҳои қаламӣ ва китобҳои нодир сўхтаву нобуд шудаанд. Сабаби дигари кам будани асарҳои бадеию илмиро Амирбек Ҳабибов дар он мебинад, ки шоиру нависандагон эҷодиёти худро ба авлодонашон мерос

мегузоштанг: «Сабаби дигари кам мавҷуд будани асарҳои бадеию адабӣ боз дар он аст, ки аз рӯи анъана шоирон ва олимони гузашта ҳамаи эҷодиёти худро ҳамчун моли шахсӣ ба авлодонашон мерос гузоштаанд. Авлодони онҳо китобхоро ҳамчун мероси муқаддаси бобоёни худ дониста, ба аҳли илму адаб дастрас намекунанд» [9, 221].

Шоир соҳиби як духтар будааст, бо номи Ҳамида. Духтари шоир Ҳамида ба писартағои худ хонадор шуда, соҳиби ҳафт нафар духтар гардидааст. Як зумра нафарони шинохта аз ин авлод ҳастанд, аз ҷумла нависанда Имомиддин Раҳимӣ, номзади илми филология Дилшод Раҳимӣ, тарҷумон Ҳикмат Раҳмат, сароянда Убайдулло Кароматов, шоир ва нависанда Ҳакималӣ Назаралиев ва дигарон.

Ҳасрат шоири ҳақгӯ буда, хушомад ва мадҳиягӯиро ба худ сазовор надониста, ба воломансабе бо мақсади тамаъ мисрае нагуфтааст. Шоир танҳо барои ишқу муҳаббати инсонӣ, бовафой, зебоиҳои табиати кишвар, мардию одамгарӣ шеър гуфтааст.

Чун соли таваллуд ва марги шоир маълум набуд аз рӯи як воқеаи таърихӣ ин санаҳо маълум карда шуд. Дар асари «Ҳаёти пурҳасрат»-и Шодибек Собирӣ муаллиф чунин овардааст, ки: «Қурбонбӣ дар солҳои шӯриши Восеъ дар гузари Ҷанғоб ба Бобокалон ном оҳангар ба шавҳар баромада, рӯзгори мустакилро бунёд намуд» [100, 46]. Қурбонбӣ духтари Ҳамида, набераи Мирзо Олимҷон мебошад. Шӯриши Восеъ соли 1887 ба вуқӯъ пайваستا буд. Пас Мирзо Олимҷон тӯли ин соҳро аллакай дар қайди ҳаёт набуд. Чӣ тавре ки Амирбек Ҳабибов дар «Мероси адабии шоирони Ҳисор» қайд мекунад, шоирон Парии Ҳисорӣ, Тошхӯҷаи Ирсеӣ, Муллоисои Бадахшӣ дар дарбори Абдулқаримхон - ҳокими Ҳисор маҳфили адабӣ доштанд ва миёни ин шоирон Мирзо Олимҷон низ ном бурда шудааст. Солҳои ҳукмронии Абдулқаримхонро Амирбек Ҳабибов солҳои 1804-1866 нишон додааст. Шӯриши Восеъ соли 1887 сурат гирифтааст ва мувофиқи маълумоти Шодибек Собирӣ дар ҳамаи сол набераи шоир Қурбонбӣ хонадор шудааст. Агар Қурбонбӣ ҳамон замон бистсола бошад, пас модари Қурбонбӣ, Ҳамида, яъне духтари шоир 55-сола аст. Ҳангоми вафоти Мирзо Ҳасрат духтараш чормоха буд. Пас, шӯриши Восеъ, ки соли 1887 ба амал омада буд, то ин

замон аз вафоти шоир қариб 55 сол сипарӣ гардидааст. Чи тавре ки дар боло зикр шуд, баъд аз чанд соли вафоти Мирзо Олимҷон ҳокими Ҳисор Сӯфийӣ низ вафот мекунад ва ба сари ҳокимият бародари ӯ Абдулқаримхон меояд. Агар шӯриши Восеъ соли 1887 сурат гирифта бошад ва аз вафоти шоир тахминан 55 сол сипарӣ гардида бошад, пас санаи вафоти шоир ба соли 1832 рост меояд. Абдулқаримхон соли 1850 ба сари ҳокимияти Ҳисор меояд. Мирзо Олимҷон ба маҳфили адабии дарбори Абдулқаримхон иртиботе надорад. Мирзо Олимҷон чун 36 сол умр мебинад, пас соли таваллуди ӯ тахминан ба соли 1796 рост меояд, ки дар он солҳо амираи Бухоро дар ҳақиқат Шохмурод буд, зеро Қорӣ Раҳматуллоҳи Воеҳ дар «Тухфатулаҳбоб» ин нуктаро зикр кардааст.

Дар асари Султонмуроди Олина «Ҳисори Шодмон: аз бостон то ин замон» оид ба соҳтмони Қалъа чунин андеша омадааст, ки: «Бино ба маълумоти Ҷумъақули Хумулӣ дар асараш «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» (дастхати №2354/IV, Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, varaки 213 а) бо маблағи зани Сайидбӣ Атолиқ (модари беки ояндаи Ҳисор-Абдулқарим) соли 1834 дар ҷойи вайронаҳои дарвозаи қадимаи қалъа, ки то асри XVII валанғор шуда буд, қомат рост кард» [8, 48]. Аз ин маълум метардам, ки соли 1834 Абдулқарим ҳокими Ҳисор набудааст. Дар баъзе сарчашмаҳо зикр гардидааст, ки Сайидбӣ то соли 1830 ҳокими Ҳисор буд. Шояд ин солҳо дар ҳақиқат Сайидбӣ ҳокими Ҳисор буд ё шояд дар замони соҳтани ин дарвоза ҳокими Ҳисор писари Сайидбӣ, Сӯфийӣ буд ва дарвозаи Манзар аз ҷониби модари ҳоким Сӯфийӣ сохта шуда бошад. Ин воқеа боз як далели дигар буда метавонад, ки ин солҳо Мирзо Олимҷон дар қайди ҳаёт набуд ва Абдулқаримхон ном ҳоким ханӯз ба сари ҳокимияти Ҳисор наомада буд.

Таъкиранависон қайд кардаанд, ки ин авлод, яъне Сайидбӣ бо фарзандонаш Сӯфийӣ ва Абдулқаримхон қариб ним аср, яъне зиёда аз 65 сол ҳукмронии Ҳисор буданд. Агар соли 1802 Сайидбӣ, соли 1830 баъди марги Сайидбӣ фарзандаш Сӯфийӣ ва баъд аз марги Сӯфийӣ соли 1850 бародараш Абдулқаримхон ба сари ҳокимияти Ҳисор омада бошанд, пас ин далел дуруст аст, ки ин хонадон зиёда аз 65 сол ҳукм рондаанд.

Мирзо Олимчон соли 1796 таваллуд шуда бошад, пас дар 36-солагӣ аз дунё чашм пӯшидааст, ки ин ба соли 1832 рост меояд, ки дар ин солҳо ҳокими Ҳисор Сӯфийӣ буд.

Инчунин дар асари «Ҳисори Шодмон: аз бостон то ин замон» омадааст, ки баъд аз марги Сайидбӣ соли 1830 Сатторқулибӣ додхон ном шахс ҳокими Ҳисор буд. Султонмуроди Одина менависад: «Бино ба маълумоти олими англис А. Аёрис дар байни солҳои 1830-1842 боз чор ҳокими ўзбектабор салтанат доштанд, ки мутаассифона, номашон маълум нашуд» [90, 107]. Агар ин далелҳо дуруст бошанд, пас ҳукмронии ин хонадон ба 54 сол рост меояд. Аммо мувофиқи шаходати Шодибек Собирӣ баъди марги Сайидбӣ писари ӯ Сӯфийӣ ба сари ҳокимият меояд ва Ҳасрат маҳз тавассути ҳамин ҳоким, яъне Сӯфийӣ аз дарбор дур карда мешавад. Агар ба асари Ҷумъақули Ҳумулӣ «Таърихи амирони мангитияи Бухоро» таъя кунам, ин дуруст аст, ки соли 1834 Сӯфийӣ ҳокими Ҳисор набудааст, зеро муаллифи ин асар модари ҳокими Ҳисор Сӯфийӣ гуфта қайд мекард, чунки аллакай Сайидбӣ ҳокими Ҳисор набуд. Барои ҷӣ муаллиф модари беки ояндаи Ҳисор-Абдулқарим, гуфтааст. Шояд як муддат, ҷи тавре ки А. Аёрис қайд кардааст, миёни солҳои 1830-1842 Сӯфийӣ ҳокими Ҳисор набудааст ва баъди чандин ҳокиме, ки пайи ҳам иваз шуданд, соли 1842 Сӯфийӣ ҳокими Ҳисор таъин шудааст. Мувофиқи ақидаи Шодибек Собирӣ бошад, хангоми аз дунё гузаштани Ҳасрат, соли 1832 Сӯфийӣ ҳокими Ҳисор буд. Ин ҷо ягона роҳи кушоиши гиреҳи ин муаммо дар он аст, ки шояд, пас аз марги ҳокими Ҳисор Сайидбӣ, соли 1830 ба тахти ҳокимияти Ҳисор як муддат писари Сайидбӣ Сӯфийӣ ӯҳиб мешавад ва муддате нагузашта аз сари ҳокимият дур карда мешавад. Сипас, соли 1842 ҳокимиятро боз аз нав ба даст оварда, то соли 1850 дар Ҳисор ҳукм меронад.

Дар тарҷумаи ҳоли Фориги Ҳисорӣ Амирбек Ҳабибов дар «Ганчи парешон» овардааст, ки шоир Фориг хангоми дар Ҳисор ҳоким будани Сатторқулибӣ додхон соли 1855 девони ашъорашро мураттаб кардааст, ки ин сана ба ҳокимияти Абдулқаримхон дар Ҳисор рост меояд. Пас, далеле, ки Сайидмуроди Эшзода овардааст, ки солҳои 1830 то 1842 Сатторқулибӣ ҳукмрони Ҳисор бошад, ҳақиқат надорад.

Инчунин, дар поёни феҳристи ҳокимони Ҳисор чунин оварда шудааст, ки: «Табиист, ки дар ин феҳрист на ҳамаи ҳокимони мулки Ҳисор дарҷ ёфтаанд ва доир ба санаҳои ҳукуматдории онҳо шояд саҳве бошад. Ба ҳар ҳол ин масъала таҳқиқоти ҷиддӣ металабад, зеро дар як сол ҳоким таъин шудани чандин кас он қадар эътимоднок нест» [90, 108].

Сатторқулибӣ танҳо метавонист баъди Абдулқаримхон дар Ҳисор ҳоким таъин шуда бошад. Ё ки соли 1855 дар байни ҳукмронии Абдулқаримхон як муддати кӯтоҳ ҳокими Ҳисор таъин гашта бошад, зеро Фориг дар газалаш номи Сатторқулибӣро зикр кардааст:

Сабъҳо кардам ба фикри шеър дар айёми умр,

Рехт борони маонӣ аз дили ман чун саҳоб.

Хусрави Сатторқулибӣ додхон ӯ очизон

Буд аз нури хилоят ҷабҳан ӯ офтоб.

Соия тарбияти худ аз сари ман барнадошт,

То ки бастам иқдҳои назм чун дурри хушоб [39, 273].

Сатторқулибӣ пеш аз Сайидбӣ ҳоким буда наметавонад, чунки Амир Ҳайдар хангоми ба қатл расонидани ҳокими Ҳисор Аллабердӣ Сайидбӣро ҳокими Ҳисор таъин мекунад.

Дар мавриди он ки соли 1863 дар ҳақиқат Абдулқаримхон ҳокими Ҳисор буд, шеъри Парии Ҳисорӣ, ки бо номи «Таърихи сарои Ҳисор» навишта шудааст, далел буда метавонад:

Ба қасди ҷоҳу давлат то киёмат,

Хидев Абдулқаримбӣ додхон буд.

Гузашт аз авҷи торум, гуфт таърих,

Имороти рафеъи сангбунёд [90, 48].

Мисраи охирин моддаи таърих буда, аз рӯйи ҳисоби абҷад ба соли 1279 ҳиҷрӣ, яъне ба соли 1862-1863 мелодӣ рост меояд. Аз рӯйи моддаи таърих, таърихи зикршуда ба солҳои ҳукмронии Абдулқаримхон рост меояд.

Дар баъзе сарчашмаҳо, аз ҷумла «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Воезх омадааст, ки Мирзо Олимчон дар аҳди Амир Шохмурод ва Амир Ҳайдар зиндагӣ ва эҷод кардааст. Амир Шохмурод дар ҷаҳоракӣ нимаи дувуми асри XVIII амири Бухоро буд ва аз соли 1800 то соли 1825 амирии Бухоро ба ӯҳда дошт. Амирбек Ҳабибов таъя ба ин маълумоти Воезх вафоти шоирро

ба солҳои 20-уми асри XIX тахмин кардааст, ки ба ҳақиқат наздик аст.

Нуктаи дигарро зикр бояд намуд, ки дар баъзе сарчашмаҳо замони зиндагии Ҳасратро аз давраи ҳокимияти Амир Шохмурод то Амир Ҳайдар донистанд. Дар асари «Шоири Мовароуннаҳр»-и Алиӣ Мухаммади Хуросонӣ низ ин ақида ҳаст, ки: «Ҳасрат дар Ҳисори Шодмон таваллуд ёфтаву дар замони ҳукмронии Амир Шохмурод ва Амир Ҳайдар касби камол кардааст» [55, 468]. Аз рӯйи ин далелҳо 36 сол умр дидани шоир дуруст буда, замони таваллуди ӯ ба чаҳоряки нимаи дувуми қарни XVIII рост меояд. Мухаққикон низ Ҳасратро шоири охири қарни XVIII ва нимаи аввали қарни XIX муаррифӣ кардаанд. Оид ба марди хунар ва шахси пешқадами ин аҳд будани шоир Имомиддин Раҳимӣ чунин кайд кардааст: «Нобасомони замона ва разолати саркардагони он оқибат умри ин марди хунар – шоир, донандаи шеър гузал, наққош, қорӣ Куръони Қаримро дар синни 36-солаӣ дар айни камолот аз олам рабуд» [100, 3].

Тавре ки маълум гашт, Мирзо Олимчон, бо тахаллуси Ҳасрат дар қарнҳои XVIII – XIX водии Ҳисор ҳамчун шоир ном бароварда буд. Шоир барои пешрафту нашъу намои адабиёти тоҷик саҳми босазое гузошт, ки миёни адибони ҳам водии Ҳисор ва ҳам дигар навоҳӣ кам ба назар мерасад. Дар ҳамаи давраи замони Ҳисорӣ маддох зуд мавқеи худро меёбанд, аммо шоироне, ки ба мадҳу санои амирону ҳокимон машғул набуда, танҳо барои адабиёту фарҳанги миллат хизмат мекарданд, аз ҷониби ҳокимони тангназар ва мардуми нодони сарватманд дастгирӣ намеёфтанд. Ҳатто буданд шоироне, ки бо ин гуноҳ аз назарҳо хеле дур монда, ба гӯшаи фаромӯшӣ рафтанд. Чунки амирон ва ҳокимони давр ҳамеша аз шоироне, ки онҳоро бо мадҳу санои хушқу ҳолӣ дар шеърҳои худ зинда медоштанд, ғамоят мекарданд. Ҳасрат маҳз бо сабаби мадҳу санои нагуфтани ҳокими Ҳисор аз ҷониби онҳо дастгирӣ намеёбад. Ҳама он бадбахтиҳое, ки ба сари шоир меояд, маҳз аз ҷониби мардуми ҷохилу сарватманд буд ва ҳокими Ҳисор Суфийӣ ба тоифаи ин мардум дохил мешавад.

2.2. Мероси адабии Мирзо Ҳасрат

Ашъори Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ то ба замони мо пурра омада нарасидааст. Аммо соҳибдевон будани шоирро байти зер гувоҳ аст:

Ба дил дорам зи ҷӯши ҷилваи хуснаш гулистоне,

Муруттаб кардаам аз барги гул авроқи девоне [51, 63].

Амирбек Ҳабибов дар маҷмӯаи «Мероси адабии шоирони Ҳисор» ашъори шоири даврони зиндагии Ҳасратро гирд овардааст. Ашъори ҷамъовардашуда аз баёзҳои қаламӣ ҷамъоварӣ шудаанд. Ҷи хеле ки А. Ҳабибов кайд кардааст, баъзи рақами 10, ки онро Мулло Мирбақои Саххоф соли 1305 хичрӣ китобат намудааст ва дар Захираи дастхатҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфуз мебошад, 31 ғазалу мухаммаси Мирзо Ҳасратро дар бар мегирад. Амирбек Ҳабибов ин баёзро сарчашмаи мукамалтар ва саҳехтари ашъори шоир шумурдааст.

Ҷустуҷӯҳо чунин натиҷа доданд, ки ин баёз ва баёзҳои дигар ашъори зерини шоирро дар бар гирифтаанд: 93 ғазал (555 байт), 21 мухаммас (302 байт), як мусаддас (21 байт), як маснавӣ (19 байт), 2 рубоӣ (8 байт), порчаи назм аз титол (38 байт) ва 7 байти ҷудогонаи шоирро, ки ҳамагӣ 1146 байтро ташкил медиҳанд. Инчунин, 2 порчаи мансури бо назм омеҳта, ки онҳоро «Титол» ё «Татол» ном мебаранд, дар ин нусха омадаанд.

Сарчашмаҳои асосии ашъори шоироне, ки Амирбек Ҳабибов дар маҷмӯаи номбурда гирд овардааст, баёз, ҷунг, тақриҳҳои асри XIX ва ибтидои асри XX ва «Намунаи адабиёти тоҷик»-и устод Садриддин Айнӣ мебошанд.

Дар муқаддимаи китоб муаллиф чунин кайд намудааст: «Дар ин маҷмӯа асосан ашъори он шоири асри XIX ҷамъ оварда шудааст, ки девонашон ҳоло пайдо нест ва ашъорашон дар сарчашмаҳои гуногун пароканда аст. Баъзе шеърҳои Мирзо Ҳасрат, Парӣ ва Бобо Ирсеӣ дар нусхаҳои зиёде дар ҷефта буданд ва мо ҳамаи он вариантҳоро навишта, аз рӯйи ҳамаи он як вариантӣ саҳеҳ сохта, тафовут ва тахрифотро дар поварақҳо ишора кардем» [37, 11].

Ин ҷо муаллиф зикр намудааст, ки ашъори адибоне, ки дар ин маҷмӯа ҷамъоварӣ карда шудааст, аз захираи

дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, шӯбаи Ленинградии Институти шарқшиносии Академияи илмҳои собиқ СССР, китобхонаи оммавии ба номи Салтиков-Шедрин, Китобхонаи ба номи Фирдавсӣ, аз Заҳираи дастхатҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Расул Ҳодизода низ ин нуктаро дар пешгуфтори маҷмӯаи мазкур чунин арзёбӣ намудааст: «Яке аз натиҷаҳои пурмахсултарини ин ҷустуҷӯҳои ӯ ҳамин матни мероси бокимондаи шоирони доираи адабии Ҳисор аст, ки аз ҷандин нусхаҳои хаттии баёзҳо, таъкираҳо, маҷмӯаҳои гуногун ва ҷунҷо ба даст омадааст. Амирбек Ҳабибов ашъори шоиронро натавонҳо аз нусхаҳои қаламӣ гирд овардааст, балки онро ба воситаи муқобала ва интиқоди матн ба андозаи зиёде тасҳех намуда, ба тартиби муайяне низ дохил намудааст» [37, 4].

Ин ҷо гуфтаи зарур аст, ки мероси адабии Ҳасрат дар баёзу таъкираҳои вариантҳои гуногун дорад. Ҷазали зерини Ҳасрат, ки аз Заҳираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дастрас гардид, аз панҷ байт иборат аст ва шакли пурраи ғазал ин аст:

Баландӣ ёфт кӯҳ аз пой дар доман кашиданҳо,

Сари селоб бар санг омад аз бечо давиданҳо.

Ман аз бекадрии хори ҳар девор дониستم,

Ки нокас кас намегардад аз ин боло нишастанҳо.

Матон хусни ӯро бар сари бозори Миср оранд,

Зулайҳо мешавад шарманда аз Юсуф хариданҳо.

Ману маъшук, агар хохӣ, ба як маҷлис тамошо кун,

Аз ӯ гул-гул шукуфтаи рағ аз ман париданҳо.

Маро охир ба хоки тира яксон кард ин, Ҳасрат,

Зи дунболош давиданҳо, ба гардаш норасиданҳо [51, 44].

Бояд қайд намуд, ки дар маҷмӯаи «Мероси адабии шоирони Ҳисор», ғазали мазкур ҳашт байтро дар бар мегирад, ки чунин аст:

Баландӣ ёфт кӯҳ аз пой дар доман кашиданҳо,

Сари селоб бар санг омад аз бечо давиданҳо.

Ман аз бекадрии хори сари девор дониستم,

Ки нокас кас намегардад аз ин боло нишастанҳо.

Матон хусни ӯ гар бар сари бозори Миср оранд,

Зулайҳо мешавад шарманда аз Юсуф хариданҳо.

Ману маҷбурро хохӣ ба як маҷлис тамошо кун,
Аз ӯ гул-гул шукуфтаи рағ аз ман париданҳо.

Надорад илтифоте бо рақибон шӯҳи ман ҳаргиз,

Ки охуро бувад расми қадим аз сағ рамиданҳо.

Ба ваъи худ писандидем дар базми парирӯён,

Забон аз мо гирифтаи рағ аз рух париданҳо.

Садои резини фавворае меҳонд дар гӯшам,

Ки охир сар ба пастӣ мекашад боло давиданҳо.

Маро охир ба хоки тира яксон кард ин, Ҳасрат,

Зи дунболош давиданҳо, ба гардаш норасиданҳо [37, 23].

Як нуктаи дигар ин аст, ки ғазали дар боло овардашуда дар маҷмӯаи «Мероси адабии шоирони Ҳисор»-и Амирбек Ҳабибов дар мисраи сеюм калимаи ҳар-ро бо сари иваз намудаанд, ки дуруст аст.

Варианти дастхат:

Ман аз бекадрии хори ҳар девор дониستم [51, 44].

Варианти маҷмӯа:

Ман аз бекадрии хори сари девор дониستم [37, 23].

Инчунин дар мисраи панҷум ӯро ба ӯ гар иваз карда шудааст.

Варианти дастхат:

Матон хусни ӯро бар сари бозори Миср оранд [51, 44].

Варианти маҷмӯа:

Матон хусни ӯ гар бар сари бозори Миср оранд [37, 23].

Дар мисраи ҳафтум калимаи маъшук агар бо маҷбурро иваз карда шудааст.

Варианти дастхат:

Ману маъшук агар хохӣ ба як маҷлис тамошо кун [51, 44].

Варианти маҷмӯа:

Ману маҷбурро хохӣ ба як маҷлис тамошо кун [37, 23].

Инчунин, мисраи аввали шеър дар нусхаи дастхати маҷфуз дар Заҳираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки Амирбек Ҳабибов онро аз хатти форсӣ ба кирилӣ баргарадонадааст, дар мисраи аввали ғазал дар калимаи баландӣ дар поварақи маҷмӯа ишора бар калимаи гаронӣ омадааст, дар мисраи дувум калимаи санг ишора бар калимаи чанг, дар мисраи чаҳорум калимаи нишастанҳо ишора бар давиданҳо, дар мисраи ҳафтум калимаи маҷлис ишора бар

калимаи сӯхбатҳо омадааст. Яъне аз ин ишораҳо чунин бармеояд, ки дар дигар таъзирахо ин калимаҳо ба дигар вариантҳо омадаанд ва муаллифи ин маҷмӯа ҳамаи он вариантҳоро омӯхта, гунаи дурусттару мувофиқтарро пешниҳод намуудааст.

Мувофиқи ақидаи А. Ҳабибов, ғазалҳои Ҳасрат дар якҷанд баёзу таъзирахо дарҷ гардидаанд, ғазале дар як таъзира бо микдори камин байтҳо ва дар таъзираи дигар ҳамон ғазал бо иловаи байтҳо омадааст. Ғазалҳо ба чанд навъ сабт гардидаанд ё баъзе калимаҳо бо калимаҳои дигар иваз шудаанд, ки ин ҳам дар доираи вазну қофияи ғазал мебошад.

Ногуфта намонад, ки дар «Намунаи адабиёти тоҷик»-и устод Садриддин Айнӣ ғазали мазкур дорои панҷ байт аст, ки муаллиф онро аз «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Воеҳ гирифтааст:

Баландӣ ёфт кӯҳ аз пой дар доман кашиданҳо,

Сари селоб бар санг омад аз бечо давиданҳо.

Ман аз бекадрии хори хар девор дониستم,

Ки нокас кас намегардад аз ин боло нишастанҳо.

Матон хусни ӯро бар сари бозори Миср оранд,

Зулайҳо мешавад шарманда аз Юсуф хариданҳо.

Ману маъшук, агар хохӣ, ба як маҷлис тамошо кун,

Аз ӯ гулгун шукуфтанҳову ранг аз ман париданҳо.

Маро охир ба хоки тира яксон кард ин Ҳасрат:

Зи дунболош давиданҳо, ба гардаш норасиданҳо

[27, 156].

Дар ин ғазал танҳо дар ду калима дигаргуниро мебинем. Дар мисраи чоруми ғазал калимаи нишастанҳо ба калимаи давиданҳо ва дар мисраи ҳаштуми ғазал калимаи гул-гул ба калимаи гулгун иваз шудааст.

Варианти дастхат:

Ки нокас кас намегардад аз ин боло нишастанҳо

[51, 44].

Варианти «Намунаи адабиёти тоҷик»:

Ки нокас кас намегардад аз ин боло давиданҳо

[27, 156].

Варианти дастхат:

Аз ӯ гул-гул шукуфтанҳову ранг аз ман париданҳо

[51, 44].

Варианти «Намунаи адабиёти тоҷик»:

Аз ӯ гулгун шукуфтанҳову ранг аз ман париданҳо [27, 156].

Ҳар ду вариант ҳам ба ин байт маънӣ медиханд, аммо агар қисмати охири байт «ранг аз ман париданҳо»-ро ба инобат гирем, варианти «Намунаи адабиёти тоҷик» дурусттар аст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи гулгун ба маънии гулранг, сурхранг, чехраи гулгун, сурх шудан омадааст. Яъне сурх шудан чехраи маъшука ва берангии чехраи ошиқ ба ҳам созгоранд. Аз тарафи дигар, ин ҷо тақрор шудани вожаи гул низ ишора ба ранги сурхи гул шудааст. Ғазали зерин дар «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Раҳматуллоҳи Воеҳ низ омадааст ва ба ғазале, ки дар Захираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфуз аст, айнан монанд аст. Ягон калима иваз нагардидааст, микдори мисраҳо низ мусоидат мекунад:

Баландӣ ёфт кӯҳ аз пой дар доман кашиданҳо,

Сари селоб бар санг омад аз бечо давиданҳо.

Ман аз бекадрии хори хар девор дониستم,

Ки нокас кас намегардад аз ин боло нишастанҳо.

Матон хусни ӯро бар сари бозори Миср оранд,

Зулайҳо мешавад шарманда аз Юсуф хариданҳо.

Ману маъшук агар хохӣ ба як маҷлис тамошо кун,

Аз ӯ гул-гул шукуфтанҳову ранг аз ман париданҳо.

Маро охир ба хоки тира яксон кард ин, Ҳасрат,

Зи дунболош давиданҳо, ба гардаш норасиданҳо [48, 55].

Ҳамчунин ин ғазал дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик»-и устод Садриддин Айнӣ низ аз панҷ байт иборат аст. Дар саҳифаи 218-уми китоби номбурда мухтасар доир ба рӯзгори шоир маълумот дода шуда, дар поёни матн ғазали номбурда зикр шудааст ва муҳаққиқ меафзояд, ки: «Дар бораи ҳаёт ва эҷодидош маълумоти дигаре ба даст надаромад. Ягона шеърш, ки дар поён ба тарзи намуна нишон медиҳем, хонандаро аз содагӣ, равонии забон ва барҷастагии маъноӣ навиштаҳои Ҳасрат, каме ҳам бошад, ҳабардор мекунад» [50, 218].

Маъҳази дигар, ки дар он ғазали номбурда омадааст, асари Шодибек Собирӣ «Доираи адабии Ҳисор (аз асри X то XX)» мебошад, ки аз ҳашт банд иборат аст. Дар овардани ин ғазал нависанда ба китоби Амирбек Ҳабибов таъя намуудааст,

зеро газал айнан оварда шудааст ва дар ягон ҷойи газал дигаргунии калимаҳо ба назар намерасад.

Сарчашмаи дигар ин дастхати шоир мебошад. Дар дастхате, ки аз Захираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Тоҷикистон дастрас гардид, дигаргунҳои хеле зиёданд. Масалан, такрори газалҳо, дигаргунии калимаҳо ё ҷойивазшавии мисраъ ва байтҳо зиёд ба чашм мерасанд.

Инчунин газали рақами 1 аз имкони хондан берун аст. Масалан, газали рақами 3 ба газали рақами 11 монанд аст, танҳо баъзе ибораҳо дигаргунанд.

Мисраи шишуи газали рақами 3:

Намакдон мешавад гирдоби бахри зулмати шабо

[51, 44].

Мисраи шишуи газали рақами 11:

Намакдон мешавад гирдоби ғам дар зулмати шабо

[51, 45].

Дар калимаи зулмат дар харфи «з» нукта афтидааст, ки шояд бо айби котиб бошад.

Умуман, ин хел ғалатҳо дар девон бисёр аст ва ин шояд бо айби котиб рух додааст. Ин нуктаро Амирбек Ҳабибов низ дар маҷмӯаи номбурда мавриди зикр қарор додааст, ки баъзе ибораҳои газалҳо аз қофия берун ҳастанд. Инчунин, баъзе байтҳои газалҳо дар ҷандин газал такрор омадаанд ва баъзе фарқиятҳои дастхатро аз маҷмӯаи Амирбек Ҳабибов дар поён зикр хоҳем кард.

Ғазали рақами 21-и дастхат аз 5 байт иборат аст ва дар «Тухфат-ул-аҳбоб» низ ҳамин газал омадааст, ки дорон 5 байт аст. Аммо дар китоби Амирбек Ҳабибов пеш аз байти панҷум як байт илова шудааст:

Тавон дар сояи озодагонии даҳр осудан,

Ки дил умре асири қомати он сарви озод аст [37, 30].

Инчунин, ҳар байти ин газал ва байтҳои охири ҳар банди муҳаммаси рақами 27 аз китоби Ҳабибов мебошад.

Ғазали рақами 21-и дастхат:

Шароби ноби минои дили мо санги бедод аст,

Нигини Бесутун лабреси нақши номи Фарҳод аст.

Агар Тубӣ ба Ризвон нозад аз хуни ҷигар, ман ҳам,

Ба дил парвардаам оҳе, ки хичлатбахши шамшод аст

[51, 48].

Муҳаммаси рақами 27-и маҷмӯа:

Маро ҷандин насихат бо худ аз пири хирад ёд аст,
Уручу равнақи харфи ман аз таълими устод аст.

Ба ҳар бетолее аз хушзабониҳо Худо додаст,

Шароби ноби минои дили мо санги бедод аст,

Нигини Бесутун лабреси нақши номи Фарҳод аст.

Агар он симбар бо хусни худ нозад дигар, ман ҳам,

Агар бо хатту холи хештан нозад дигар, ман ҳам,

Ба бӯстон боғбон бо сарв, агар нозад дигар, ман ҳам,

Агар Ризвон ба Тубӣ нозад, аз хуни ҷигар, ман ҳам,

Ба дил парвардаам оҳе, ки хичлатбахши шамшод аст

[37, 54].

Инчунин, дар муҳаммасҳои рақами 28 ва 29 айнан ин байтҳо дида мешаванд.

Муҳаммаси рақами 28-и маҷмӯа:

Дихад бӯи шаҳодат зиндагонӣ фикри барбод аст,

Сари ҳар мӯй бар тан ханчари хунрези ҷаллод аст.

Зи мастихои мо майхонаи гетӣ ба фарёд аст,

Шароби ноби минои дили мо санги бедод аст,

Нигини Бесутун лабреси ному нақши Фарҳод аст.

Шуда маъвои Маҷнун дашту ҳар ҷо дар ба дар ман ҳам,

Садаф мамлуи зинат нест аз миҷғони тар, ман ҳам,

Масеҳо аз нафас гӯяд зи охи беасар, ман ҳам,

Агар Ризвон ба Тубӣ нозад аз хуни ҷигар, ман ҳам,

Ба дил парвардаам оҳе, ки хичлатбахши шамшод аст

[37, 57].

Муҳаммаси рақами 29-и маҷмӯа:

Дилам дар поси матраб гӯйе ҳамдарси Фарҳод аст,

Ба рӯям гайри кулфат боби шодиро кӣ бикшодаст?

Арӯси синаро ғамҳои васли (ёр) домод аст,

Шароби ноби минои дили мо санги бедод аст,

Нигини Бесутун лабреси нақши номи Фарҳод аст.

Агар гардида моху сол Маҷнун дар ба дар, ман ҳам,

Агар афтода Юсуф мударате дур аз падар, ман ҳам,

Агар додаст дар роҳи ту ҷонон сар ба сар, ман ҳам,

Агар Ризвон ба Тубӣ нозад, аз хуни чигар, ман ҳам,
Ба дил парвардаам охе, ки хичлатбахши шамшод аст
[37, 58].

Мухаммаси рақами 81-и дастхат, ки 6 бандро ташкил мекунад, байтҳои охири ҳар банд дар маҷмӯаи А. Ҳабибов чун ғазали ҷудогона тахти рақами 9 омадааст:

Мухаммаси рақами 81-и девон:

Эй ман асираки дилаки бевафоякат
В-эй чоначама фидояки ҷабру ҷафоякат,
Ҳар ҷо равӣ, равам зи паё аз қафоякат.
Гирам ғубори поякат, эй ман фидоякат,
Молам ба ҷанм, пас кунам он гаҳ фидоякат.

Оё бувад, ки пешаки ман хобакат барад,
Болои зону хобакаи нозакат барад,
Хуршед рашк аз маҳи рухсоракаат барад,
Сад шайхро зи савмаа рухсоракаат барад,
Эй ман фидои ҷабраки беинтиҳоякат [51, 66].

Ғазали рақами 9, аз маҷмӯа:

Гирам ғубори поякат, эй ман фидоякат,
Молам ба ҷашму пас кунам, он гаҳ фидоякат.
Сад шайхро зи савмаа рухсоракаат барад,
Эй ман, фидои ҷабраки беинтиҳоякат [37, 32].

Байтҳои охири ҳар банди мухаммаси рақами 20-и девон дар маҷмӯа ғазали ҷудогона тахти рақами 10 шуда омадааст.

Мухаммаси рақами 20-и девон:

Шоме, ки дил ба қулзуми меҳнат шиновар аст,
Субҳи машота байзаи анқои бепар аст,
Оҳам садои шаҳнари боли самандар аст,
Хотир, ки аз қудурати даврон муқаддар аст,
Оинаест ташна ба хуни Сикандар аст.

Шуд бе руҳи ту гунҷаи доғам ҷаман-ҷаман,
Бе турраи ту сунбули оҳам шикан-шикан.
Эй аз ҳаёли доғи ту дилҳо Хутан-Хутан
В-аз захи ми новаки ту чигарҳо Яман-Яман,
Савдои васлу доғи таманнот дар сар аст [51, 47].

Ғазали рақами 10-и маҷмӯа:

Хотир, ки аз қудурати даврон муқаддар аст,
Оинаест ташна ба хуни Сикандар аст.

В-аз захи ми новаки ту чигарҳо Яман-Яман,
Савдои васлу доғи таманнот дар сар аст [37, 32].
Ғазали рақами 39, ки дар девон 6 байтро дар бар мегирад,
дар маҷмӯаи А. Ҳабибов ба ин ғазал 1 байт илова шудааст:

Миёни мову ту сиррест пинҳон, кас намедонад,
Нихон шуд, дур шуд, мастур шуд, охир муайян шуд
[37, 33].

Мухаммаси рақами 32-и девон аз 3 банд иборат аст, ки байтҳои охири ҳар банд дар маҷмӯаи А. Ҳабибов ғазали рақами 11-ро ташкил мекунад.

Мухаммаси рақами 32-и девон:

Ба меҳнат ё зи роҳат бенасибонро кӣ мефурсад?
Ба хоқафтадогон, бедаступоёнро кӣ мефурсад?
Барои дарди мо кӯи табибонро кӣ мефурсад?
Ба ғайр аз дард ҳоли дардмандонро кӣ мефурсад?
Ба шоми бекаси ҷуз ғам ғарибонро кӣ мефурсад?
Гули боғи умедамро намедонам, кӣ мебӯяд?
Ба дил ҷандин алам дорам, илҷамро кӣ меҷӯяд?
Зи аҳволи дили зорам ба ёри ман кӣ меғӯяд?
Ба ҷуз ашк аз ҷабинам гарди мазлумӣ кӣ мешӯяд?
Ба ҷуз хуноби Ҳасрат ҷашми ғирёро кӣ мефурсад?

Ғазали рақами 11-и маҷмӯа:

Ба шоми бекаси ҷуз ғам ғарибонро кӣ мефурсад?
Ба ғайр аз дард ҳоли дардмандонро кӣ мефурсад?
Ба ҷуз ашк аз ҷабинам гарди мазлумӣ кӣ мешӯяд?
Ба ҷуз хуноби Ҳасрат ҷашми ғирёро кӣ мефурсад?

Инчунин, байти охири ғазал дар мухаммаси номбурда нест:

Фитода дар таҳи девори Ҳасрат мо ғарибонем,
Ғарибу хоксору хонавайронро кӣ мефурсад? [37, 33].
Дар ғазали рақами 33-и девон 1 байт илова шудааст, ки дар маҷмӯаи А. Ҳабибов қайд шудааст:

Мабош носеҳи ишкам зи доғ бо дили санге,
Баҳори чунбиши домони гул шарар набарорад [37, 34].
Дар ғазали рақаи 34-и девон низ як байт кам аст:
То субҳ нишастам ба умеде сари роҳат,
Маъшуқи ман аз хонаи худ ҷилвагар омад [37, 34].
Ғазали рақаи 43-и девон бо иловаи 2 байт дар маҷмӯаи
А. Ҳабибов омадааст:

Паи эҷозу истикболи тегаш аз лаби захмам,
Шитобон, шукргуён низ хун аз чашм роҳи шуд.
Шудам, Ҳасрат, ба сони гирдобди домани сахро,
Ки чун хушам зи бас мустаграки охунигоҳе шуд [37, 35].
Байтҳои охири ҳар банди муҳаммаси рақаи 48, ки аз 5
банд иборат аст, дар маҷмӯаи А. Ҳабибов дар ғазали рақаи 17
омадааст.

Муҳаммаси рақаи 48-и девон:

Буте дорам, ки бошад қиблаам меҳроби абрӯиш,
Ки то ҷон дар бадан дорам нагардам аз сари кӯиш,
Дилам шуд кумриосо майл бо он сарви дилҷӯиш,
Бигаштам ҳамчу сарсар рӯзу шаб андар тақопӯиш.
Муродам ни, ки бинишам диҳам ҷонро ба зонуиш.

Шудам вобастаи шӯхи дилороми малаксимо,
Надорам чора ғайр аз сӯхтан бо он лаби раъно,
Ба дардам ғайри васли ту дигар набвад даво асло,
Чӣ созам васфат, азбаски ҳама хуб аст сар то по,
Ҳусусан он ду чашми пурҳумору холи Ҳиндуиш [51, 54].

Ғазали рақаи 17-и маҷмӯа:

Бигаштам ҳамчу сар-сар рӯзу шаб андар тақопӯиш,
Муродам ин ки бинишам, диҳам ҷонро ба зонуиш.
Чӣ созам васфаш азбаски ҳама хуб аст сар то по,
Ҳусусан он ду чашми пурҳумору холи Ҳиндуиш [37, 41].
Ду байти ғазали рақаи 51, ки барои нусхабардори ба
маҷмӯаи А. Ҳабибов таъя карда шуд, дар девон байти ҷудогона
шуда омадааст:

Биё, ки канд фироки ту беҳу бунёдам,
Расида бар фалак аз дасти ҳаҷр фарёдам.
Чу абр аз ҳама аъзо сиришк мерезад,
Магар зи хуни ҷигар шуд чу гирия эҷодам [51, 58].

Ғазали рақаи 49-и девон 5 байтро ташкил медиҳад ва
дар маҷмӯаи Амирбек Ҳабибов пеш аз ин 5 байт 3 байт илова
шудааст, ки ҷунин аст:

На танҳо тоғт меҳри ховари хусни ту бар ҷонам,
Гиребончокни субҳ аст маҳви чашми гиёнам.
Аз он рӯзе, ки дидам чашми маҳмури сияҳмастат,
Зихудбигаштае, ошуфтае, Маҷнуни хайронам.
Макаш домони ноз аз ошиқи бетораи маҳзун,
Ҳамеша бар сари кӯи ту бошад иди қурбонам [37, 44].
Ғазали рақаи 56-и девон дар худӣ дастхат дар ду ҷо
омадааст, тахти рақаи 60 бо микдори 5 байт, ва тахти рақаи
70 бо микдори 3 байт.

Ғазали рақаи 70-и дастхат:

Танҳонишини гӯшаи меҳнатсаро шудам,
Аз бахти бад ғариб шудам, бенаво шудам.
Поси чаман надонгам акнун зи бахти бад,
Аз ин чаман ба ҷидани барге ризо шудам.
Ҳасрат, касе ба дарди дили ман даво накард,
Ҳарчанд бар ҷароҳати мардум даво шудам [51, 59].

Ғазали рақаи 71-и девон, ки 6 байтро дар бар мегирад,
рақаи 22-и маҷмӯаи А. Ҳабибов гирифта шудааст. Байти 4 аз
куҷо гирифта шудааст, маълум нест. Байти 4 ин аст:

Чо карда ба дил вахшати охуи нигоҳе,

Саргаштагини гӯшаи улфат кию ман кӣ? [51, 62].

Ба мулоҳизаи мо байти мазкур, ки аз нигоҳи вазн
ҳамвазни абёти боло нест, дар ҳошияи varaки дастхат аз
ҷониби хатот навишта шудааст ва байти зикршуда давоми
мантиқии ғазали бо ин байт ҳамвазн мебошад, ки аз авроқи ин
дастхат афтидааст. Ашъори шоирро, ки навкарони ҳоким
Сӯфибӣ бо амри ӯ ба коми оташ дода буданд, бинобар ин, аз
ҷониби дӯстони шоир ашъори парокандаи ӯ баъдтар дар
шакли як маҷмӯа 5 девон тартиб дода шудааст. Шояд аз ин
ҷихат байти фавқ ба тасодуф шероаи ғазали боло шудааст.

Муҳаммаси рақаи 61-и девон бошад аз 4 банд иборат
аст. Дар маҷмӯаи А. Ҳабибов як банди илова аст. Банди
ҷоруми дастхат аз кофия берун аст, ки бо айби котиб шудааст.
Банди иловашуда ҷунин аст:

Маро девона хохад кард чашму зулфу холи ӯ
 Чу баъд аз меҳнати хичрон муяссар шуд ҷамоли ӯ,
 Надорам ёри дилсӯзе, ки гӯяд пеши ҷонана,
 Ҳама кас ошно бо ёру ман аз хеш бегона,
 Худоё, бошад он рӯзе, ки ман ҳам ошно бошам [37, 59].
 Мисраъҳо бо айби қотиб пешу қафо навишта шудааст, ки
 вариантӣ дурустро А. Ҳабибов пешниҳод кардааст.

Варианти девон:

Зи шавки он паринайкар қарорам нест дар хона,
 Ба кӯяш хар шабе то рӯз мегардам чу парвона.
 Ки хар ҷо бошаму хар ҷо нишинам дар ҳаёли ӯ,
 Мадад кун 3-он аҷал, то ҷон диҳам рӯзи висоли ӯ,
 Намехоҳам, ки дар шомӣ фироқаш мубтало бошам

[51, 58].

Варианти Ҳабибов:

Зи шавки он паринайкар қарорам нест дар хона,
 Ба кӯяш хар шабе то рӯз мегардам чу парвона.
 Надорам ёри дилсӯзе, ки гӯяд пеши ҷонана,
 Ҳама кас ошно бо ёру ман аз хеш бегона,
 Худоё, бошад он рӯзе, ки ман ҳам ошно бошам.
 Маро девона хохад кард чашму зулфу холи ӯ,
 Чу баъд аз меҳнати хичрон муяссар шуд ҷамоли ӯ,
 Ки хар ҷо бошаму хар ҷо нишинам дар ҳаёли ӯ,
 Мадад кун 3-он аҷал, то ҷон диҳам рӯзи висоли ӯ,
 Намехоҳам, ки дар шомӣ фироқаш мубтало бошам

[37, 59].

Мухаммаси рақами 73-и девон аз 6 банд иборат аст. Дар
 маҷмӯа як банд илова шудааст:

Девони қазо абҷади нақши қалами туст,
 Неку бади Ҳасрат зи азал гар рақами туст,
 Лотафз яке оя зи васфи қарами туст,
 Тақсири Ҳилоли ба умеди қарами туст,
 Яъне, ки гунахро бех аз ин нест баҳона [37, 67].
 Инчунин, аз 72 ғазал дутоаш дар маҷмӯа нестанд, ки яке
 аз он ғазалҳо ин аст:

Оламе равшан шуд аз ҳичрони он рафтор тор,
 Вақти ёри омад, эй мижғони гавҳарбор, бор.
 Дӣ ба чандин нози он танноз на хар уммед рафт,
 Раҳми ошиқ монда бар хори ӯ ночор чор.

Бе лаби майгун, эй золим, ба базми майкашон,
 Ҷоми бинағашта мичмар бодаи гулнорӣ нор.

Дил зи гайри ӯ нахоҳӣ хешро дилгир гир,
 Якҷиҳат шав, фикрату андеша бар дилдор дор.
 Ёр он бошад, зи по афғӣ ту, гардал дастгир,
 В-арна дар рӯзи ҳуши пайдо шавад бисёр ёр.

Дил ба меҳри дори дунё хуш магардон, эй Ҳусайн,
 Ҷуз фиреби макри малъун кай дорад ин маккор кор (?)
 [51, 54].

Инчунин, як муҳаммас дар маҷмӯа нест:

Эй ман асираки дилаки бевафоякат,
 В-эӣ ҷонакам фидояки чавру чафоякат,
 Хар ҷо равӣ, равам зи паят аз қафоякат,
 Гирам губори поякат эӣ, ман фидоякат,
 Молам ба чашм, пас кунам, он гаҳ фидоякат.

Оё бувад, ки пешаки ман хобакат барад,
 Болон зону хобакаи нозакат барад,
 Хуришед рапк аз маҳи рухсоракат барад,

Сад шайхро зи савмаа рухсоракат барад,
 Эӣ ман фидои ҷабраки беингиҳоякат.

Эӣ дилрабои махвашаки шӯшангакам,
 Як бор агар Ҳудой расонад ба ҷангакам,
 Лабҳои шаққарини туро гираву макам,
 Гирам зи дастакат, бинишонам ба пешакам,
 В-он гаҳ сари ниёз ниҳам пеши поякат.

Эӣ ман фидояки лабаки гуфтугӯякат,
 В-эӣ ман кабобаки лабаку чашму мӯякат,
 Қурбонаки нигоҳакаи тундхӯякат,
 Максудакам, нигоҳакакам, ҷустуҷӯякат,
 Ҳаргиз Ҳудо ҷудо накунад аз лиқоякат.

Эӣ ман фидояки дилаки сангакат шавам,
 Қурбонаки дахонакаи тангакат шавам,
 Тугрояки нигоҳакаи мастакат шавам,

Мақтаулаки нигоҳакаки чапмакат шавам,
Хар чо равам чу соил, гўям саноякат.

Ман гаштаам хадангакаки чашми шўҳакат,
Мафтунаки нигоҳакаки фитначўякат,
Мурдам зи хасрати лабаку дасту рўякат,
Бо ман ҳамеша чабру чафоест хўякат,
Чонам нисори хўякаки пурчафоякат [51, 66].

Дар нусхаи хатгӣ баъзе байтҳои ҷудогонае ҳастанд, ки дар маҷмӯа нестанд, аз ҷумла абёти зер:

Зулф аз Кашмиру хол аз Ҳинду чашмон аз Хутан,
Эй худонотарс, дар дасти кадомат ҷони ман [51, 59].
ё ки:

Ду-се рӯзе дар ин гурбатсарои даҳр меҳмонам,
Асири ҷумлаи дилҳои номасруру вайронам [51, 51].

Дар маҷмӯа аз дохили ғазалҳо байтҳои ҷудогона гирифта шуда, ғазалҳои мукаммал сохта шудааст. Дар баъзе ғазалҳо мисраъҳо дигаргунанд. Инчунин, баъзе калимаву ибораҳо шояд бо айби котибон партофта шудаанд. Ин ғазалҳоро шояд А. Ҳабибов аз якҷанд дастхат гурра карда бошанд. Масалан, дар ғазали 27, дар мисраи шашум калимаҳои ба сар қайд нагардидаанд:

Бадмастию паймонаи доғи дили решам,

Гуфтам, ки ба сар наштаи саҳбо нашавад, шуд [37, 35].

Инчунин, шоироне ҳастанд, ки бар ғазали Ҳасрат муҳаммас бастаанд. Яке аз шоирони Бухоро шоири хушсалиқа Абдурауфи Фитрати Бухорой бар ғазали «киву ман кӣ» муҳаммас бастааст, ки аз он муҳаммас ду бандашро мисол меорем:

Дилбохтаам, тарки муҳаббат киву ман кӣ?

Фикри худу парвои саломат киву ман кӣ?

Савдоии дардам, ғами сиххат киву ман кӣ?

«Кулфатзадаам, бодаи ишрат киву ман кӣ?

Бемори ғамам, бистари роҳат киву ман кӣ?»

Дар кўйи муғон реҳт фуру болу пари ман,
Хок аст дар ин Каъба тани дардасари ман.
Ҳастӣ манамо ҷилва дигар дар назари ман,

«Эй боли хумо, соя маяфкан ба сари ман.
Шоҳаншаҳи фақрам, ғами давлат киву ман кӣ?» [27, 307].

Ғазали мазкури Ҳасрат чунин аст:

Ранҷури ғамам, бистари роҳат киву ман кӣ?

Кулфатзадаам, бодаи ишрат киву ман кӣ?

Эй боли хумо, бар сари мо соя маяфган.

Шоҳаншаҳи фақрам, ғами давлат киву ман кӣ? [37, 49].

Ҳасрат инчунин бо забони ўзбекӣ низ шеър гуфтааст. Дар китоби «Мероси адабии шоирони Ҳисор» Амирбек Ҳабибов як муҳаммас, як ғазал ва як рубоии Ҳасратро, ки бо забони ўзбекӣ навишта шудааст, низ овардааст. Ногофта намонад, ки дар дастхате, ки дар Захираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфуз аст, шеърҳои бо забони ўзбекӣ шоир нест. А. Ҳабибов онҳоро аз дигар сарчашмаҳо дастрас кардааст.

Дар аввалҳои асрҳои XVIII-XIX шоиреро дарёфт кардан душвор набуд, ки бо ду забон, тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър нагуфта бошад. Ҳодисаи дузабонӣ (зуллисонанӣ), яъне бо ду забон эҷод кардани шеър миёни адибони Осиёи Миёна як навъ анъана буд. Бо ду забон эҷод шудани шеър, яъне анъанави миллии шеърӣ «дузабонӣ» («зуллисонанӣ») миёни шоирони тоҷик ҳамчун як роҳи худмуҳофизатӣ ва эҳёи фарҳанги маънавии тоҷикон ҳисоб меёфт. Муҳаккиқ Субҳон Амиркулов ин падидаро аз як ҷониб ҳамчун як роҳи худмуҳофизатӣ аз хатари осеб دیدани инкишофи адабиёти тоҷик ва хувияти миллии тоҷикон донд, аз ҷониби дигар ташаккул ёфтани адабиёти ўзбекро дар он медонад: «Ин амр ҳамчун як роҳи худмуҳофизатӣ ва эҳёи фарҳанги маънавии ниёгон пазируфта шуда буд, вале аз тарафи дигар, ин амал хоҳу ноҳок барои ташаккули адабиёти миллии ўзбек яке аз омилҳои муҳими созандагӣ низ ба забон навишта шудааст, меорем: рубоии Ҳасратро, ки бо ду забон навишта шудааст, меорем:

Рафтам ба дари хонаи он лабшакарак,

Аз хона бурун омаду гуфто; «Не керак»?

Гуфтам: Шакарак, аз лабакат бўса керак,

Гуфто: Бидиҳам тамаъ макун аз дигарак [20, 148].

Дар чараёни адабии нимаи аввали асри XIX «зулписонайнӣ»-и шуаро танҳо идомаи анъанаи хос дар адабиёти Ёзбек набуда, инчунин барои равобити адабии мутақобили тоҷику Ёзбек зухуроти ҳодисаи таърихан нав мебошад.

Ин ҷо зикр кардан бамаврид аст, ки Амирбек Ҳабибов дар овардани баҳши Ёзбекии рубой ба ҳатоғӣ роҳ додааст, ё калимаро нодуруст хондааст, ҷунки дар навишта мешаванд ва арабӣ калимаи не ва нма қариб як хел навишта мешаванд ва дар забони Ёзбекӣ калимаи не нест. Ин ҷо ба ҷойи ибораи не керак шояд нма керак аст, ки ин ибора ба забони тоҷикӣ чи даркор мешавад. Агар ба маънои рубой диққат кунем, варианти нма керак дурусттар аст:

Рафта ба дари хонаи он лабшакарак,

Аз хона бурун омаду гуфто: «Нма керак»?

Дар ин самти эҷодӣ Мирзо Олимҷони Ҳасратро хидматгузор ва ба ҳайси як шоир ва донишманд барои адабиёти оламшумул ва ғании тоҷик бояд донист, ҷунки шоир дар ин равия хизматҳои намоёне ба анҷом расонидааст. Шоир Абдусалом Дехотӣ шахси донишманд будани Ҳасратро таъкид намуда ва дорои истеъдоду қобилияти баланд будани шоирро ҷунин ишора кардааст: «Олимҷон яке аз донишмандони назокатҳои забон ва назми тоҷикӣ гардидааст» [8, 302].

Ҷи хеле ки аз гузаштаи таърихи адабиёти оламшумули мо маълум аст, кам нестанд он нафароне, ки паси пардаи торикӣ таърих мондаанд.

Пажӯҳишҳо дар боби аҳволи шоири шахир нишон доданд, ки Ҳасрат шоири ростӯ ва нотарс будааст. Ё бо ҳаҷв мардуми нотаъавонбинро зери танқид қарор дода, рафторм кирдори амалдорони замонашро қушода додааст. Бинобар ин, аз ҳоким Сӯфий сар карда, то хурдтарин ҳодимони дарбори ӯ Ҳасратро ҷашми дидан надоштанд.

Агарчи мероси шоир аз ҷониби ҳокими бемаърифат Сӯфий оташ зада шуд, бо вучуди ин тавассути табдиркорҳои дӯстони шоир, ки ашъори ӯро фароҳам оварда пинҳон медоштанд, аз Мирзо Олимҷон шеърҳо ғазалҳои пурмазмун боқӣ мондааст.

БОБИ III ТАҲЛИЛИ МАВЗУОТИ АШЪОРИ МИРЗО ҲАСРАТ

3.1. Мавзӯи ишқ дар ашъори Мирзо Ҳасрат

Мавзӯи ишқ аз муҳимтарин ва ҷолибтарин мавзӯҳои ҷовидонаи адабиёт аст. Дар ашъори шоирони Бухорои Шарқӣ низ ин мавзӯ хеле доман паҳн кардааст ва Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ яке аз шуарои ин водист, ки қисмати зиёди ашъораш ба ин мавзӯ бахшида шудааст. Ғазал қисмати асосии ашъори шоирро дар бар мегирад ва қариб ҳамаи ғазалҳои ӯ ба мавзӯи ишқ бахшида шудаанд. Ғазалҳое, ки шоир ба масъалаи ишқ бахшидааст, равон ва латифу дилкаш буда, шоир дарди фироқи ҷонсузи маҳбубаро хеле зебо тасвир кардааст. Ишқ эҳсоси шарифест, ки ҷумла рафторм ахлоқи инсонро ба қуллаи дигар мекунад, яъне, инсон ҳама он рафтормҳои разиларо дар худ нобуд карда, ахлоқи ҳаמידаро соҳиб мешавад. Фитрату фазилати аслии инсонӣ василаест, ки ҳасаду кина, худхоҳиву худпарастӣ ва кибру гурурро аз миён бурдаву дили инсонро аз тамоми афъоли разила ва тамоми сарваату ҷоҳ озод мекунад ва дар ниҳоди инсон як сӯзу гудози аҷиборо падида меорад, ки он имону вичдон ва муҳаббатро самимият таъбир мешавад.

Дар ғазалҳои ошиқонаи Ҳасрат хусну ҷамоли маъшуқа, нозу адо ва аз ҷумла ҷабру ҷафои ӯ хеле ҷуб ҷилва ёфтааст. Ҳасрат дар ғазалҳои ишқнаш аз ҷабру ҷафо ва аз бераҳмӣ маъшуқа пайваста менамояд. Дар ғазали зерин шоир маъшуқаро «баҳористони ҷанг» номидаст, ки намунае аз он ғазал ин аст:

Ғазабомез сӯйи ман баҳористони ҷанг омад,

Ба қасди хуни ман имрӯз он мижғонҳадаг омад [51, 43].

Маъшуқа вақте дар ғазаб шуда ва бо ҷанг ба сӯйи ошиқ меояд, дар ҷашми ошиқ ҷун баҳористон намудор мешавад.

Дар байти панҷуми ғазал шоир ин ҷо санъати муболиғаро ба қор бурдааст, ки барои аз нангу номуси дунё натарсидан, инсон бояд хеле пурҷасорат бошад:

Маро аз нангу номуси ду олам нест парвосе,

Қасе ошиқ шуд, аввал мартаба беному нанг омад [51, 43].

Шаҳс вақте дар ҳақиқати ҳол ошиқ аст, на парвои нанг дораду на парвои ном ва мақсади ягонаи ӯ танҳо расидан ба маъшуқ аст, яъне, дарди ишқ инсонро ҷун олами рӯйёи ҳаёӣ

месозад. Вакте ошик хама хушу хаёлаш ба маъшук банд аст, тамоми мавҷудоти олам дар назди ӯ эътибору арзиш надорад. Дар байти мазкур шоир зикр кардааст, ки аз нанги ду олам парвоя надорад, яъне, барои ошик ҳам нанги ин дунё ва ҳам нанги он дунё ягон эътиборе надорад, чунки ошик барои расидан ба маҳбуби хеш ҳагто тайёр аст аз баҳри дунёву укбо бигзарад. Шоир дар ин байт нангу номуси ду оламро ба эътибор нагирифта, онро ночиз шуморидааст. Мартабаи ошикро баданд бардошта, кайд кардааст, ки шахси ошик ба нангу номуси дунё коре надорад.

Дар мактаби ғазали зер бошад, шоир ба номуродии хеш ишора карда меғӯяд:

Хама чобуксаворон рафта бо ёрон пайвастанд,

Ба ҷуз Ҳасрат, ки ин ҷо лошае чун мӯри ланг омад

[51, 43].

Шоир дар ин байт худро ба мӯри ланг монанд кардааст, ки беш аз лошае нест, яъне, вакте гизол тирхӯрда мешавад, насиби лошахӯрон мегардад. Ҳасрат ин ҷо ошикони бамуродрасидаро ба чобуксаворон монанд кардааст, ки аз чобуксавории худ ба ёрон пайванд гаштанд, аммо худро мӯри ланг гуфтааст, ки аз рӯйи лангидани пой дар нимароҳ монда, яъне ба висол ва ба мақсуди хеш нарасидааст.

Ҳасрат дар ғазалҳои зикр мекунад, ки ишку муҳаббат чизи аз ҳама зебову олитарин эҳсосоти инсон аст. Ишк ба инсон рӯху тавон ва ғайрат мебахшад, ошикро тавоно месозад. Шоире нест, ки ишкро васф накарда бошад.

Дар байти зерини хеш шоир аз рақибон шикоят кардааст:

Аз рақибон чун насозам сирри ибқатро ниҳон,

Кори ханҷар мекунад дар сина таъни ошно [51, 45].

Дар ғазал аслан се образи маъмулӣ аст: ошик, маъшук ва рақиб. Чандин ошикеро, ки барои ба даст овардани дили як маъшук миёни онҳо муҳолифат вучуд дорад, яъне, ҳар ошике, ки барои ғолиб омадан мусобикат менамояд, онҳоро рақиб меғӯяд.

Ҳасрат дар ин ғазал таънаи рақибонро ба кори ханҷар баробар мекунад, чунки ҳардуро мақсад як аст, шикоятани қалб. Аз рақибон сирри ишкро пӯшонида намешавад.

Шоир дар ғазалҳои аз ҷабру ҷафои маъшук менамояд ва номуродии хешро баён мекунад. Ин шикоятҳо аз маъшук, дар ашъори ҳамаи шоирон як навъ анъана аст:

Эй шўхчами нозанин майли ҷафо дорӣ, ҷаро?

Ҷавру ситам бар холи ман з-ин сон раво дорӣ, ҷаро?

Бо мо, ки дар роҳи вафо яқранги ишқем, эй санам,

Бегона кардӣ аз ҷӣ рӯ, худро ҷудо дорӣ, ҷаро? [51, 45].

Шоир аз бевафоиҳои маҳбубаш шикоят карда, ӯро ситамгару бегона меғӯяд, ки кори ӯ ғайр аз ситамгарии ҷабр дигар чизе нест. Ишк бояд пок бошад ва ошико маъшук бояд ишқи пок биварзанд. Ҳасрат маъшукро аз он ки бо ӯ паймон баставу имрӯз тарки ёрӣ мекунад, мазаммат мекунад. Баъд аз ин хушпаймониҳо ҷаро имрӯз ӯ бегона гаштааст. Ошик дар роҳи ишқ хориҳои зиёд мебинад. Аз дурии ҷамолӣ ӯ ва аз бераҳмиҳои ӯ ранҷи бисёр мекашад. Аммо барои ошик ин дарду ранҷ лаззатбахш аст.

Вакте суҳан дар хусуси «ишқ» меравад, аслан ишқи ҳақиқии инсонӣ, ба таъбири ишқи заминӣ ба тасаввур меояд, аммо қисмати азами ашъори шоирони моро васфи ишқи илоҳӣ ташкил медиҳад. Бинобар ин, шоиронро ба ду гуруҳ ҷудо кардан лозим аст. Гуруҳи якум шоироне, ки ба тавсифи ишқи илоҳӣ машғуланду ба ҷараёни динию тасаввуфӣ майл доранд ва онро ашъори ирфонӣ меғӯянд. Мақсади ишқ дидани дидори дӯст аст ва дӯст гуфта ҷамолӣ Ҳасро дар назар доранд. Ба гуруҳи дувум шоироне дохил мешаванд, ки маъшуқи онҳо заминӣ буда, ишқи реалии инсониро меситоянд. Гуруҳи сеум шоироне ҳастанд, ки дар ашъорашон ҳам ишқи воқеӣ ва ҳам ишқи илоҳӣ тасвир ёфтааст. Ҳасрат бошад аз зумраи шоиронест, ки дар шеърҳои аз ҳарду ишқ суҳан гуфтааст, яъне ғазалҳои ошиконааш ҳам ба мавзӯи ишқи воқеӣ ва ҳам ба мавзӯи ишқи илоҳӣ бахшида шудааст. Баъд аз вуруди тасаввуф ва ирфон ба адабиёти форсу тоҷик, яъне, аз нимаи дуюми асри XI сар карда, шоире ёфтагӣ аз имкон берун аст, ки аз ин таълимот берун монда бошад. Ҳарчанд ки баъд аз асри XVI нуфузи андешаҳои ирфонӣ дар адабиёт камтар шуд, аммо қомилан аз байн нарафт.

Дар ғазали зерини Ҳасрат андешаҳои ирфонӣ хеле зебо тасвир ёфтааст:

Эй рухат қиблаи арбоби ниёз,

Токи абрӯи ту меҳробии намоз.

Рохати чони ман он қадзебо,

Мояи умри ман он зулфдароз [83, 127].

Шоир дар байти ёрро меҳробии намоз гуфтааст, ки ба он хеле шабохат дорад. Дар байти дувум шоир аз роҳати ҷон суҳан меғӯяд. Вақте инсон дар дунё ҳама оини мусулмониро ба ҷо меорад ва аз қорҳои ғайр парҳез мекунад, дилаш осудаву дар роҳат аст, зеро медонад, ки Худованд подоши амалҳои неки ӯро медихад. Инсон вақте ки ба ишқи илоҳӣ гирифта мешавад, аз нафс пок мешавад, яъне нафси дунёӣ дар ӯ мемирад. Вақте суҳан аз ишқи азали рафт, мақсуд Худованд аст. Дар ғазалҳои ошӣқонаи Ҳасрат ҳам аз ишқи заминӣ, яъне инсонӣ ва ҳам аз ишқи осмонӣ, яъне ирфонӣ суҳан рафтааст.

Аҳли тасаввуф ё сӯфия ишқро ба ду тақсим кардаанд, яъне ишқи ҳақиқӣ ва ишқи маҷозӣ. Дар ишқи маҷозӣ инсон ба инсон ишқ меварзад, ки онро ишқи табиӣ меғӯянд ва ишқи ҳақиқӣ ишқест миёни инсон ва Парвардигор, ки онро ишқи Илоҳӣ ё ишқи ирфонӣ гуфтаанд. Дар ин ишқ инсон, ки муҳиб ҳисоб меёбад, ба ишқи махбуби худ, яъне Худованд дода мешавад. Расидан ба ҷамоли Ҳақ бехтарин лаззати дунёву охират барои шахси ориф аст. Аз назари урафо ишқи маҷозӣ, яъне ишқи табиӣ нардбонест ба ишқи ҳақиқӣ. Ин нуқтаи Шарифмурод Исрофилниё дар асари илмӣ худ «Мероси адабии Носири Бухорӣ ва тақомули ғазали ошӣқонаи орифона дар асри XIV» хеле хуб таънидод кардааст: «Ишқи маҷозӣ ё худ ишқи табиӣ нардбонест ба ишқи ҳақиқӣ. Яъне ориф қабл аз он ки ошӣқи Худованд гардад, ошӣқи банди ӯ мешавад ва сунъи Илоҳиро дар ҷеҳраи зебоиёни заминӣ мебинад» [100, 186].

Дар ин бобат Субҳон Амиркулов низ иброни андеша намууда, қайд мекунад, ки: «Дар мақому мафҳумҳои ишқи ирфонӣ тасвир шудани ишқи поки воқеии инсон, алалҳусус иштиёқи кайфияти висол ҳислати эҳёи дошта, онро метавон як навъ воситаи худшиносӣ донист, ки дар зимни он инсон шахсияти гумкардаи хешро барқарор мекунад ва аз ҷиҳати маънаӣ ғанитар метардад» [56, 95].

Ин ҷо байтеро аз ғазали дигари шоир мисол меорем:

Дар ин ҷо хӯ ба меҳнат кун, ту ёбӣ дастгоҳ он ҷо,
Бипаймо водии дашти адаб, бишкан кулоҳ он ҷо.

Ҷабини орзу фарши мусаллои ҳаё гардон,

Таваккал кун ба зоти ӯ, барӣ охир, паноҳ он ҷо [20, 27].

Ба андешаи шоир барои он ки инсон дар он дунё мақом ва ҷойҳои худро муайян кунад, бояд ки дар ин дунё меҳнат кунад. Тақия ба зоти ӯ намурад, яъне ҳар он ҷӣ ки ӯ фармудааст ба ҷой овардан ва инчунин аз доираи адаб набаромадан нишонҳои боимонӣ аст.

Инсон аз ҳамаи бадӣҳои дунё бояд ба Худованд паноҳ барад, зеро ризку рӯзиофаранда ӯст. Яъне, шоир аз шиори «дил ба ёру даст ба қор» хуб истифода бурдааст.

Инчунин, қисмати зиёде аз муҳаммасоти шоир низ мавзӯи ишқро дар бар гирифтаанд, ки банде аз муҳаммаси шоирро ин ҷо метавон мисол овард, ки меғӯяд:

Дӯш он зебоиисар омад ба қасди ҷони ман,

Теги заҳролуд дар каф аз пай қурбони ман,

Чини зулфаш мекунад ғорат дилу имони ман,

Гуфтам, эй бераҳм, бингар нолаву афғони ман,

Бе ту резад ашқи хун аз дидан гириёни ман [20, 89].

Дар ин муҳаммаси ошӣқона шоир махбубашро бераҳм гуфта, аз кирдорҳои бераҳмонаи ӯ шикоят кардааст. Яъне, махбуба ба қасди ҷони ошӣқ теғбадаст омадааст ва теги ӯ заҳролуд аст, ки ҳангоми ба ҳадаф расидан беиба ошӣқро мекушад. Чини зулфаш дилу имони ошӣқро дуздидаст. Ва маъшуқа ҷунон бераҳм аст, ки нолаву афғон ва гирияҳои зори ошӣқро ношундида мегирад. Аз сӯзи дарди маъшӯқ аз дидаҳои ёр ба ҷойи ашқ хун мерезад.

Ҳасрат ба ҳамин маънӣ ғазале низ дорад, ки он чунин аст:

То ба азми дилбарӣ он найсавор омад бурун,

Сад ҳазорон ҷон ба лаб баҳри нисор омад бурун.

Теғ аз абрӯ ба каф бардошт он кофарниҳод,

Баҳри тороҷи дин он гулунсавор омад бурун [20, 92].

Дар мисраи ҷоруми ғазал, ки калимаи «дин» омадааст, сарчашма дастхати охири асри XVIII ва аввали асри XIX, тахти рақами 3296 III мебошад. Дар маҷмӯаи «Мероси адабии шоирони Ҳисор»-и Амирбек Ҳабибов бошад, ба ҷойи калимаи «дин» «дил» омадааст. Аммо вожаи «дин» аз вожаи «дил» хубтар аст, зеро хеле дилнавоз ва хушоҳанг баромадааст.

Дар газали дигар Ҳасрат беҳурматҳои ёрро тасвир карда, маҳбубаашро ба бевафой таъна намудааст:

Ёр аз беҳурматӣ, охир, ҷудой карду рафт,

Буд умре, во дарего, бевафой карду рафт.

Эй, ки 3-ӯ бегона гаштан дар гумони мо набуд,

Инчунин якбора тарки ошноӣ карду рафт.

Шамъи базми дигарон шуд, доман аз мо баркашид,

Кулбаи торикӣ мо берӯшноӣ карду рафт [20, 48].

Шоир дар ин ғазал бевафони маҳбубаашро ошкор намудааст, ки яку якбора маъшуқашро тарк намудаву барои барафрухтани шамъи базми дигарон, яъне рақибон рафтааст. Маъшуқро ба шамъ ташбеҳ намудааст, ки кулбаи торикӣ ёр аз рӯшноии чехраи ӯ ҳамеша равшан буд. Чун имрӯз, ки аз маъшуқа бевафой сар заду ёрро тарк кард, кулбаи ӯ берӯшноӣ монд. Ин ҷо шоир рӯшноии маҷозиро дар назар дорад, яъне бо вучуди рӯшноии шамъ хона торик аст ва рӯшаниӣ шамъи пешии рӯшаниӣ чехраи маъшуқ ҳеҷ аст. Дар шеърҳои ошқонаи Ҳасрат завқи баланди эстетикӣ дида мешавад, ки воқеан ошӣ худ зебопараст аст. Барои тарбияи эстетикӣ инсонҳо ашъори Мирзо Олимҷони Ҳасрат барин шоирон аз манфиат ҳолӣ нест. Ҷунонҷӣ шоир мегӯяд:

Аз нигоҳат ханда, аз ҷашмат тағофул мечакад,

В-аз бари рӯят гулобу аз руҳат гул мечакад.

Медамад субҳи таҷаллӣ аз баъзи гарданат

В-аз баногӯши ту мавҷи ашқи сунбул мечакад [20, 68].

Дар ин ғазал низ шоир маъшуқаро ба гофилӣ ва бепарвой маҳкум кардааст. Гуё маъшуқа аз дарду ранҷи ошӣ беҳабар аст, ки бо бепарвой хандон асту худро ба нодонӣ мезанад. Маъшуқа ҷунон зебо аст, ки аз бари рӯш гулоб мерезад, аз руҳсораш гул. Шоир сафедии гардани маъшуқаро ба субҳи сахарӣ монанд кардааст, яъне аз баъзи гардани ӯ ба мисли субҳи равшану пок, сафедӣ медамад. Зулфони маъшуқаро шоир ба сунбул монанд кардааст, ки ҳамрангӣ ва ҳамбӯйӣ ба сунбул дорад.

Шоир дар шеърҳои дар вафо худро устувор дониста, аз дарди бевафони ёр шикоят мекунад:

Ҳок гардидаму лекин дили пургам боқист,

Сина сад ҷок шуду манзили мотам боқист.

Наравад бӯи вафо баъди вафот аз ҳокам,

Дер солест, ки овозаи Ҳотам боқист [20, 40].

Вақте инсон баъд аз марг ба ҳок табдил меёбад, садои калби ӯ ҳамчунон боқӣ мемонад. Яъне ғамро шоир ба як ҷизи муктадире монанд кардааст, ки ҳатто бо ғами зиёд ҳурдан низ ошӣ намемирад. Пас аз марг низ дили инсон ҳамоно пургам боқӣ мемонад, ҷунки дар ҳаёт ӯ ба муроди хеш нарасидааст. Пургамии дили ёр аз ҷабри маҳбубаи ӯст. Аз ғами зиёд сина сад ҷок шудаву ҳамоно манзили мотам побарҷост, яъне ғам ба охир нарасидаву ин манзил аз миён нарафта. Ошӣ дар ишк худро ҷунон устувор медонад, ки ҳатто баъд аз марг бӯи вафо аз ҳоки ӯ нарафтааст. Бо дили садҷоку дидаҳои пурнам дар вафо устувор аст, ҷунонки Ҳотам бо саховатмандии хеш дар ҷаҳон шуҳратёр шудаву аз ёдҳо нарафтааст, вафодорӣ инсон низ бояд ҳамингуна самимӣ бошад.

Дар ғазали зерин Ҳасрат кайд кардааст, ки дар роҳи ишк сабру тоқат ва орому қарорашро аз даст додааст:

Мабар аз ҳад, маҳи ман, ин ҳама раъноиро,

То ман аз ҳад набарам шеваи расвоиро.

Бе ҷамолат гули бӯстон ба нигоҳам хор аст,

Ба ҷӣ таскин бидиҳам ин дили савдоиро.

То матон ғаму дарди ту ҳаридам аз ишк,

Додам аз даст ҳамагӣ нақди шикёбиоро [51, 46].

Шоир дар ғазалҳои ишқаш маъшуқаро ҳеле зиёд тавсиф намудааст. Ӯ бар зебогиву раъноии маъшуқа мафтун шуда, бар худ эътимод надорад, ки аз ин ҳама зебоии ёр худро ҷӣ тавр ба расвой мезанад. Ҷунки ошӣ агар зебоии маъшуқаро зуд-зуд бубинад, зиёд ба шавқ омада, дилаш ба шӯр меояд ва қореро анҷом медиҳад, ки ақл аз он беҳабар мемонад.

Шоир инчунин зикр менамояд, ки бе ҷамолӣ маҳбуба, ки ҷун гул зебост, бӯстон дар назараш ба монанди хор аст. Вақте дил савдой мешавад, ёро қасе ё ҷизе таскин дода наметавонад. Ҷӣ гунае ки инсонӣ савдоиро ғайр аз банд қардан, дигар ҷорое нест.

Байти охири шеър мазмунӣ олӣ дошта, шоир кайд кардааст, ки инсон вақте вориди бозор шуд, ҳама нақдинаи худро сарф мекунад, яъне пул дода ҳамаи ниёзмандҳои худро ба даст меорад. Ошӣ мегӯяд, то ба бозори ишқи ту ворид

шудаву мағои ғаму дарди ишқи туро харидам, хама сабру қарорамро аз даст додам.

Қунад оворан дашти тахайюр шохӣ сунбулро,

Агар аз ноз бикшояд маҳи ман тори коқулро.

Ба ҳар маҷлис, ки бошад шамъи руҳсори ту нурафрӯз,

Арақрезӣ хичолат мешавад шабнам руҳи гулро [20, 32].

Агар маъшуқа тори коқулдонашро бикшояд, сунбул ба дашти ҳайрат овора шавад. Ба ҳар ҷое, ки маҳбуба чеҳра бинамояд, он маҷлис нурафшон мегардад. Вақте рӯйи гул шабнам мегирад, чеҳрааш боз зеботар мешавад.

Қасам ба зоти шарифи ту, эй ҳамидаҳисол,

Бувад руҳи ту маҳу бадру осмони ҷалол.

Ҳамидақомату аз бори ғам дуто гардид,

Зи баски ёфт ваъде зи абруи ту хилол.

Намояк назаре аз қарам сӯи Ҳасрат,

Ки ёбад ғимматаш аз васфи қомати ту қамол [20, 130].

Ҳасрат руҳи маъшукро ба моҳу осмон ташбеҳ додааст. Қомати шоир аз бори ғами маъшуқаи худ дуто гаштааст. Шоир аз маъшуқа талаб дорад, ки ғиммат намуда, ба сӯйи ӯ назаре афканад, то аз васфи қомати ӯ ғиммати ошӣк низ бинафояд. Яъне, ошӣк қамолоти ғиммати ҳешро аз хидмати маъшуқа медонад.

Ҳасрати Ҳисорӣ натанҳо бо навиштани ғазалҳои ошӣқона миёни мардум маъруфият дошт, инчунин бар ғазалҳои классикон низ муҳаммасҳо гуфтааст. Қисмати зиёди ғазалҳои шоир дар мавзӯи ишқ навишта шудааст. Муҳаммасоти ӯ низ ҳама мавзӯи ишқро дар бар мегирад.

Маҷмӯаи ашъори Ҳасрат, ки аз ҷониби мо ҷамъоварӣ шудааст, ғазалу қитъа ва байтҳои ҷудогона, инчунин муҳаммасоти шоирро дар бар мегирад. Аз 20 адад муҳаммасоте, ки дар ин маҷмӯа оварда шудааст, як муҳаммас нопурра аст. Танҳо ду банди муҳаммас навишта шудааст ва боқии он афтодааст. Муҳаммасҳои шоир ҳама дар мавзӯи ишқ эҷод шудаанд.

Муҳаммасбандӣ ду навъ аст, яке муқаррарӣ аст, яъне навиштани шеъре, ки ҳар бандаш аз панҷ мисраъ иборат мебошад. Тарзи дигараш он аст, ки шоир ғазали шоиреро интиҳоб намуда, ба ҳар як байти он се мисраи дигар илова мекунад. Аз ин 20 муҳаммаси Ҳасрат танҳо шаштоаш бар ғазали

шоирон (2 муҳаммас бар ғазалҳои Қалими Қошонӣ, 1 муҳаммас бар ғазали Абдурахмони Қомӣ, 1 муҳаммас бар ғазали Ҳаёии Бухорой ва 1 муҳаммас бар ғазали Абдулқодири Бедил) баста шудааст ва боқимондаи онҳо муҳаммасҳои худӣ Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ мебошанд. Муҳаммаси зер аз худӣ Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ аст:

Шуд бе руҳи ту гунҷаи доғам ҷаман-ҷаман,

Бе турраи ту сунбули оҳам шикан-шикан.

Эй аз ҳаёли доғи ту дилҳо Хутан-Хутан

В-аз заҳми новаки ту ҷигарҳо Яман-Яман,

Савдон васлу доғи таманнот дар сар аст [20, 44].

Аз он ки маъшуқа ба ошӣк руҳ наменамояд, ба ҷойи лолаҳо аз доғи дурии ӯ ҷаман-ҷаман гунҷаҳои ғам шукуфтаанд. Сунбули охи ошӣк, ки ба мисли зулфони ҷонона халқа-халқа аст ва турра гуфта низ зулфони ёрро дар назар дорад, ба мисли зулфони ёр шикан-шикан аст. Аз ҳаёли ҷонона дили ёр доғ гаштаву аз заҳми пайкони ӯ ҷигарҳун.

Муҳаммасе, ки Ҳасрат ба ғазали Абдулқодири Бедил бастааст, ба мавзӯи ишқ бахшида шудааст:

Эй, ниҳоли қоматат гул баста бар аъзои сарв

В-аз хиромат нусхаи тасвир сар то пой сарв,

Соҷи қадди ту гул мерехт бар болои сарв,

«Баски ёди қоматат бар бод дод аҷзoi сарв,

Нолаи қумрӣ шуд охир қадқашиданҳои сарв».

Ҳар кучо ҳаст толиби шавқе ба роҳ афтодааст,

Зери ҳар нақши қадам чандин нигоҳ афтодааст,

Аз замини нола ҳозир бош, оҳ афтодааст,

«Шуълаи идрок хокистаркулоҳ афтодааст,

Нест ғайр аз боли қумрӣ пунбаи минои сарв» [35, 143].

Байти мақтаи ғазали Бедил чунин аст:

Баски ёди қоматат барбод дод аҷзoi сарв,

Нолаи қумрӣ шуд охир қад қашиданҳои сарв.

Богбонои қадри озодӣ надонистанд, хайф,

Нолаи боистӣ дар ин гулшан нишондан ҷои сарв [28, 101].

Бояд зикр кард, ки ҳама ғазали Бедил ва ҳама муҳаммаси Ҳасрат дар китобҳои тадқиқотӣ ба шаклҳои мухталиф омадаанд. Масалан, байти зерин, ки дар китоби А. Ҳабибов

байти охири банди дувуми мухаммаси Ҳасрат шуда омадааст, байти шашуми ғазали Бедил мебошад:

Шуълаи идрок ҳокистаркулоҳ афтодааст,

Нест ғайр аз боли кумрӣ пунбаи минои сарв [82, 16].

Агарчи шеъри Ҳасрат дар пояи ғазали Бедил нест, аммо суннати мухаммасароиро қомилан риоя кардааст.

Бояд як чизи дигарро ин ҷо зикр кард, ки бедилишноси шинохта Бобобек Азизмуродзода Раҳимӣ дар китоби «Шарҳи шаст ғазали Бедил» чунин овардааст, ки муаллифи китоби «Мероси адабии шоирони Ҳисор» Амирбек Ҳабибов байти охири мухаммаси Ҳасратро нодуруст овардааст. Дар мисраи аввали ин байт калимаи «**ҳокистар**» аз «**кулоҳ**» ҷудо навишта шудааст, ки аз ин ягон маънӣ барнамеояд. Вакте ки калимаи «**ҳокистар**» бо калимаи «**кулоҳ**» якҷоя навишта шаванд, яъне «**ҳокистаркулоҳ**» пас маъно муайян негардад. «Ин байт аз ғазалест, ки чанде аз шоирони асрҳои XVIII-XIX ба он мухаммас бастаанд. Яке аз он мухаммасҳо, мухаммаси Мирзо Олимҷони Ҳасрат аст, ки дар китоби «Мероси адабии шоирони Ҳисор» дар саҳифаи 65 ба таъб расидааст. Мураттиби китоб А. Ҳабибов мисраи аввали байтро дар ин шакл овардааст:

Шуълаи идрок ҳокистар кулоҳ афтодааст [82, 16].

Аз ин шакли мисраъ ҳеҷ гуна маъно барнамеояд. Мисраъ вакте маъно медиҳад, ки калимаҳои «ҳокистар»-у «кулоҳ» якҷоя навишта шаванд» [82, 16].

Яъне, шуълаи ақлҳову идрокҳо ва оташи фаросатҳо дар муқобили оташи ишқ аз ҳокистар кулаҳ пӯшидааст, яъне, хомӯш шудаву табдил ба ҳокистар шудааст, оташи фаросатҳо зери ҳокистар пинҳон шуда, ҳокистарро ба худ кулоҳ кардааст ва зарбату таконе аз ботин мебояд, то ҳулаи оташ аз зери ҳокистар сар бурун орад ва аланга гирад. Дар мисраи аввал шоир кайд кардааст, ки ҳар касе, ки толиби идор аст ва умед ба дидори Худованд бастааст, аллакай ба роҳ баромадааст, яъне корҳое, ки барои ба даст овардани дили маҳбуб бояд анҷом диҳад, карда истодааст. Ҳама барои ба дидори ӯ мушарраф шудан омодаанд ва чашм дар роҳанд. Барои расидан ба мақсуди хеш бояд ранҷ кашид ва хеле роҳҳоро бояд тай намуд.

Як ҷизро ин ҷо бояд қайд намуд, ки мухаммаси зерин дар баёзи Заҳираи дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои

Ҷумҳурии Тоҷикистон дида намешавад. Муҳаммас бар ғазали Бедил баста шудааст ва аз хашт банд иборат аст. Аммо танҳо ба шаш байти ғазал мухаммас баста шудааст. Ду байти дигар, яъне байти охири банди панҷум ва байти охири банди ҳафтум, ки шоир ба он мухаммас бастааст, моли Бедил нест. Шояд ин мисраъҳо ба худӣ Ҳасрат тааллуқ дошта бошанд. Ин ду байти ғазал чунин аст:

**Барнамедорад нуҳуфтан чавҳари озодагӣ,
Домани барҷида пушидаст сар то пои сарв [35, 144].**

**Ҳок бар сар кард ишқу пой дар гил монд хуш,
Гар баҳор ин ранг дорад, ҳайфи кумрӣ, войи сарв! [35, 145].**

Инчунин, бар се байти зерӣ ғазали Бедил шоир мухаммас набаастааст:

Чидани доман дар ин гулшан гули озодагист,

Кист, то фаҳмад забони офиятимои сарв?

Матлуби озодагиҳо нур баланд афтодааст,

Оламе ҳам шуд ба фикри бори нопаيدон сарв.

Бодаро дар домани мино баҳоре дигар аст,

Об дорад обрӯ, то меравад дар пои сарв [28, 101].

Ин ҷо меоме сари мухаммасе, ки шоир Ҳасрати Ҳисорӣ бар ғазали Ҳаёлии Бухорой бастааст. Мухаммас мухаммаси ирфонӣ буда, дар дастхате, ки ба мо дастрас гардид, аз шаш банд иборат аст:

Эй шаш ҷиҳат аз хусни ту як оинахона,

Ҳайраткадаи васли ту шуд чашми замона.

Аз шӯри ту охам ба фалак бурда забона,

«Эй тирӣ ғаматро дили ушшоқ нишона,

Халке ба ту машғулу ту ғойиб зи миёна» [51, 21].

Дар китоби Амирбек Ҳабибов «Мероси адабии шоирони Ҳисор» ин мухаммас аз ҳафт банд иборат аст. Банди охири мухаммас дар дастхат нест:

Девони казо абҷади нақши қалами туст,

Неку бади Ҳасрат зи азал гар рақами туст,

Лотафз яке ояти васфи қарами туст,

«Таксири Ҳилолӣ ба умеди қарами туст,

Яъне, ки гунахро бех аз ин нест баҳона» [37, 67].

Баъд аз ҷустуҷӯҳо маълум гашт, ки газале, ки Ҳасрат ба он мухаммас бастааст, моли Ҳилолӣ набуда, балки моли Хаёлии Бухорой будааст. Ин ғазал аз панҷ байт иборат буда, аз девони Хаёлии Бухорой оварда шудааст. Ғазали Хаёлии Бухорой чунин аст:

Эй тири ғаматро дили ушшоқ нишона,
Халқе ба ту машғулу ту ғоиб зи миёна.
Ғаҳ муътакифи дайраму ғаҳ сокини масҷид,
Яъне, ки туро металабаи хона ба хона.
Ҳар кас ба забоне сухани ишқи ту ронад,
Ошиқ ба суруди ғаму муғриб ба тарона.
Афсуни дил афсонаи ишқ аст, дигар на,
Боқӣ ба ҷамолат, ки фусун асту фасона.
Тақсири Хаёли ба умеди қарами туст,
Боре чу гунахро бех аз ин нест бахона [35, 367].

Дар байти охири ғазал, ки номи муаллифи ғазал, яъне Хаёли омадааст, дар китоби Амирбек Ҳабибов айнан ҳамин байт дар охири мухаммас омадааст, фақат ба ҷойи номи муаллифи шеър, яъне, Хаёли, Ҳилолӣ омадааст, ки ин бе шубҳа ғалати хаттот аст. Дар китоби А. Ҳабибов дар байти охир калимаи «қарам» омадааст, ки ягон мазмун намендихад. Агар калимаи «қаран» ҳам бошад, мисраъҳо ба ҳамдигар ягон пайвастагӣ пайдо намеkunанд, зеро калимаи «қаран» маънои онро дорад, ки касе, ки абрӯҳои пайваста дорад. Агар ин ҷо калимаи «қарам» бошад маънии шеър дурусттар мешавад.

Дар дахтати Ҳасрат бошад, мухаммаси мазкур аз шаш банд иборат буда, танҳо ба шаш байти ғазали Хаёли мухаммас баста шудааст.

Аз муқоисаи ғазали Хаёли ва мухаммаси Ҳасрат чунин натиҷа ба даст меояд, ки ғазали Хаёли мазмуни ирфонӣ дошта, забони содаву равон дорад ва зуд ба зеҳн менишинад. Дар мухаммаси Ҳасрат бошад, то андозае сабки Хаёли риоя шудааст.

Ин ҷо ба мухаммаси дигари Ҳасрат рӯ меорем. Масалан, мухаммаси зер, ки бар ғазали Абдурахмони Ҷомӣ баста шудааст, мазмуни ишқӣ дошта, ишқи реалии инсониро дар бар мегирад:

Субҳе зи шавқи ораза рафтам ба боғ, эй симтан,
Гулгунча аз ҳичрони ту пушида аз гул пирахан,

Наргис зи васфи ҷашми ту бо булбулон дорад сухан,
«Аз ҳасрати шамъи руҳат афтода бар тарфи чаман,
Як ҷо сабо, як ҷо хазон, як ҷо гулу як ҷо суман.»

Ҳар ғаҳ, ки лаъли шаққарат баҳри табассум во шавад,
Аз рашқи ту гулгунчаро хуни ҷигар пайдо шавад.

Сарви қадат бо оразе қурбони он боло шавад,

«Бурқаъ зи ораз барфискан, то оламе шайдо шавад,
Халқе зи мӯ, баъзе зи рӯ, чамъе зи лаб, ман аз зақан»

[37, 63].

Маҳбуба дар мухаммаси зерини Ҳасрат маҳбубаи реали буда, шоир қаду қомат, чашму абрӯ, рафтору кирдор, ҳуви хислат ва нозу қарашмаҳои маҳбубаашро хеле ошкона тавсиф намудааст. Ошиқро вақте шавқи дидор меояд, рӯ ба гулистон меорад, то чехраи ёрро дар чехраи гулҳо дарёбад. Вақте ки наргис мешукуфад, дахонаш во мешавад ва бо булбулон васфи ҷашмони туро мекунад, яъне шукуфтани наргис ба сухангӯии ӯ монанд аст, чун вақти суҳан гуфтан дахон во мешавад. Аз надиқдани рӯи ӯ сабо як ҷову гулу суман як ҷо ба гӯшае афтодааст. Вақте лаби ёр ба табассум моил мешавад, гулгунча аз рашқ ранги аргувонӣ мегирад, яъне мешукуфад. Шоир ин ҷо гули шукуфтаре, ки ранги аргувониро мегирад, ба хуни ҷигар монанд қардааст, ки ранги хун низ аргувонӣ аст. Шоир дар байти охирин зебоии ёрро васф намуда, ба ӯ муроҷиат қардааст, ки бурқаъ (ридоъ, хичоб) аз чехра бардорад, яъне чехраи худро намоён созад, то ба рӯю мӯю лаби ӯ ҳама шайдо шаванд.

Ғазали номбурда, ки аз Абдурахмони Ҷомӣ муаррифи шуд, танҳо аз як сарчашма дастрас гардид. Ин ғазал танҳо дар як ҷо дар ҷ гардидааст, ки ин ҳам китоби «Шашмақом» мебошад. Ғазали номбурда ин аст:

Аз хайрати шамъи руҳат афтода бар тарфи чаман,

Як ҷо сабо, як ҷо хазон, як ҷо гулу як ҷо суман.

Бурқаъ зи ораз барфискан, то оламе шайдо шавад,

Халқе зи рӯ, баъзе зи мӯ, чамъе зи лаб, ман аз даҳан.

Ҷун дар тақаллум мешавӣ, аз хайраташ гум мекунад,

Савсан забон, қумрӣ наво, булбул фиғон, тӯй суҳан.

Фармонбари ҳукмаш ҳама дар зери фармон омада,

Чину Хутан, Мисру Ҳалаб, Руму Раю Шому Яман.

Ҳар гах, ки барҳезӣ ба по, мегардад аз гирди сарат

Субҳ аз фалак, шамъ аз замин, ақл аз сару рӯх аз бадан [7, 389].

Ин ҷо бояд зикр намуд, ки барои дарёфти ғазали номбурда қариб ба 20 номгуӣи асарҳои Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ рӯ оварда шуд, аз ҷумла ба «Ғазалиёт»-и Ҷомӣ, «Осор»-и Ҷомӣ-и дар ҳашт ҷилд фароҳам овардашуда, «Асарҳои мунтахаб»-и Ҷомӣ дар панҷ ҷилд, инчунин «Саду як ғазал», «Ғазалҳои дилошӯб», «Гулчини панду хикматҳо», «Анисии кунҷи танҳой китоб аст», «Пандҳои баргузида», «600 ғазали Ҷомӣ» ва ғайра. Аз ин асарҳои номбурда ғазали дар боло зикршуда пайдо нагардид. Ва бинобар ҳамин мо ин ҷо ба ягона маъҳаз, яъне асари «Шашмақом» иктифо намудем.

Ин ҷо фарқи баъзе калимаву ибораҳоро низ меорем. Масалан, муҳаммаси Ҳасрат ҳам дар баёз ва ҳам дар китоби Амирбек Ҳабибов аз ҳафт банд иборат аст, яъне шоир танҳо ба ҳафт байти ғазал муҳаммас бастааст, аммо ғазали зерини Ҷомӣ дар китоби «Шашмақом» ҳамагӣ панҷ байт аст. Банди чорум ва шашуми муҳаммаси Ҳасрат, ки байтҳои охираш чунин аст, дар китоби «Шашмақом» нест:

Байти чорум:

Фармонбари ҳукмаш ҳама дар зери фармон омада,

Чину Хутан, Мисру Ҳалаб, Руму Раю Шому Яман

[51, 20].

Банди шашум:

Оташ ба ҷони лолаву наsrину райхон мефитад,

Сарв аз қаду об аз замин, ранг аз гулу бў аз суман

[51, 21].

Дар мисраи аввали ғазал дар дастхати Ҳасрат калимаи «ҳасрат» омадааст ва дар китоби «Шашмақом» ва китоби А. Ҳабибов бошад ба ҷойи калимаи «ҳасрат» «хайрат» омадааст. Дар мисраи чоруми ғазал дар дастхат ва китоби А. Ҳабибов аввал калимаи «мӯ» ва баъд калимаи «рӯ» омадааст, дар китоби «Шашмақом» баръакс, аввал калимаи «рӯ» ва баъд калимаи «мӯ», дар мисраи чоруми ғазал дар дастхат ва китоби Ҳабибов калимаи «зақан», дар китоби «Шашмақом» калимаи «даҳан», дар мисраи панҷуми ғазал дар дастхат «Чун дар тақаллум мешавад, аз ҳасраташ кам мекунад», дар китоби «Шашмақом» «Чун дар тақаллум мешавӣ, аз хайраташ гум

мекунад», дар китоби А. Ҳабибов «Чун дар тақаллум мешавад аз хайраташ гум мекунад» омадааст. Мисраи нухуми ғазал, ки байти охири банди панҷуми муҳаммас аст, дар китоби «Шашмақом» байти чорум ва мисраи ҳафтуми ғазал маҳсуб меёбад, дар дастхат чунин омадааст, «Ҳар гах, ки бинишӣ зи по, гардад чун гул гирди сар». Дар китоби «Шашмақом» бошад «Ҳар гах, ки барҳезӣ ба по, мегардад аз гирди сарат» омадааст. Варианти А. Ҳабибов низ ба варианти дастхат рост меояд, танҳо ба ҷойи калимаи «гардад» калимаи «гардан» омадааст. Мисраи чордахум ва понздахуми ғазал, ки дар дастхат байти охири банди охири, яъне ҳафтуми муҳаммас аст, дар китоби «Шашмақом» мисраи нухум ва дахуми байти панҷуми ғазал шуда омадааст, дар дастхат ва дар китоби А. Ҳабибов чунин аст:

«Пурсид Ҷомӣ гуфтамаш: Кардам ба кӯйи ту ватан,

Рухсор мах, абрӯ камон, зулфат сиях, чашме фитан» [20, 30-115, 64].

Дар китоби «Шашмақом» чунин омадааст:

«Пурсид Ҷомӣ гуфтамаш дар васфи он ширинлико:

Рухсор мах, абрӯ қӯзах, зулфон сиях, чашмон фитан!» [7, 389].

Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ ду муҳаммаси дигар бар ғазали Калими Кошонӣ дорад, ки яке ин аст:

Шиква то кай кунӣ, эй маҳи тобон аз ман?

З-он ки чун зулф диле нест парешон аз ман

В-аз гулистони муҳаббат чу ғизолон аз ман,

«Ба ҳамин мерамад он навуғули хандон аз ман,
Мекашад хор дар ин бодия домон аз ман».

Маҳви рӯйи туам, эй мах, ба нигоҳи кӣ равам?

Ҳар нафас карда сари зулфи сиёҳи кӣ равам?

Чун туро дошта бошам, сари роҳи кӣ равам?

«Қумрии рехтаболам ба паноҳи кӣ равам?»

То ба кай саркашӣ, эй сарви хиромон, аз ман».

Шӯхчашме, ки нигоҳаш зи дилам бурда қарор,

Як нафас бо мани ғамдида нагардида дучор,

Ҷо накарда ба дили хаста кунад азми фирор,

«Бо ман омезиши ӯ улфати мавҷ асту канор,
Рӯзу шаб бо ману пайваста гурезон аз ман» [18, 19].
Матлаъи ғазали Калим:
На ҳамин мерамд он навгули хандон аз ман,
Мекашад хор дар ин бодия домон аз ман.

Бо ман омезиши ӯ улфати мавҷ асту канор,
Рӯзу шаб бо ману пайваста гурезон аз ман [18, 200].

Дар мухаммаси зер низ бо баъзе калимаву ибораҳои ғазал аз ҳам фарқ мекунам. Масалан, дар банди аввали мухаммас, мисраи ҷаҳорум бо ибораи «Ба ҳамин» сар мешавад, аммо дар ғазали Калим бошад, «На ҳамин» омадааст. Инчунин, баъзе аз байтҳои охири мухаммас дар ғазали зерини Калим дида намешаванд. Мухаммаси Ҳасрат ҳашт бандро дар бар мегирад, аммо ғазали Калим аз шаш байт иборат аст. Байти охири бандҳои шашум ва ҳафтуми мухаммас, моли Калим нест.

Байти шашум:

Гарчи мӯрам, вале ҳукми Сулаймон дорам,
Ки бахшам, бувад аз мулки Сулаймон орам.
Байти ҳафтум:

Нисбати мову ту чун гунҷай боғ асту баҳор,
Лаби хандон зи туву дидаи гирён аз ман [20, 95].

Инчунин, дар мухаммас баъзе дигаргунҳо дида мешавад. Масалан, байти панҷуми мухаммас чунинаст:

Ба табассум, ба тақаллум, ба ҳамӯшӣ, ба нигоҳ,

Метавон бурд ба хар шева дил осон аз ман [20, 19].

Дар ғазали Калим ин байт, байти чоруми ғазал аст ва бо чунин дигаргунӣ омадааст:

Ба тақаллум, ба ҳамӯшӣ, ба табассум, ба нигоҳ,

Метавон бурд ба хар шева дил осон аз ман [18, 19].

Миёни маҷмӯаи А. Ҳабибов ва дастхат низ дигаргунҳо вучуд доранд, ки ин ҷо онҳоро як-як зикр хоҳем кард.

Дар мисраи аввали банди наҳустини мухаммас калимаи «кай» омадааст, аммо дар маҷмӯаи А. Ҳабибов ба ҷойи ин калима, вожаи «чанд» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Шиква то чанд кунӣ, эй маҳи тобон, аз ман? [37, 62].

Варианти маҷмӯа:

Шиква то кай кунӣ, эй маҳи тобон, аз ман? [20, 95].
Дар мисраи савуми банди ҷаҳоруми мухаммас ба ҷойи калимаи «дили» вожаи «тани» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Бо тани зору дили ҳаставу бо дидаи тар [37, 62].

Варианти маҷмӯа:

Бо дили зору дили ҳаставу бо дидаи тар [20, 95].
Дар мисраи дувуми банди шашуми мухаммас бошад, ба ҷойи калимаи «бишморам» калимаи «нашморам» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Хирману мазраъи дунё ба ҷаве нашморам [37, 62].

Варианти маҷмӯа:

Хирману мазраъи дунё ба ҷаве бишморам [20, 95].
Байти охири банди шашуми мухаммас дар маҷмӯаи А. Ҳабибов чунин аст:

Ки бахшам, бувад аз мулки Сулаймон орам [37, 62].

Дар дастхати шоир бошад, ҳамин мисраъ бо дигаргунӣ омадааст:

Ки бибахшам, бувад он мулки Сулаймон аз ман [37, 62].

Варианти «Ки бахшам» аз дастхат гирифта шудааст, аммо варианти А. Ҳабибов дурусттар аст, чунки вазни шеър дуруст аст, дар варианти дастхат бошад, вазн вайрон аст. Ин иштибоҳ шояд бо айби котиб рӯй додааст, ки дар шеър як ҳиҷо кам аст, яъне дар ин ҷо ҳиҷои «би» афтидааст. Ҳамчунин дар охири шеър калимаи «орам» омадааст, аммо дар маҷмӯаи А. Ҳабибов бошад, ба ҷойи ин вожа, калимаи «аз ман» омадааст. Маънии шеърро агар дар назар гирем, варианти А. Ҳабибов дуруст аст.

Дар мисраи ҷаҳоруми банди ҳафтуми мухаммас ба ҷойи калимаи «мову» калимаи «моҳи» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Нисбати моҳи ту чун гунҷай боғ асту баҳор [37, 62].

Варианти маҷмӯа:

Нисбати мову ту чун гунҷай боғ асту баҳор [20, 95].
Дар мисраи дувуми банди ҳаштуми мухаммас ба ҷойи калимаи «дилат» калимаи «дилам» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Чанд гардад дилам аз ҳасрати дилдор ду ним [37, 62].

Варианти маҷмӯа:

Чанд гардад диллат аз хасрати дидор ду ним [20, 95].

Дар мисраи саввуми банди ҳаштум, ҷане банди охирини мухаммас ба ҷойи калимаи «бим» вожаи «ним» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Панди ман бишнаву чун абри хурушон аз бим [37, 62].

Варианти маҷмӯа:

Панди ман бишнаву чун абри хурушон аз ним [20, 95].

Мухаммаси дуввуми Ҳасрат аз шаш банд иборат аст. Ғазали Калим бошад, аз ҳашт байт иборат аст. Мухаммаси номбурда ин аст:

Булбули мастаму дар арсаи бӯстони туам,

Мисри иқболам чу Юсуф шаҳи зиндони туам.

Бечихат нест агар чашм ба эҳсони туам,

«Дурам аз фитна, ки дар донан мижғони туам,

Хотирам аз ҳама чамъ асту парешони туам»

Ҷони ман саҳт саросар хати иззат пайдост,

Ҳар гули захми туро гулшани ишрат пайдост,

Эй, ки ҷонро ҳадафи новаки мижғони ту дошт,

«Аз барон чу мане улфати тири ту гузошт,

Мекашад ин ҳама дилҷӯии пайкони туам» [20, 85].

Ғазали Калим чунин аст:

Дурам аз фитна, ки дар сояи мижғони туам,

Хотирам аз ҳама чамъ аст, парешони туам.

Нола харчанд гӯбори танам аз ҷо бардошт,

Толен дун нарасонид ба домони туам [18, 172].

Дар маҷмӯаи А. Ҳабибов дар мисраи дуввуми банди аввали мухаммас ба ҷойи калимаи «икболам» вожаи «икбод» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Булбули мастаму дар арсаи бӯстони туам,

Мисри икбод чу Юсуф шаҳи зиндони туам [37, 60].

Варианти маҷмӯа:

Булбули мастаму дар арсаи бӯстони туам,

Мисри икболам чу Юсуф шаҳи зиндони туам [20, 85].

Ҷойи дигар, дар мисраи ҷоруми мухаммас ба ҷойи калимаи «донан», калимаи «соян» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Дурам аз фитна, ки дар соян мижғони туам [37, 60].

Варианти маҷмӯа:

Дурам аз фитна, ки дар донан мижғони туам [20, 85].

Дар байти аввали банди дуввуми мухаммас ба ҷойи калимаи «пайдост» калимаи «пиндошт» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Ҷони ман саҳт саросар хати иззат пиндошт,
Ҳар гули захми туро гулшани ишрат пиндошт [37, 60].

Варианти маҷмӯа:

Ҷони ман саҳт саросар хати иззат пайдост,

Ҳар гули захми туро гулшани ишрат пайдост [20, 85].

Дар мисраи дуввуми банди савуми мухаммас ба ҷойи калимаи «кафи» калимаи «лаби» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Ҳамчу соғар зи лаби аҳли ҷунун хоҳам рафт [37, 60].

Варианти маҷмӯа:

Ҳамчу соғар зи кафи аҳли ҷунун хоҳам рафт [20, 85].

Дар мисраи дуввуми банди ҷоруми мухаммас ба ҷойи калимаи «шинаи» калимаи «шинаву» омадааст.

Варианти Ҳабибов:

Нозу гарданкашии шинаву саҳбо нақашам [37, 60].

Варианти маҷмӯа:

Нозу гарданкашии шинаи саҳбо нақашам [20, 85].

Ба ҳар ҳол аз нигоҳи вазн варианти А. Ҳабибов дуруст аст.

Дар банди охирини мухаммас, дар мисраи саввум ба ҷойи калимаи «такрим» калимаи «муқрим» омадааст.

Варианти А. Ҳабибов:

Ҳасрат аз сузи дили хаста зи лутфи муқрим [37, 60].

Варианти маҷмӯа:

Ҳасрат аз сузи дили хаста зи лутфи такрим [20, 85].

Дар ғазали Калим низ баъзе дигаргунҳо ба чашм мерасанд. Масалан, дар байти саввуми ғазали Калим калимаҳои «бинудозад тоби» омадааст, аммо дар дастхат калимаҳои «бинғузорад бутӣ» омадааст.

Варианти Калим:

Инчунин гар бинғузозад, тоби хичрони туам [18, 172].

Варианти маҷмӯа:

Инчунин гар бинғузорад, бутӣ хичрони туам [20, 85].

Дар мисраи охирини банди шашуми мухаммас ба ҷойи калимаи «дигар» калимаи «в-агар» омадааст.

Варианти Калим:

Дигар имрӯз ба фикри сару сомони туам [18, 172].

Варианти маҷмӯа:

В-агар имрӯз ба фикри сару сомони туам [20, 85].

Мисрае, ки дар варианти нухай девони Калим омадааст, шакли комплан дурусти шеър аст.

Бояд қайд намуд, ки байти охири банди дуввуми мухаммас дар ғазали Калим нест:

Аз барои чу мане улфати тири ту гузошт,

Мекашад ин хама дилҷӯи пайкони туам [20, 85].

Инчунин байти дуюм, панҷум ва ҳафтуми ғазал дар мухаммаси Ҳасрат дида намешавад.

Байти дуюм:

Нола ҳарчанд губори танам аз ҷо бардошт,

Толеи дун нарасонид ба домони туам [18, 172].

Байти панҷум:

Гар сари риштаи нисбат ду бувад, тоб якест.

Мӯ ба мӯ дар хамаи ҷун турраи печони туам [18, 172].

Байти ҳафтум:

На ба ман сарв саре дораду на гул назаре,

Ин самар дод хаводори бӯстони туам [18, 172].

Сабаби афтодани мисраъ ва байтҳои зиёди ашъори Ҳасрат, яъне аз нухайи ашъори мавҷудаи Ҳасрат дар он аст, ки баъди аз тарафи ҳоким Суфийӣ сӯзонидани дастхатҳои шоир, ашъори ӯ ба таври пароканда (на дар сурати аслии девони шоир, ки дар дасти худӣ ӯ буд), аз ҷониби дӯстони шоир гирд оварда шудааст.

Хулоса, Ҳасрат аз ашъори шоирони гузашта ба хубӣ огоҳ буда, ба ғазалҳои баъзе аз онҳо мухаммас бастааст. Гарчанде мухаммасҳои Ҳасрат дар пояи ашъори шоирони пешин нест, аммо дар муқоиса бо шоирони ҳамасраш ва дар баёни мавзоти доғи рӯз ҷолиби таваҷҷуҳ аст. Ҳасрат аз ашъори шоирони гузашта таъсири зиёд бардоштааст ва суннатҳои адабии онҳоро идома додааст.

Дар ин байти ғазали хеш шоир маъшуқи азалиро васф намудааст:

Ҷунон дар дилрабӣ кардай тасхир оламро,

Ки хубони паризод аст нобастӣ сари мӯят [20, 48].

Мисраи дувум аз нигоҳи вазн хароб аст, зеро «хубон» дар шакли чамъ аст, аммо хабари он дар шакли танҳо. Дигар вожаи «нобаст» нодуруст омадааст ва бояд ба ҷойи он варианти дигар дар шакли «побанди» меомад, хуб буд ва вазн ҳам дуруст мешуд. Ин ҷо гумон меравад, ки бо ғалати хаттотону котибон калимаҳо нодуруст навишта шудаанд. Аз назари мо шакли беғалати мисраъ бояд чунин бошад:

Ки хубони паризоданд побанди сари мӯят.

Шоир дар ғазали зеринаш маъшукро тавсиф намуда, хубони оламро пеши маъшуқи худ побанд дидааст. Яъне дар ҷиҳати тасхир намудани дилҳо маҳбубаашро хеле ғаъол нишон додааст. Дар ин ғазал бошад шоир аз ошиқ шудан Ҳаросидааст:

Гуфтам, ки дилам ошики шайдо нашавад, шуд,

Дар кӯи ту девонаву расво нашавад, шуд.

Гуфтам: Ба биёбони таманнои ту Ҳасрат,

Кулфатзадаи бе сару бе по нашавад, шуд [20, 49].

Ҳасрат аз ошиқ шудан як дараҷа Ҳаросидааст. Шоир аз он меҳаросид, то ошики шайдои касе шавад. Ҷун инсон бар қалби хеш ҳукмрон нест, он ҷӣ аз ҷониби дили инсон руҳ медихад, бе хости ӯ анҷом меёбад. Ошиқ намеҳахад то қалби ӯ дар ёди ёр девонаву расво шавад ва дар биёбони орзуҳои ёр кулфатзадаву бесару бепо гардад.

Ҷун бунёди ирфон аз ишқ маншаъ мегирад, қисмати зиёди шоирони классики мо аз зумраи мардумоне буданд, ки маҳз ба ҳамин мавзӯ, яъне ирфон зиёдтар таваҷҷуҳ мекарданд. Ҷунки шоироне, ки ба бузуртгарин мавзӯи адабиёт, ишқ таваҷҷуҳи хосса доштанд, харду ишқро омехта баён намуда, ишқи заминиро сарчашмаи ишқи Илоҳӣ медонистанд. Ҳасрат низ аз зумраи қаламкашони нозуқхаёле буд, ки дар шеър шеваи шоирони аҳли классикро идома додааст ва дар мавзӯи ишқ зиёд ғазал гуфтаву дар ғазалҳои харду ишқро омехта баён намудааст.

Шеърҳои ошиқонаи Ҳасрат дилчасп буда, ба дили хонанда зуд роҳ меёбад, зеро шеърҳои раван аст. Маҳз ҳамин соддагифторӣ дар шеър муваффақияти шоир аст, зеро ба дили хонанда хуб менишинад. Шоир дар шеър аз ғамӣ замона ба ҳарамсарои ишқ паноҳ мебарад ва раҳони худро дар висоли

ёри ормонӣ мебинад. Чун вақте инсон ошиқ шуд, аз ғами дунё ғофил мешавад ва ғуссаи дунё барои ӯ эътиборе надорад. Хушбахтии шоир низ маҳз дар ҳамин озодгусторӣ аст. Шоир дар шеър нисбатан озод аст, ҳар чӣ дилаш хост, ҳамонро меғӯяд. Хонанда вақте шеърҳои ошиқонаи Ҳасратро меҳонад, дар он қаду қомат, чехра, абруву зақан, хулоса сар то ба пойи маҳбубаро гуё дар қоғаз акс шуда бошад, тамошо менамояд.

Чун шоир аз дарди замона дилгир шуд, аз мардум меғурезад ва ба маъшуқе, ки ӯро дар ҳаёли худ бо дилу идрокӯ завқи худ сохтааст, таъя мекунад. Аз ғами замона, ки хеле сангин аст, ба ишқ паноҳ мебаррад ва бо ёри ормонии худ дар гуфтугузор шуда, аз ғами дунё худро берун мекашад.

3.2. Панду ахлоқ дар ашъори Ҳасрат

Панду ахлоқ, ишқу муҳаббат, шикояту эътироз алайҳи беадолатии замон аз мавзӯҳои намоёни ашъори Ҳасрат ба шумор мераванд. Мавзӯи панду ахлоқ низ аз мавзӯҳои ҷовидонаи адабиёти форсии тоҷикист ва Ҳасрат дар ин масъала ҳамон суннатҳои адабии пешиниёро идома додааст. Шоир дар шеърҳои инсонхоро ба хоксорӣ, неқӯкорӣ, хушгусториву хушқирдорӣ даъват намудааст. Шоир қибру ғурур, такаббур, гуруснаҷалмию тангҷашмӣ, нодонӣ, ҳарисию тамаъкорӣ, ҷоҳиливу нотаъонбинӣ, дуруғгӯӣ, тӯҳмат, хиёнат, тааддӣ ва дигар амалҳои разилона, ки инсонро ба ҳайвон бадал месозад, мазаммат намуда, дар муқобили он ҳислатҳои неқӯи инсонӣ: қараму саховат, ҷавонмардӣ, ҳамдилию дастгирӣ бечорагон ва амсоли инҳоро тарғиб намудааст.

Шоир дар яке аз мавзӯҳои ахлоқ – қибр иброи ақида намуда, қибру ғурурро аз ҳислатҳои бадтарини инсон шуморидааст. Қибр нишони ҷаҳолат буда, одами мутақаббир аз беақлӣ худро аз дигарон боло медонад. Такаббур инсонро ба пастӣ мекашад. Шоир такаббуриро мазаммат намудааст. Ин ғазал ифшоғари андешаҳои болост:

Мардро хилватгузиниҳо тафохур мешавад,

Қатра танҳо дар садаф, гар ҷо қунад, дур мешавад.

Гӯҳ ирфон мешавад ҳар ҷӯши саҳбо ҷаҳлро,

Илм ҳам паймонагардони такаббур мешавад [48, 65].

Ин ҷо хилватгузин ба маънои он омадааст, ки инсон вақте аз дунёи нафс худро берун мекашад ва танҳоиро ихтиёр мекунад, ақлу идрок ва фаросати он дигар мешавад. Аммо шоир ин масъаларо низ қайд кардааст, ки бо вучуди хилватнишиниҳо, бо вучуди аз дунё дил буриданҳо, инсонҳо на ҳамеша ба он манзилату маърифати ғушанишинӣ сарфаҳм мераванд. Инсон бо ғушанишинӣ ба Парвардигор наздик мешавад. Дар ҳоле инсон ки ин дараҷахоро нагузаштааст, пас пурра хилватгузиниро дар худ тақмил надовдааст ва ба манзилати ин ихтиёр сарфаҳм нарафтааст. Маънои мисраи дуюм бар он аст, ки вақте қатра худ танҳо мекӯнад, пас ба садаф табдил меёбад ва ба дурри қиммат мубаддал мешавад. Яъне, дар танҳой мубориза бурдани инсон бо нафс инсонро қомил месозад. Инсон вақте ғушанишиниро ихтиёр мекунад, ӯ замони зиёдеро дар ихтиёр дорад, то ҳарду оламро миёни ҳам муқоиса намояд ва аз миёни ин ду олам, якero, яъне, бехтаринро интихоб намояд. Ҳамон вақте инсон метавонад ба садафи қиммат табдил ёбад, ки хилватгузиниро ихтиёр нашоияд, ба покшавии дил қушад ва мақсади ин иқдомро дарк намояд. Хилватнишастанҳо ва омӯхтани илмҳои зиёд метавонад баъзан вақт инсонро ба он бурда расонад, ки ӯ аз ин қомеъии хеш фаҳр кунад. Вақте дар инсон ин эҳсосот, яъне фаҳр пайдо гашт, пас, ӯ худро аз дигарон боло медонад. Пас, ин гуна инсон, ҷоҳил аст, ки нисбат ба худ раҳму шафқат надорад. Бо ин амал ӯ бар рӯҳу равони худ ҷабр мекунад. Дар мисраи дуюм шоир таъкид бар он намудааст, ки инсон танҳо дар хилват ба муҳаббати Худо сазовор мегардад, агар дар он ғушанишинӣ такаббури ҷой надошта бошад. Такаббурӣ метавонад инсонро аз ҳама он неъматҳои, ки дар хилватнишинӣ аз Худованд умедвор аст, маҳрум созад, зеро қибру ғурурро Худованд саҳт мазаммат намудааст. Ин амалро шоир яке аз ҳислатҳои бадтарини инсон шуморидааст, ки бо ин нодонӣ худро нобуд месозад. Илм, метавонад боиси такаббурии инсон гардад. Баъзе аз тоифаи мардум аз зиёд будани илми худ фаҳр мекунанд, яъне илмро ҷун зарфи шаробнӯшиву қибро ҷун шароби дохили ин паймона медонанд, ки миёни мардум мегардонанд.

Ҳасрат таъкид бар он мекунад, ки инсон бояд тааммулпеша бошад, беандеша сухан нагӯяд, то боиси шармандагӣ нагардад. Бетааммул сухан гуфтан аз он ҷизе ки ӯ

худ намедонад, танҳо худнамоист. Ва худнамой, нишонаи нодонику беақлист. Маҳз кибр то дараҷае инсонро бурда мерасонад, ки дар инсон андешаи худро аз дигарон зиёд донишонад, ҷане аз дигарон боло буданро тавлид месозад.

Дар банди дигари ин ғазал инсонҳое, ки беандеша суҳан меӯянд, мазаммат шудаанд:

Бе тааммул гуфтугӯ равнактирозӣ беш нест,

Гармин бозори тасдиқ аз тасаввур мешавад.

Медихад Ҳасрат руҳи оннаи дилро ҷило,

Зодан таъям, ки сӯхони тафаккур мешавад [48, 65].

Бе андеша суҳан гуфтан низ яке аз хислатҳои нохуби инсон аст. Зебо суҳан гуфтани бар он амал накардан нишонаи худнамоист.

Вақте суҳан аз боби панду насиҳат рафт, мо аз ин ғазали шоир, ки ғазали хеле ҳам машхур аст, қатъи назар карда наметавонем. Агарчи дар боби ашъори Ҳасрат мавқеи ин ғазал дар ашъори шоир зикр гардид, аммо паҳлуи дигари ин ғазал, ки мавзӯи панду ахлоқ аст, ҳалли худро наёфт. Мавзӯи ғазал баланд паридани инсон дар ҳавои кибру гурур аст:

Баландӣ ёфт кӯҳ аз пой дар доман кашиданҳо,

Сари селоб бар санг омад аз бечо давиданҳо.

Ман аз беқадрии хори сари девор донишам,

Ки нокас кас намегардад аз ин боло нишастанҳо [20, 25].

Тақаббур ва гурури инсонро рӯзе ба вартаи нокомӣ ҳоҳад расонд. Шоир хеле хуб қайд кардааст, ки агарчи фаввора хеле баланд мебарояд, аммо фурсате нагузашта сар ба замин мешавад. Ҷане, инсоне, ки бо давлату сарваташ ё бо илму шухраташ баланд паридан меҳоҳад, аз фуруд омадани ногаҳонӣ бояд биандешад. Шоир кӯхро ба инсон нисбат додааст ва баландии кӯхро аз он медонад, ки ӯ аввал дар замин худро устувор карда, сипас ба боло қад кашафтааст. Ҷане, сарбаландии ӯ аз устуворӣ ва мустаҳкамӣ уст. Инсон ҳам ба мисли ҳамин кӯҳ аст, ки вақте дониши фаровон дорад, мустаҳкам аст ва вақте ҳамаи хислатҳои некро дорост, пас, сарбаланд аст. Ҷане, инсон аз касе вобаста набошад, дар зиндагӣ танҳо мубориза бурдаву аз пастихо ба баландҳои мақсади ҳаёт расида бошад, пас, ҳамеша сарбаланд аст. Албатта дар қорҳои хайр ва омӯзиши илму ҳунар ба кас пиру устод ҳам лозим асту воҷиб. Ҳасрат селобро ба инсони

ҳарҷодавак монанд кардааст, ки ҳар ҷо давида, оқибат аз дунё бебаҳра меконад. Ҷане, ҳар ҷо сар халонда, оқибат ба сараш санг меҳӯрад, ҷи гунае ки вақте селоб бо шиддати баланди меҳоҳад масофаҳоро тезтар убур кунад, аз шиддати баланди давидан сар бар сангҳо мезанад. Аз ҳад зиёд сар баланд кардан, ба инсон зиёнҳои зиёдеро ба вуҷуд меорад. Ин байт низ тақвиятгари ин андеша аст:

Дар тангҳои хонан гардун хилолвор,

Хоҳӣ сарат ба сақф насояд, ҳамида рав [20, 100].

Аз кибр ва гурури зиёд вақте инсон хеле баланд сар мебардорад, ба сақфи хона бархӯрдани он аз эҳтимол дур нест.

Ҳасрат хулки бадро хеле мазаммат кардааст, зеро хулки бад ба ҷомеа зарари зиёд расонида, инсонҳоро барои расидан ба мақсадҳои олии ҷомеа мешавад. Инсони бад аз доираи инсонӣ баромада, ба даррандае табдил меёбад, ки нисбат ба дигарон раҳму шафқат надорад. Ба инсони бад бовар намудан, ин нодониш, зеро агар нафаре ба ту бадӣ карда бошад, фардо ин амалро ҳатман такрор хоҳад кард. Мардуми ҷоҳилу худҳо ба мисли кайҳумоне ҳастанд, ки неш задану ба мардум монеа эҷод кардан, дар табиати онҳо ҷо шудааст. Шаҳси бадхулк ҳамаи нафарест, ки дар гирдобии кибру гурури ғӯтавар гардида, душмани мардуми бегуноҳ мешавад. Дуруғтӯӣ, тӯҳмат, зулм, хиёнат, тааддӣ ва дигар амалҳои разилона хусусиятҳои асосии шаҳси бадхулк мебошад. Кушиши ӯ доим барои манфиати худ аст, на ба манфиати ҷомеа.

Шаҳси ба хулки бад гирифтورشуда, дар айнаи замон душмани худ аст. Ин хислатҳои бад тамоми вучуди ӯро заҳролуд карда, то он даме, ки зинда аст, гирифтори ин бало мегардонад. Маълум аст, ки одами бад нафратзадаи мардум мешавад, бо хулки бадӣ худ ба муҳаббат ва ё эҳтироми касе сазовор намегардад. Инсон бояд аз мардуми бад доим дар қанор бошад. Шоир нокасро ба хори сари девор монанд кардааст.

Инчунин, шоир инсонҳоро ба он даъват мекунад, ки ҳеҷ гоҳ аз зиндагӣ дилмондаю озурда набоянд. Ҳар шомии сиёҳро субҳи умед дар пеш аст. Дар ин порчаи шеърӣ Ҳасрат инсонҳоро ба фаро расидани рӯзҳои хуб умедвор сохтааст:

Зи танҳои насоям заъфарони ранги наммедӣ,

Паси девори файзободи гурбат давлатобод аст.

Зи сахтихо тавон шуд сурхрӯи орзу, Ҳасрат,

Уручу обрӯи чавҳари шамшер фӯлод аст [37, 30].

Инсон метавонад, танҳо аз пурсабрии хеш ба мақсад бирасад. Вакте дар роҳи ба орзу расидан сабр мекунад, албатта, ба мурод мерасад. Инсон ҳеҷ гоҳ бояд ноумед набояд, чунки ҳар шомӣ тореро субҳи равшан дар пеш аст. Обрӯву эътибори шамшер низ аз фӯлодин будани он аст. Шоир ин ҷо инсонро ба шамшери фӯлодин монанд кардааст, ки вакте сабр мекунад, пухта мешавад. Ханҷар ҳарчанд дар зерӣ боду борон монад ҳам, газанде намебинад.

Ҳасрат чун намонда ва мафкурабардори аҳли меҳнат ойини сахову ҷавонмардӣ ва муруввати ин тоифаро сутуда, ахлоқи разили ҳокимон, пастфитративу ҷохилӣ, тамаъқорию ҷоплусии шахсони ҷудогонро саҳт нақӯхиш намудааст. Дар муқобили тамаъу хирс ва сифлию ҷохталабии аҳли сарвати замон шоир ба аҳли меҳнат, ки зиндагии қашшокона доштанд, серчашмӣ – ҳиматбаландиро тавсия мекунад. Дар тасвири шоир серчашмӣ, яъне, қаноату ҳиматбаландӣ тангдастонро тавонгар мекунад ва ин «бахри гавҳардор» (истиора аз серчашмӣ, қаноат) мумро анбар мекунад.

Ҳасрат ҳиматбаландиро яке аз хислатҳои неки инсонӣ шуморидааст. Ӯ дар шеърҳои таъкид бар он мекунад, ки инсон бояд ҳиматбаланд бошад, чашмгурусна набояд, чунки гурусначашмӣ амали зишт буда, афъоли бади иблисӣ, яъне аҳриманӣ аст ва оқибат сабаби ҳору залил гаштанаш мегардад. Ба ин маънӣ меғӯяд:

Серчашмӣ тангдастонро тавонгар мекунад,

Мумро ин бахри гавҳардор анбар мекунад [51, 49].

Ҳарисӣ ва тамаъқорӣ хислатҳои бадтарини инсонинанд, ки қасро ба беобрӯӣ бурда мерасонад. Чашми сарватманд аз дунё серӣ надорад, зеро зиёд ҷамъ овардани бойиғарӣ хирсро меафзояд ва мисли Қорун қасро абадан маҳкуми дӯзах мекунад. Хирс чашми инсонро, ҳоҳу ноҳоҳ ба моли мардум мекашад ва барои онро ба даст овардан инсон ба ҳамаи хислатҳои разилона қодир мешавад.

Шоир гурусначашмонро мазаммат намудааст. Инсонҳоро ба ҳиматбаландӣ ва некӯқорӣ даъват намудааст, зеро инсон маҳз аз ҳиммати баланд ба ҷое мерасад ва соҳиби обрӯву эътибор ва иззату иқдоми ҳамагон мешавад.

Ҳасрат инчунин инсонҳоро бар он таъкид кардааст, ки бе меҳнат роҳат ба даст намеояд:

Мисоле гуямат омисифат, бардор аз он маънӣ,

Ҷамоли Каъба натвон дид, тай нокарда манзилҳо

[20, 113].

Барои ба ҷамоли Каъба мушарраф шудан, инсон бояд роҳи зиёдеро тай намояд. Чандин санҷишҳоро гузарад, зеро ин ҳама пайроҳаҳои мушқилгузар роҳ ба сӯи Каъбаанд. Вакте инсон ҳама ин пайроҳаҳоро пушти сар кард, пас ӯ ба дидори Каъба сазовор мешавад.

Ин ҷо ақидаи дигар низ вучуд дорад. Ҳама он роҳхое, ки барои солиқ муқаррар карда шудааст, сипарӣ карда мешавад ва дар охир солиқ ба мақсуди хеш мерасад. Яъне он ҷизе ки меҳост, ба он мушарраф шуд.

Мавзӯи панду ахлоқ дар ашъори Ҳасрат доманаи васеъ дорад ва нуктаи қобили тавачҷуҳ он аст, ки муҳити зиндагӣ ва рӯзгори қашшокона, аммо сарбаландонаи худро ба ҳайси намуна мавриди тасвир қарор медиҳад. Ҳиматбаландӣ ва нақӯқори Ҳасрат мартабаи инсонии ӯро ҳеле боло мебардорад, симои ӯро чун инсонпарвари бузург дар назари хонанда ҷилвагар месозад.

Ҳасрат мартабаи инсонро ба ахлоқ алоқаманд кардааст. Инсон дар олами мавҷудот бехтарин макомро ишғол мекунад ва аз ин лиҳоз, бояд мартабаву мавқеи худро дар ҷамъият нигоҳ дорад. Яъне аз кирдорҳои зишт даст кашада, ахлоқи ҳаמידаро ҳамеша пайгир бошад. Таълимоти тарбиявӣ-ахлоқии Ҳасрат қариб, ки ҳамаи соҳаҳои муҳимми ахлоқи замонашро фарогир аст. Шоир хирси сарват ва ҷохпарастиро сарчашмаи асосии пайдоиши ҷумла хислатҳои бади инсон медонад. Хирсу тамаъ инсонро ба пастӣ тела медиҳад. Хирси сарват ҳатто инсонҳоро ба ҳалокат меорад, зеро дар замони зиндагии Ҳасрат ҳокимон ва амирҳо барои ҷоҳу мансаб падар ва бародарони худро ба қатл мерасонданд. Ин ҷо аз Амир Насрулло мисол меорем:

«Баъд аз марги Амир Ҳайдар писари ӯ Амир Ҳусайн ба тахти Бухоро нишаста, баъд аз ду моҳу чанд рӯз вафот мекунад, аниқтараш ӯро бародари ҳамунаш Насрулло заҳр дода мекунад. Баъд аз марги Амир Ҳусайн, ба тахт писари дигари Амир Ҳайдар, Амир Умар соҳиб мешавад. Писари

дигари Амир Ҳайдар, Насрулло бар зидди бародар хеста, Бухоро соҳиб мегардад. Аввал бародараш Амир Умар, сипас бародарони худ Зубайрхон, Ҳамзахон ва Сафдархонро бо зану фарзандҳояшон мекушад, то ба тахти амирӣ касе даъвогар набошад. Ӯ хеле ҷаллод ва бераҳм буд ва соли 1863 дар синни 63-солагӣ ҷон ба Ҷаббор супорид. Ӯ мӯдлати 33 сол ҳуқумрони Аморати Бухоро буд» [77, 49].

Ё ин ки мисоли дигар, чанд аср қабл Абдуллатиф бо ҳаммаслакони ҳарису ҷоҳили худ падараш адиб ва олими машхур – шоғирди Ҷамшеди Қошонӣ олим ва ситорашиноси машхур Мирзо Улугбекро ба қатл расонд.

Маҳз ҳамин хирсу тамаъ инсонро то ба ин дараҷаҳо оварда расонид, ки инсон барои молу шухрати дунё хатто аз хуни бародарони ҳамхунаш нагашт. Ва нафаре қотили падари худ шуда, абадан мавриди лаънати Худову мардум қарор гирифтааст.

Ҷоҳилӣ, яъне нодонӣ низ яке аз масъалаҳоест, ки шоир бар он диққати махсус додааст. Шоир чунин мепиндорад, ки инсонӣ комил маҳз ҳамон нафаре буда метавонад, ки ӯ дониши баланд ва ахлоқи ҳамида дорад. Ҳама бемаърифатихоро сарчашма ҳамоно ҷоҳилӣ, пастфитратӣ ва нодонист. Бадбахтиҳои рӯзгор маҳз аз нодонист, ки Мирзо Олимҷони Ҳасрат ин масъаларо дар порчаи зерини шеърӣ чунин овардааст:

Гуфт Афлотунӣ доно вақти мурдан як суҳан:

Ҳайфи доно мурдану сад ҳайфи нодон зистан.

Хуб шуд доно бимурду рӯи нодонро надид,

Мурдани доно бех аз як дам ба нодон зистан [51, 59].

Шоир ин ҷо Афлотун – файласуфи Юнони қадимро дар назар дорад. Афлотун шоғирди олими машхури Юнони қадим Сукрот ва устоди олими дигари Юнони қадим, асосгузори назарияи илми ахлоқ Арасту мебошад.

Шоир чунин мепиндорад, ки агар нодон зияду доно бимирад, сад ҳайф, зеро ҷамъият аз дасти нодон нобуд мешавад. Шоир мурдани доноро бех шуморидааст, аз он ки бо марди нодон як умр зиндагӣ кунаду ранҷ барад. Бо шахси нодон як умр зистан, аз ин дида сахттарин азоб нест. Даноӣ ҷароғи раҳнамои инсонҳост, аммо нодонӣ инсонро дар ғафлат нигоҳ медорад.

Нодониро шоир ҷоҳилӣ шуморида, зикр кардааст, ки маҳз нодонист, ки ҷомеаро ба пасти мебарад. Ояндаи шахси нодон зулмот аст. Илм аз нигоҳи шоир яке аз воситаҳои мебошад, ки инсонро комил мегардонад. Роҳи маърифати инсонӣ маҳз тавассути илм боз мешавад. Шахси беилм, яъне нодон ҷисми бечон аст, ки аз ӯ ба мардум фоидае нест. Чун дар замони зиндагии шоир амалдорон ва ҳокими дарбор зиёд ба ҳаромхӯрӣ майл доштанд, бинобар ин хӯрдани ҳаққи мардуми мазлум сифатҳои хоси ҷоҳилон гардида буд. Шоир инчунин дар ашъораш ба бечорагону бенавоён ёрӣ расонидагро талкин мекунад. Шоирони асри XVIII-XIX дар ин масъала суннати пешиниёро идома додаанд. Дар ин хусус Амирбек Ҳабибов мегӯяд: «Ҳамин тавр, қариб ҳамаи шоирони водихон Ҳисор, Қўлоб, Қаротегину Дарвоз, ки дар охири асри XVIII, асри XIX ва ибтидои асри XX зиндагӣ кардаанд, дар боби панду насихат, ба қадри дониш ва маҳораташон, фикрҳои муфид баён карда, ин анъанаи адабиёти гузаштаи моро идома додаанд» [9, 186].

Ҳасрат дар боби душман низ ақида ронда, онҳоро ба мор монанд кардааст:

Аз гозандаш нестам эмин, в-агарна мегазад,

Душмани номарди худро мор медонем мо [20, 115].

Барои аз гозанди мор эмин будан, аз ӯ дур будан мебояд. Душман ба мисли он морест, ки ногаҳонӣ ҳамла меорад ва аз неши он инсон дар амон буда наметавонад. Заҳри забони душман ба мисли заҳри мор қотил аст. Забони душман ба мисли ханҷарест, ки дили инсонҳоро мешикофад.

Бо вучуди ин ҳама нотаъонибӣ ва дар танҳоиву ҳорӣ гузаронидани зиндагӣ Ҳасрат дар зиндагӣ шахси ҳимматбаланд буда, баҳри тамаъ бар касе мадҳия нагуфтааст. Инро мероси бозмондаи ӯ исбот мекунад. Шоир инсонӣ ҷапмсеер буда, худро аз тамаъ дур гирифтааст.

Андешаҳои панду ахлоқии Ҳасрат дар партави таълимоти инсоншиарварии ӯ сурат гирифтааст. Бино ба андешаи шоир, инсон дар олами мавҷудот бехтарин мақомро ишғол мекунаду ашрафи махлуқот аст ва аз ин лиҳоз, бояд мартабаву мавқеи худро дар ҷамъият нигоҳ дорад. Салои «ҳони дуню», ки миннат дар пай дорад, инсонро забун месозад. Набояд аз баҳри луткумаи ноне «нанги миннат» қабул кард, балки чун осие санги қаноат бар дӯш гирифт, то рӯзӣ ба даст овард.

Салон хони дунон нанги миннатро намеарзад,

Ки бояд бахри нон бар дӯш бори осӣе бандӣ.

Ба ин хастӣ дам аз фориғдилӣ чун мезанӣ, Ҳасрат,

Магар вақте к-аз ин кулфатсари худ чашми во бандӣ

[51, 64].

Шоир он нафаронеро, ки барои лӯқмае ба хонаи қасон ташриф меоранд, мазаммат кардааст. Инсон бояд аз барои лӯқмае бар хони мардум нигаристанро бар худ нанг донад.

Мавзӯи панду ахлоқ дар ашъори ҳар шоир ҳар гуна мавқеъ мегирад, яъне гуногун аст ва вобаста ба воқеаҳои замон ва вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ давраҳо тағйир меёбад. Дар ин бобат муҳаққиқ Усмон Каримов чунин мегӯяд: «Мавзӯи панду насихат, тарғиби ҳислатҳои неки инсонӣ ва танкиди афъоли бадӯ ношоиста дар тамоми давраҳои таърихи адабиёти тоҷик қисми муҳими эҷодиёти шоирон буд ва ин мавзӯи ҷовидониро берун аз таърихи афкори ҷамъиятӣ тасаввур кардан мумкин нест» [71, 99].

Шоир дар газали зерин таъкид бар он мекунад, ки инсони бад ҳеҷ гоҳ дар зиндагӣ ҷойи инсонӣ некро гирифта наметавонад. Гавҳар гавҳар асту хор, хор. Ҷойи гавҳарро ҳеҷ гоҳ хору хас иваз карда наметавонад:

Ба бахри софдил мавҷи нафас нанашасту наншинад,

Ба ҷои инди гавҳар хору хас нанашасту наншинад.

Нагардад комрас ҳар булҳавас аз лаззати маънӣ,

Сари хони тааммулро мағас нанашасту наншинад

[20, 125].

Булҳавас он нафарест, ки доим дунболагарди ҳавас аст ва аз лаззате, ки инсони ҳақиқӣ бо соҳиб гардидани чизе ба даст меорад, бебаҳра аст. Барои хушбахт будан мубориза бурдану аз ин неъмат комронӣ намудан танҳо ба инсони боақл, бофазл ва бофарҳанг мӯяссар мегардад. Чунки инсон танҳо бо ақлу ҳуши неки худ метавонад лаззати ин неъматро, яъне хушбахт буданро дарк намояд.

Ҳасрат худро ҳамчун муаллими ахлоқ дониста, зулму ситамро бо кирдорҳои бад алоқаманд мегардонад. Ҳасрат барои химоя намудани табақаҳои поёнии аҳоли ва пешгирии зулми золимони замон қадами устувор гузоштааст. Шоир таъкид кардааст, ки вазифаи инсонии ҳар як фард ин аст, ки ӯ бояд аз кори зишту амалҳои ночавонмардона даст кашад ва ба

қасе зулму ситамро раво набинад. Шоир аз он дилшӯр аст, ки аҳли зулм чон ба саломат намебаранд ва фардо дар рӯзи махшар, дар пешгоҳи Парвардигор ҷавоб хоҳанд гуфт.

Шеърӯ суҳани воло пайвандгари қалбҳои бузурги инсонҳои бузург аст. Ҳасрати Ҳисорӣ бо ашъори нобу суҳанҳои пандомезаш дар дили хонандаи шеъри тоҷикӣ ҳамеша абадӣ хоҳад монд ва ба неки ёд хоҳад шуд. Натанҳо Ҳасрат, балки мардуми зиёди бофазлу бофарҳанги тоҷик дар зиндагиашон зерӣ таъкибу фишороварии мардуми ҷаҳолатпараст мондаанд. Аҳли адаб бо вучуди ин ҳама таъкибҳо миёни мардум маъруфият пайдо мекунанд ва ба неки ёд мешаванд: «Шоирони бузург, ки дар зиндагиашон онҳоро золимон, амирон, хонҳо ронда, таъкиб намуда, кушта ва ба балоҳо гирифтӣ кардаанд ва баъд аз вафоташон рӯҳониёни реаксионӣ ба хотири тоҷдорон ва эксплоататорҳо дар ҳаққи онҳо дуруғҳо бофта, мероси адабӣ ва илмӣ онҳоро ғалат тафсир кардаанд, дар байни халқ ҳамеша бо муҳаббат ва эҳтироми зиёд ёдоварӣ карда мешаванд» [53, 18].

Мирзо Олимҷон барои ба халқ суҳани озода худро расонидан, аз баҳри ҳама чиз гузаштааст, масалан, аз баҳри мансаб, оила ва зиндагии осуда. Барои суҳани озода доштан фахр низ мекунад, зеро хушбахтии шоир маҳз дар озодинӣ ўст. Ҳамон вақте шоир худро хушбахт меҳисобад, ки суҳани ў озода чун тир нишонрас бошад. Ҳасрат дар даврае мезист, ки сохти ҷамъияти феодалӣ ба дараҷаи инқироз расидаву фиску фасод, бераҳмиву бешафқатӣ, макру фиребу хиенату ҷаҳолат ва ҳамаи амалҳои зишти табақаи хуқмрон ба дараҷаи баланд расида буд.

Дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX шоирон дар шеърҳои он як навъ панду ҳикматро ба андозае тағйир доданд. Шоирони зиёд ба ҷойи панду насихат ба шикоятҳои ҷонгудозона гуфтан шурӯъ карданд. Дар ин давра низ насихат мавқеи хоссаи худро дошт, зеро тарғиби ҳислатҳои неки инсонӣ ва танкиди феълӯ атвори одамони бад дар ашъори шоирон аз байн нарафта буд.

Ҳасрат дар даврае мезист, ки фиску фасод, бераҳмиву бешафқатӣ, макру фиребу хиенату ҷаҳолат, беимонӣ, пастию фурумоиягӣ ҷомеаро фаро гирифта буд ва болонишинҳо ҳеҷ раҳму шафқате ба аҳли меҳнат ва хунари надоштанд. Аз ин рӯ, панду насихати шоир оҳанги сахту нафратомез дорад, дар он

баъзан калимаву ибораҳои дурушту нешдор истифода шудаанд, ки ба фошгӯиҳои часурунаи шоир шаҳодат медиҳад. Андешаҳои ахлокии шоир дар партави андешаҳои инсонпарварӣ ва сӯйёнаи ӯ баён шудаанд, ки барои химоя табақаи мардуми оддӣ ва пешгирии зулми золимони замон нигаронида шудааст.

Шоир ахлоку аҳволи ин табақаро дидаву бо онҳо муросо карда наметавонист ва бо ҳислатҳои наҷибтарини инсонӣ миёни аҳли ин ҷамъият ташвиқот мебуд. Бинобар ин, панду насиҳати шоир оҳанги сахту нафратомез дорад, ҷунки дар он калимаву ибораҳои дурушту нешдор истифода шудаанд ва бо фошгӯиҳои часурунаи шоир миёни дигар шуаро нисбатан ғаъол буд. Ҳасрат барои химоя намудани табақаи мардуми оддӣ ва пешгирии зулми золимони замон қадами устувор гузоштааст.

3.3. Шикоят ва эътироз алайҳи беадолатиҳои замон

Мирзо Олимҷон таҳаллуסי «Ҳасрат»-ро беҳуда ба худ нагирифтааст. Шоир зиндагиашро дар танҳой, дур аз ёру дӯстон гузаронидааст, ки аз шеърҳои ӯ ин мазмун ба хубӣ дарк карда мешавад. Ҳасрат дар шеърҳои аз зиндагии талхи худ ишора мекунад:

Ҳасрат аз ҷабри фалак дар меҳнатободи ҷаҳон

Соғаре бар каф хироми гулғузоре ро налӣд [51, 53].

Ҳасрат аз ҷабри фалак, аз толеъу аз дарду алам зиёд шикоят мекунад. Дар ашъори ҳамаи шоирон низ шикоят аз толеи баду беадолатиҳои замон ба ҷашм мерасад. Шояд шоирон аз тарсу бими ҳокимони замон ва амалдорони беинсоф дар образи фалак, толеъу тақдир пардапӯшона ва рамзомез шеър мегуфтанд. Мирзо Олимҷон дар ашъораш мардуми ҷоплусу дуруъ ва фиребгарро ошкоро танқид мекунад, ки ин аз шоири пешқадам ва некбин будани ӯ шаҳодат медиҳад.

Шикоятгу эътироз аз фалаку толеъ танҳо масъалаи адабиёти асрҳои XVIII-XIX набуда, балки анъанавӣ мебошад ва дар ашъори ҳамаи шоирони ҳар давра замон ба ҷашм мерасад.

Инчунин, шикоят аз бекадрии илму дониш низ яке аз мавзӯоти ашъори шоирони Бухорои Шарқӣ маҳсуб меёбад.

Барои омӯхтани илм шоирон ба ҳар гӯшаву канори дунё, алаҳусус ба Бухоро мерафтанд.

Мирзо Олимҷон дар дарбори Сайидбӣ то вафот ёфтани ӯ кадр манзалаг дошт, зеро Сайидбӣ худ шахси босавод буд ва мардуми бофарҳангу босаводно зиёд дӯст медошту эҳтиром мекард. Ҳасрат аз дастии ҳокими нави Ҳисор, фарзанди Сайидбӣ ва бародари завҷаш Сӯфийӣ зиёд озорҳо дид ва дар ин хусус меғӯяд:

Ҳосили мо нест ҷуз беҳосилӣ дар рӯзгор,

Аз шароби воҷгунӣ ҷоми мо пур мешавад [37, 39].

Рӯзгори пурмашаққат, муҳити пурфасоди дарбор, ахлоки разили амиру амалдорони фитнаангез шоирро ба танг оварда буданд, ки дигар ӯ дар дарбор истодан нахост. Ҳасрат шахси пешқадам буд ва аз ин рӯ ба рафтори ношоистваи ҷӯхилон ва рӯйдодҳои он замон бетараф буда наметавонист. Ӯ бо шеърҳои бар зидди ҷаҳолатпарастон мубориза мебуд. Шоир тарафдори беҳбудӣ ва озоиши мардуми нақӯкор аст. Дар ҳолатҳое, ки шоир аз дарбор дур шуд ва бо сабаби бемориаш ҳама аз ӯ ҳазар мекарданд, ӯ худро ночизу нотаъон эҳсос мекард ва аз вартаи наҷмидӣ гулгӯир мешуд. Бинобар ин, канорачӯӣ ва гушагириро шоир сарнавишти худ интиҳоб намуда буд.

Шикоят аз замон, аз як ҷониб мавзӯи анъанавӣ бошад, аз ҷониби дигар, он дар асри XIX ва ибтидои асри XX барҳаста аз зиндагии вазнин ва зулму беадолатиҳои золимон буд. Дар ашъори шоирони кӯҳистон масъалаи зулми золимон мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Ашъори шоирони пешқадами ин давра ҷиҳатҳои тарбиявӣ дорад, зеро ҳамин қисмат, яъне шикваю шикоят алайҳи беадолатиҳои замон яке аз мавзӯҳои асосии эҷодиёти шоирони пешқадам ба шумор меравад. Дар ин хусус Усмон Каримов дар асари худ «Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX» чунин меғӯяд: «Дар эҷодиёти шоирони ин давра бештар инъикоси нооромии замон, дилсахино бемуруватиҳои ҳукуматдорон, гардиши қачи фалаки «воҷгун», афъоли зишти золимон, авзои умумии давраи тираи феодализм, бекадрии аҳли фазлу камол ва ба ин васила танқиду мазаммати табақаи ҳукмрон, соҳибони давлату мансаб, парасторони симу зар ва амсоли инҳо мавқеи муҳиме дорад» [68, 85].

Дар ғазале Ҳасрат аз ғўшанишини сахт менолад. Душманони шоир дар шаҳр овоза мекунанд, ки Мирзо Олимҷони Ҳасрат, ки ба касалии барас мубтало шудааст, бояд мардум аз ӯ худро дур гиранд, чунки ин касали гузаранда аст. Инчунин, хурофотпарастони ҷоҳил чунин ақида пешниҳод карда буданд, ки агар касе рўйи мариши барасро бинад, бояд ки вузў намояд ва чил кўза об бар сар кунад, сипас он кас тоза мешавад. Мардуми нотаъонбин ҳатто ба хидматгорҳои Мирзо Ҳасрат таъкид мекунанд, ки хизмат ба хонаи Ҳасрат гуноҳ аст. Ҳасрат аз мардум дур мешавад, зеро дар маҷлису суҳбатҳо мардум аз ӯ ҳазар мекарданд. Ин ғазал ишора бар ин масъала аст:

Аз бахти бад ғариб шудам, бенаво шудам,
Танҳонишини ғўшай меҳнатсаро шудам.

Аз ҳоки остони ту, эй бахти номурод,
То эътибори худ талабидам, чихо шудам.

Чӣ хеле ки аз ғазали шоир маълум мегардад, шоир хеле ҳасратзадааст. Ӯ аз бахти бадӯ бераҳмиву бетарафиҳои одамон сахт андӯхтін аст:

Ҳасрат, касе ба захми дили ман назар накард,
Ҳарчанд бар ҷароҳати мардум даво шудам [51, 56].

Дар кунҷи танҳой нишастану узлат ихтиёр кардан аз дасти бешафқатҳои мардуми ҷоҳил буд, ки шоирро аз дунё дилмонда карда буд. Вақте шоир дар дарбор мезист, обрўю эътибор дошт, зеро ҳамеша тарафдори мардуми оддӣ буд. Ҳангоме ки аз дарбор дур карда шуд, мардум некиҳои ӯро ба ғўшай фаромўшӣ бурданд:

Ба меҳнат, ё зи роҳат бенаҳибонро кӣ менурсад?
Ба хоқафтадогон, бедаступоёнро кӣ менурсад?
Барои дарди мо кўйи табиибонро кӣ менурсад?
Ба ғайр аз дард ҳоли дардмандонро кӣ менурсад?
Ба шомии бекашӣ ҷуз ғам ғарибонро кӣ менурсад?

Гўли боғи умедамро намедонам кӣ мебўяд?
Ба дил чандин алам дорам, илочамро кӣ меҷўяд?
Зи аҳволи дили зорам ба ёри ман кӣ меғўяд?
Ба ҷуз ашк аз ҷабинам гарди мазлумӣ кӣ менўяд?
Ба ҷуз хуноби Ҳасрат чашми гирёнро кӣ менурсад?

[51, 51].

Ҳасрат дар шеърҳои шикоят аз зулму ситами золимон мекунад. Шоир барои ҳокиме мадҳияе нагуфтааст, гарчанде мадҳиягўй метавонист ӯро начот бидиҳад. Ғамбодаҳои зиндагӣ оқибат шоирро гирифтори марази ғамбода – барас кард. Шояд сабаб ҳам дар он буд, ки шоир ба беморӣ гирифтор шуда, оқибат аз ҳама дур мешавад ва ғўшай узлат ихтиёр мекунад:

Намедонам чӣ кардам бо фалак, ғам зердастам кард,
Ба рўй гулшани рухсор шабнам ошқорам кард,
Саҳоби тирабахтон назри ашқи шашқаторам кард,
Биёбон то биёбон лолаосо доғдорам кард,
Ҷиғар хун ғашт, дил шуд об Ҳасрат, дида тар кардам [20, 83].

Шоир аз ҷабри фалак ҷиғархун шудаву аз ғияву нолаҳои шашқатор гулўғтир шуда буд. Зиндагии ӯ сар то ба по ҳама кулфату ғам буд. Аз як тараф, бемории ӯ, аз тарафи дигар ҷоҳилии дарбориён ва дур шудани мардум аз шоир. Инсон наметавонад ба ин ҳама беадолативу бераҳмӣ тоб оварад, ин ҳама кулфату ғам инсонро ба ҳалокат мерасонад. Шояд сабаб ин буд, ки шоир хеле ҷавон аз олам гузашт. Маҳз ин омилҳо буданд, ки лобалои ашъори Ҳасратро шикваву шикоят ва ғам андўх ташкил медиҳад:

Аз он рўзе шудам пайдо, надидам рўйи осоиш,
Машомам пай набурд аз ҳеч ҷое бўйи осоиш,
Ба кўйи мо қадам нанҳод гуфтугўйи осоиш,
Ба чашмам во нашуд аз уқдае ғесўйи осоиш,
Дили маҳзунӣ худро бўсагоҳи нештар кардам [51, 57].
Ҳасрати Ҳисорӣ истейдоди баланди шеъргўй дошт ва аз замонаву аз ҳокимони он замона ба ҷуз илтифоту меҳрубонии ҳоким Сайидбўй шафқату меҳрубоние надид. Барои ҳамин шоирро шеърҳои шикоятнаш хеле ҳасратангез баромадааст. Банди дигари ин муҳаммас ғувохӣ аз он медиҳад, ки шоир дар зиндагӣ ғами бисёр дидааст:

Зи шодобӣ хабар то ёфтам, ғам зердастам кард,
Зи саҳбонӣ кудурат он қадар то дод, мастам кард,
Ба базми боданушони ситам кулфатпарастам кард,
Зи мулки нестӣ худ мондаму тақдир хастам кард,
Ҷу ман дар нола аз дасти фалак ҳар ҷо назар кардам [51, 57].

Хасрат аз дасти мардуми ҷаҳолатпарастӣ нотавонбин сахт андӯхгин буда, худро хеле бадбахт мешуморид. Шабу рӯз аз хӯрдани ғаму ғусса хеле лоғар гашта буд. Аз умри рафтааш афсӯс меҳӯрд ва аз ғаму ғусса калби пурэхсосаш ба дард меомад. Инчунин, қозии тихимағзи шаҳр ҳукм баровард, то ҷасади Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ ба қабристонии умумӣ роҳ дода наштавад ва Мирзо Ҳасрат бояд барои оромгоҳи худ порчаи заминии алоҳидаеро харидорӣ намояд.

Ҳасрат ба муқобили душманони маънавии худ, ки фитнаву фасоди замонаро сабаб буданд, инчунин ба муқобили тартиботи замона, ки аз он мардум сахт бадбахт буданд, исён намудааст. Ғазали зерин баёнгари ин маънист:

Зи дида ҳосили мо ҷуз ба хун тапидан нест,

Ба мулки ҳастии мо расми орамидан нест.

Зи сайри гулшани мо, богбон, машав монё,

Ки расми толен мо дидан асту чидан нест [20, 47].

Шоир аз зиндагӣ сахт дилмонда аст. Ӯ ба ҳамаи бадбахтиҳош толен бадашро гунаҳкор медонад. Дар ғазали зерин шоир Рӯдакивор аз надоштани дандон шикоят кардааст:

Ғазидани лаби Ҳасрат набуд белазаат,

Вале ҷӣ суд, ки дандони лаб ғазидан нест [20, 47].

Ҷӣ тавре ба мо маълум аст, шоир умри дароз надидааст, яъне то ба пирӣ нарасидааст, ки ҷумла дандонҳои ӯ рехта бошанд. Ин байт киноя аз талх гузаронидани зиндагӣ бошад.

Дар хусуси беадолатиҳои замон Субҳон Амиркулов чунин иброни ақида намудааст: «Консепсияи мазкур дар шароити таърихии давраи гузариш ва тағйир ёфтани шуури иҷтимоӣ, дар заминаи пурзӯр илудани зулму ситам, истисмори бераҳмонаи халқи заҳматкаш, фасоди маънавии табақкаи ҳукмрон пайдор гардидани беадолатии нобаробарии иҷтимоӣ ва таҳқир дидани одамони фозилу доно ва мардони роҳи адолат ростӣ ва ғайра майлу маслаки амиқи иҷтимоило сийёи касб намудааст» [56, 32]. Шоир дар хусуси беадолатиҳои замона чунин меғӯяд:

Ғубори дашти хунам, нахли боғи кулфати айём,

Ки бошад зоҳир аз ҳоли нихону ошкори ман.

Надорам сояе, не баргу боре, не гули мақсуд,

Ҷуз ин беҳосилӣ дигар нарӯяд аз баҳори ман.

Биё, то кай бинолӣ аз ғами бемехрии гардун,

Бувад умре, ки шуд оинаи ҳасрат дучори ман [20, 92].

Чун Мирзо Олимҷони Ҳасрат шахси ҳассос ва пешкадам буд, разолати ҳокимони замони худро сахт танқид намудааст ва ин ҳама беадолатиҳоро аз бедонишии ҳокимону подшоҳон ва амалдорон медонад. Шоир дар ин ғазал ишора бар он кардааст, ки номуродии ӯ аз ҳолати ӯ пайдост. Ӯ худро махсули ниҳоли боғи кулфат донистааст.

Дар мисраи сеум шоир худро ба ниҳоли бесояву бебаргу бор монанд кардааст, ки ин шеъри шоир баъди марги фарзандаш эҷод шудааст.

Маҳкуми аҳли ҷоҳу сарват ва ҳимояти халқи мазлум яке аз нишонаҳои асосии қувват гирифтани рӯҳияи эътирозӣ дар адабиёти ин давра аст, ки ашъори Ҳасрати Ҳисорӣ намунаи боризи он мебошад. Шоир золимини хунхорӣ, ҳасисию бемурувватӣ ва дигар хислатҳои разилонаи аҳли ҷоҳу сарватро фош ва зерӣ тозиёнаи танқид гирифтааст. Қиёми шоир ба муқобили тӯдаи одамсурати хайвонсирати ҳукмрон, пеш аз ҳама, ба ҳаҷви намоённадагони ҷудогонаи он сурат гирифта буд.

Мирзо Ҳасрат амалдоронро устодона ҳаҷв намудааст. Шоир, ки шахси донову хеле ҳам мушоҳидакор буд, рафтору кирдори муфтхӯрон, ахлоқи бади онҳо, макру фиреби он тӯдаро омӯхтаву аз он ба танг меомад ва бо як услуби аҷиби ҳаҷвӣ, ки онро «титол» ё «татол» меномид, мазаммату масҳара менамуд. Бо ин услуби ҳоси худ шоир ҳамаи он нафароне, ки ба ҷамъият аз онҳо ягон манфиат намерасид ва талоши онҳо танҳо барои нафси бади худ аст, аз ҷумлаи муллоҳои он замона, шоирони маддоҳи тамаъкор, ки дар дарборҳои подшоҳону амирони ноинсоф беҳудагӯӣ менамуданд ва қозии муфтхӯр мавриди танқиди ӯ қарор гирифтаанд. Воқеан, ин мулоҳизаҳои шоир беасос набуданд, балки ҳақиқат доштанд, зеро ҳокимону подшоҳони замони ӯ золим, муллоҳо фиребгар, қозихо ришвахӯр буданду ясавулони подшоҳ ғайр аз калтак-қозихо мардуми камбағали бечора қори дигаре надоштанд. Калимаи «титол» маънои «беҳудагӯӣ ва пургӯӣ»-ро дорад ва ҷи тавре ки А. Ҳабибов қайд намудааст, дар адабиёти форсии тоҷикӣ бо ин услуб қаси дигаре шеър эҷод накардааст. Ин намуни ҳаҷвро ихтирои Ҳасрат шумурдан мумкин аст, ки шояд онро шоир аз эҷодиёти халқ гирифта бошад. Амирбек Ҳабибов

дар ин хусус чунин ме'яад: «Титол (ё ки татол) як навъи шеърӣ ҳаҷвиест, ки дар авалҳои асри XIX пайдо шуда, дар эҷодиёти шоири Ҳисор Мирзо Ҳасрат дида мешавад. Пеш аз Мирзо вучуд доштани ин навъи шеърӣ ба мо маълум нест ва феълан намунаи дигари ин гуна ашъор ҳам ба мо дучор нагаштааст» [9, 214]. А. Ҳабибов таъкид кардааст, ки титол лақаби шоири масҳарабоз ва ҳазлгӯе будааст. Титол маънои ҳазлу мазох, ширинкорӣ, ҳаҷви рӯпӯшонаро дошта, дар асри XIX як навъи ҳаҷвро ифода кардааст, ки ин ҳам танҳо дар ашъори Ҳасрат дида мешавад. Ҳасрат ба воситаи ин услуби аҷиб ба масъалаҳои иҷтимоӣ, ба мавзӯи рӯз рӯ овардааст. Ошқоро мазаммат намудани шоир амалдорони замони худро дарак аз он медихад, ки Ҳасрат аз шоирони пешқадами замони худ буд.

Дар ашъори ҳаҷвии шоир, ки бо номи «титол» ном бурда шуд, ҳокимон, шайхон, муллоён, қозиёни судхӯр ва дигар гуруҳи мардуми нобакоре, ки бе меҳнат аз ҳисоби халқи захиракаш рӯз мегузарониданд, танқид ва масҳара карда мешуданд.

Ҳасрат қору бори ин гуна шахсонро масҳараомез бошад ҳам, дуруст тасвир намуда, ҳатто ба қаҳрамонҳои лақабу номҳои шинам интиҳоб мекард. Таъбири «титол» мазмунӣ саҳт танқиду ҳаҷв намудани гуруҳҳои муфтхӯр, шахсони доро, инчунин подшоҳони замонро дар бар мегирад. Ҳасрат дар «титол»-ҳои бо тарзи суҳанронии ғайримазмунӣ ва истифодаи калимаҳои ғайримукаррарӣ ҷумлаву ибораҳо сохта, маъноӣ калимаҳоро баръакси маъноӣ лугавии онҳо ба қор мебарад.

Аз мазмунӣ шеърҳои масҳараомези «титол»-ҳои Ҳасрат бармеояд, ки шоир нисбат ба мансабдорон ва подшоҳи он замон, нисбат ба муллоҳои тикимағз нафрати зиёд дорад. Шоир оташи қаҳру ғазаби худро бо роҳи титол бастан дар ҳаққи онҳо менишонд. Инчунин, муллотарошон ва шоиртарошонро, ки гайр аз мадҳу ситоиши дуруғу соҳтакорона дигар машғулият надоштанд, зерӣ танқид қарор медод. Ӯ мулло ва шоиртарошонро «Домуллои кулӯлаи манаҳкашол» ва «Домуллои лаванди ҷобуксуол» лақаб гузоштааст. Нуктаи ҷолиб ин ҷост, ки «титол»-ҳои Ҳасрат дар зохир қасидаи мадҳиро мемонанд, аммо маънии қомилан манфиро доранд.

Ҳасрат аз номи Охунд Домуллои Кулӯлаи манаҳкашол (шояд ин шахс дар айёми зиндагии шоир домулло будааст) мадҳияе ба номи подшоҳ гуфтааст:

Шаҳо, пайтобаи хар бар сарат тоҷи баҳо бошад!

Ба поят риши лак-лак мӯзаи нашӯ намӯ бошад!

Ба хар ҷониб барои баҳри ҷанги душман шавӣ муфсид, (?)

Мададгорат сагу пушту паноҳат гурбаҳо бошад!

Дарой, гар ба майдони далерон, аз пайи шиддат,

Туфангу тирҳо аз пешу маргат аз қафо бошад!

Фитад гар бар сарат мили шикори масҳи ҷамшедӣ,

Самандат бемиёну тозят бедасту по бошад! [37, 71].

Шакли дурусту шоиронаи зеби авроки шоир бояд мисраи сеҳум, ки вазнаш саропо хароб шудааст, ин тавр бошад:

Ба хар ҷониб баҳри ҷанги душман гар шавӣ муфсид.

Зеро дар мисраи нусхаи дастнавис қалимаи «барои» зиёдатӣ омада, вазнро хароб кардааст.

Аз номи домуллои Лаванди ҷобуксуол низ шоир мадҳияе ба номи подшоҳ гуфтааст:

Эй шох, фуруғи остонат хишу биш,

Бар гардани ту қанаб фитад ё гардиш!

Умри ту дароз бод, ҳамчун думи буз!

Пои ту шикаставу бубинӣ лағжиш! [37, 72].

Мирзо Олимҷон зохидоне, ки зерӣ никоби дину шариат ҳама гуна қорҳои бад ва фисқу фучурро пардапӯшона иҷро мекарданд, ҳеле мазаммат намудааст. Ин нафарон зохиран худро диндор, парҳезкор, поквичдон нишон додаву дар асл теша бар решаи дин мезаданд. Динро восита намуда, хар гуна амалҳои зиштӣ содир мекарданд. Аммо ин гуна амалҳои ноҷавонмардонаи онҳо аз назари Ҳасрат барин шоирони пешқадами пинҳон наменонд. Дар асл онҳо риёқору фиребгар, қаллоб ва муфтхӯр буданд.

Ин гуна домуллоҳои фиребгар доимо аз қафои таърифиҳои дуруғин мегаштанд, то подшоҳро бо саногӯйҳои бардуғуғ хурсанд карда, соҳиби инъом шаванд.

Шоир ҳаҷвро ҳеле устакорона гуфтааст, ки ин ҳам аз истеъдоди баланди ӯ гувоҳӣ медиҳад. Шоир аз забони худ шоҳро чунин «мадҳ» мекунад:

Эй шох фуруғи давлати ту лаку пак!

Пайнаста мададгори ту бошад хару сағ!

Ҳар гоҳ шавад гуруснагӣ муставлӣ,

Хӯроки ту бод мушту зарби калтак!

Бинӣ ба кафи Рачабалӣ бугурсок,

Созӣ даҳанат кушода мисли чалпақ!

Дар ҳаққи ту ин дуо бигардад мақбул,

Албатта, зи ман мушту зи ту хекиртак! [37, 72].

Оид ба баъзе нуктаҳои ин шеър чунин гуфтан мумкин аст, ки вазн хароб аст. Дар баъзе мисраҳо калимаҳо афтода ва дар баъзеашон баръакс калимае ё ҳичое афзудааст.

Шоир бо мақсади бехтар шудани ахлои мардум бо ҳаҷв аз мардуми мансабдор шикоят намудааст. Ҳасрат дар титол-хояш беҳиммати подшоҳони замон, ришвахурии қозиҳои даврро зери танқид гирифтааст. Шоир бар зидди муллоҳои фиребгару тамаъкор амал намуда, вайронии ахлоқи ин тоифа мардуми фиребгарро, ки ғайр аз дуздӣ, порахурӣ, хиёнаткорӣ ва дигар хислатҳои ғайриинсонӣ дигар қоре надоранд, танқид намудааст.

Титол дар назари аввал як чизи бемаънӣ ба назар мерасад, аммо неқ таҳаммул кунӣ он як воситаи хуби ҳаҷв ва роҳи хуби ислоҳи ҷомеаи инсонӣ аст. Амирбек Ҳабибов ин нуктаро зикр кардааст, ки то ба маъно он сарфаҳм рафта дар назари аввал як чизи бемаъно ба назар мерасад, аммо дар асл мазмун ва гоյи ҳеле баланди киноявии танқидӣ дорад, ки бар зидди намояндагони ҳукмрон нигаронида шудааст.

Дар ҳолате ки мардум дар қашшокиву бенавоӣ зиндагӣ мекунанд, муҳите, ки дар он ҷоҳилон давлатманданду донишмандон хору зор, шайхон риёкоранду сӯфиён муф்தхӯру воизон дурӯғтӯ, шоир бемуҳобот аз муҳит дилгир шуда, бар зидди ин тоифа мардуми риёкору дурӯғтӯ бо танкиду ҳаҷвҳои реалистонааш ҳучум намудааст.

Замони зиндагии Ҳасрат аз зумраи замоне буд, ки шахсони боистеъдод доим зери таъкиби амалдорон ва ҳукуматдорони ҷоҳил қарор доштанд. Бехтарин намояндагони адабиёти тоҷик, алаҳхусус шоиру нависандагони боистеъдоди кӯҳистон дар муҳтоҷиву қашшоқӣ зиндагӣ мекарданд. Онҳо аз ҷониби золимон таъкиб мешуданд. Баъзеи онҳоро пас аз марг ҳам осуда нагузошта, ашъору девонҳоиашро месӯзониданд ва бо ин алангаи оташи ҳасуди худро ҳомӯш мекарданд. Ашъори шоирон худ гувоҳи онанд, ки ин мардум дар зери бори гарони

қашшокиву қамбағалӣ ва инчунин фишоровариҳои золимони замон умр ба сар мебаранд ва бесабаб аз толеи бади худ нолаву фиргон намекунанд. Дар ин маврид Амирбек Абибов менависад: «Агарчанде ки адибон ва мутафаккирони пешқадам дар замони ҳаёташон таъкиб шуда, ба зиндону қатл гирифта мешуданд, вале баъди вафоташон рӯҳониён кӯшиш мекарданд, ки эҷодиёти онҳоро ё пинҳон кунанд, ё тамоман несту нобуд созанд ва ё ба онҳо тобишҳои динӣ ва шарҳи нодуруст диҳанд» [9, 5].

Танқиди замон аз мавзуъҳои асосӣ, ки қариб дар ҳамаи ғазалҳои шоир бо ин мавзӯ дучор шудан мумкин. Ҷӣ хеле дар боло зикр шуд, фикрҳои танқиди замони муаллиф ба тарзи пурра ва қушоду равшан дар титолҳои шоир инъикос ёфтаанд. Хушбахтии шоир маҳз дар озодии ўст. Бо доштани озодӣ ў миёни дигарон шоистатар аст. Шоир ҳирсу тамаъ, ҷаҳолатпарастӣ, қибру ҳасад, дурӯғтӯӣ ва монанди инҳо, инчунин дигар хислатҳои зишти инсонҳоро зери танқид қарор додааст. Шоир қайд мекунад, ки ин гуна хислатҳои зиштӣ, алаҳхусус мардуми сарватманд доро мебошанд, зеро сарчашмаи зулму шоир дар ҳирсу сарватҷамъкунӣ мебинанд. Ҳасрат бо мардуми мазлум ҳамовоз гардида, аҳли зулм ва инчунин амалдоронро мазаммат намудааст. Аммо ин амалҳои зишт аз ҷумлаи зоҳирбинӣ, дурӯғтӯӣ, шикампарастӣ, мастӣ, бадахлоқӣ ва дигар амалҳои бад ҳарчи зиёдтар миёни мардуми сарватманд вусъат меёфт.

Инчунин, амирону ҳокимон кӯшиш бар он мекарданд, ки шоиронро ба дарбори худ ҷалб намоянд, то онҳоро мадҳу сано ва таърифу тавсиф кунанд. На танҳо шоирон, балки дабирону шахсони аҳли қалам низ ба дарбор ҳонда мешуданд. Ҷӣ тавре ки дар боби дувум, дар қисмати тарҷумаи ҳоли Мирзо Олимҷони Ҳасрат зикр шуд, вақте аз ҷониби ҳокими Ҳисор Сайидбӣ Мирзо Олимҷон ба дарбор қашида шуд, то вазифаи мирзогии дарборро иҷро кунад, падари ў Низомиддин розӣ намешавад, шояд ў аз хислатҳои бади дарбору дарбориён оғох буд. Падари шоир чун шахси бофарҳангу бомаърифат ва бовиҷдон ки буд, намегузашт, то писари ў лаганбардори ҳокимон шавад. Аммо аз рӯи маълумотҳои бадастомада, маълум гардид, ки Сайидбӣ шахси фарҳангдӯсту заковатманд буд ва боре ҳам Олимҷонро барои навиштани мадҳияе маҷбур накардааст. Барои ҷалб намудани шоирону олимон то ҳаде

миёни ҳокимон мубориза мерафтааст. Дар ин хусус А. Ҳабибов чунин мегӯяд: «Рафтори ҳокимони замон дар мавриди ба дарбори худ кашидани шоирон ва олимон бегараз набуда, балки дар ин бобат ҳам бо якдигар мубориза бурда, мубоилият нишон медодаанд» [9, 30]. Ин гуфтаҳо бар он далел буда метавонад, ки дар дарбори ҳар як ҳокими вилоятҳои Бухорои Шарқӣ аз ҷумлаи Ҳисор, Кӯлоб, Қаротегин, Зарафшон ва Дарвоз доираҳои адабӣ амал мекарданд.

Амирбек Ҳабибов дар асари «Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ» ин нуктаро зикр кардааст, ки баёзу дастнависҳои шоироне, ки доим баҳри адолат мубориза мебуданд, аз дасти ҳокимони ҷохил несту нобуд карда мешуданд.

Ҳасрат бо «титол»-ҳояш ҷаласаводону золимони даврро зерӣ танкид гирифтааст. Разолати мансабдорони ҷохилро рӯйрост фош намудааст.

Масъалаи танкиди кирдори зишти зулмпешагони замон дар ашъори қариб ҳамаи шоирони замони Ҳасрат ба ҷашм мерасад. Ҳирси пулу мол ва ҷоҳу мансаб зиядтар дар миёни ҷомеа аз ҷониби амирону ҳокимон ба ҷашм мерасид. Ҳасрат аз он, ки мардуми фосиқ ва сифлагон бо фаҳру гурур аиш меронанду рӯзи равшанро ба мардуми камбағалу бечора сиёҳ мекунанд, онҳоро ба аҳриман монанд кардааст. Дар тасвири шоир дар замони ӯ «мӯҳри иззат» ба дасти Аҳриман аст:

Саропо хайрагам аз гардиши ин ҷархи миной,

Ки муҳри хотами иззат ба дасти Аҳриман дорад [20, 53].

Ҳасрат дар ғазали зерин худро қулфатзадаи роҳи расидан ба мурод шуморидааст:

Қулфатзадаам, соғари ишрат кию ман кӣ?

Ранҷури ғамам, бистари роҳат кию ман кӣ?

Дар маснади хории ҷаҳон садринишнам,

Искандари фақрам, ғами давлат кию ман кӣ? [20, 133].

Инчунин, таҳаллул гузоштан ба худ низ як воситаи ифодаи аҳвол буд. Шоирон ба аҳволи бади моддӣ ва маънавии худ мувофиқ таҳаллул интиҳоб мекарданд. Ба худ «Ҳасрат» таҳаллул гирифтани Мирзо Олимҷон низ беҳуда нест. Ӯ аз сабаби ҳаёти пурҳасрат доштани худ ин таҳаллусро ба худ гирифтааст. Оид ба таҳаллули шоир Абдусалом Деҳотӣ чунин гуфтааст: «Беҳуда нест, ки вай барои таҳаллули шоирии худ

калимаи «хасрат» - ро аз ҳама мувофиқтар ёфтааст» [8, 301]. Ё ки Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар «Гуҳфат-ул-аҳбоб» - и худ чунин мегӯяд: «Ашъори ошиқонаи хасратангезу дардомез дорад» [48, 55].

Аз ин гуфтаҳои муҳаққикон бармеояд, ки шоир ҳаёти пурҳасратро аз сар гузаронидааст ва аз ашъори шоир аён аст, ки таҳаллули интиҳобкардаи шоир пурҳасратӣ ва норозигӣ ӯ нисбат ба замонаш буд.

Аз титолҳои Ҳасрат чунин бармеояд, ки маҳз ҷаҳлати вайронии ахлоқи табақаи ҳукмрон боис гардидааст, ки шоир бо сухани талх ва сахту тунд ин тоифаро зерӣ танкид гирифтааст. Ба ақидаи шоир дар ин рӯзгори бўқаламун қулфат насиби инсонхосту зоғу заған ва аҳримансириштон дар айпу ишратанд. Пори ин зер тақвиятгари андешаи болост:

Дастам намерасад ба гиребони орзу,

Зогон хуранд меван шохӣ баландро.

Қулфат насиби мост, ту Ҳасрат, чӣ мекашӣ?

Оҳему нолаему фиғонем бандро [51, 46].

Шоир ҳеле барҳақ гуфтааст, ки маҳз мардуми дуруъву ҷоплус, хушомадгӯву мадҳгӯ соҳиби мартабаву вазифаҳои баланд мешаванд. Инсоне, ки дасткӯтоҳ аст, орзуҳои дар дил боқӣ мемонад. Қозихои муфтхӯр, ки доим тарафдори шахсони риёкору ишратпараст хастанду мудом аз пайи ҷабру ҷафои мардуми камбағал буданд, аз танкиди шоир дур намондаанд.

Ҳасратро яке аз намояндагони пешкадам, ғайол ва пурҷасорати он даврон ҳисобидан мумкин аст, зеро дар ашъораш масъалаҳои доғи замонашро тасвир кардааст. Шоир бояд ҳамин гуна бошад, яъне, бояд инъикосгари дарди замона, на ин ки бо шеърҳои пуч доим чун сагон аз пайи устухон бошаду мудом сарғарми мадҳу санои мансабдорони мардум-озор бошад.

Расул Ҳодизода дар китоби «Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX» ин нуктаро чунин овардааст: «Гуруҳи сеум шоироне, ки ба адабиёти дарборӣ ва доираи арбоби давлат мансуб набуданд, аз қабили Ҳасрат, Парии Ҳисорӣ, Ирсеӣ, Ширин, Савдо, Аъраҷ, Афқар ва ғайра. Аксари ин шоирон ғазлу дониши барқамол доштанд, аммо дар қашшоқиву муҳтоҷӣ мезистанд. Ашъоре, ки Возеҳ аз ин шоирон намуна меорад, мазмуни шикву танкиди замонро дорад...» [84, 27].

Шикоят аз замону аз зулм яке аз мавзӯҳои марказии эҷодиёти шоирони ин давра, яъне асри XVIII ва XIX ба ҳисоб меравад.

Хулоса, Ҳасрати Ҳисорӣ як шоири пешқадами исёнгар дар ашъораш аз муҳимтарин масъалаҳои доғи замонаш, монанди ҷабру зулми ҳокимон, хорӣ аҳли илму хуна, беимонии рӯхонӣ, костагии ахлоқ, мурдани адлу дод сухан гуфта, ҳокимони замон ва дигар амалдоронро саҳт танқид намудааст. Ашъори танқидии шоир ўро ба сифати як шоири дардошно, исёнгар ба муқобили зулму ситам ва ҳимоятгари мардуми мазлум пеши назари хонанда ҷилвагар месозад.

3.4. Ҳусусияти бадеии ашъори Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ

Чӣ тавре ки дар боло зикр рафт, Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ шоири ғазалсарост ва қисмати зиёди ашъори ўро ғазал фаро гирифтааст. Ғазал яке аз навъҳои маъмултарини адабиёти форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Мирзо Олимчонро яке аз шоирони пешқадами садаи XVIII ва XIX адабиёти тоҷик аст, ки суннатҳои адабии шоирони пеш аз худро устодона идома дода, дар тасвири баъзе масоили доғи замона наоварӣ дорад.

Мирзо Ҳасрат ғазалҳои хуби ошиқонаву орифона дорад: «Суханиносони қадим ғазалро дар лутат ба маънии ишқбозӣ ва сухан гуфтан бо занон доништаанд, зеро он бештар барои баёни аҳволи дарунии шоир, розу ниёзҳои ошиқона ё афкори орифонаву фалсафӣ ва иҷтимоӣ ба қор рафтааст» [97, 154]. Ин навиъи шеърӣ дар охириҳои садаи XI ва аввали садаи XII ривҷ ёфтааст.

Ду навиъи ғазалсарой миёни шоирони форсу тоҷик маъмул буд, яке ғазалҳои ошиқона ва дигаре ғазалҳои орифона. Ин анъана то миёнаҳои садаи XIII давом ёфт, яъне ғазалҳои ошиқона ва орифона дар шаклҳои алоҳида суруда мешуданд. Сипас, ҳар ду навиъи ғазал ба ҳам омезиш меёбанд ва шоирон ба ҳар ду навиъи ғазал қувваозмӣ менамоянд. Дар ашъори Ҳасрати Ҳисорӣ ин ду навиъи ғазал ба ҷашм меҳӯрад, яъне ҳам ғазалҳои ошиқона ва ҳам орифона дар ашъори шоир мушоҳида мешаванд.

Забони шеъри Ҳасрат хеле ҳам содаву раван аст ва хонандаи шеъри ў ба хубӣ максоди шоирро дарк менамояд. Ин

шаҳодат аз он медахад, ки шоир барои беолоишу тоза нигоҳ доштани забони тоҷикӣ як дараҷа кӯшиш ҳам кардааст. Сабуку услуби ашъори шоир низ ҳоси таъби худододаи ў мебошад. Мирзо Олимчони Ҳасрати Ҳисорӣ пайрави сабки бедилист ва шеърҳои хубе дар ин сабк гуфтааст. Чун дар Мовароуннахру Хуросон ва Афғонистон «сабки бедилӣ» ё «сабки хиндӣ» шухрат ёфт, Аҳли адаби кишварҳои форсизабон ба ин сабк зиёд таваҷҷуҳ карданд. Меҳру муҳаббат ва алоқамандӣ нисбат ба «сабки бедилӣ» то ба асрҳои XVIII–XIX миёни шоирон хеле дар авҷ буд. Мирзо Ҳасрат, ки яке аз шоирони охири аҳди классик ба шумор меравад, дар ин сабк моҳирона қувва озмуда, яке аз намоёндагони «сабки бедилӣ»-и ин давра маҳсуб мебад:

Биё, эй ҷашми мастат соғари лабрезӣ машрабҳо,

Ҳами зулфи қачат шерозаи девони мазҳабҳо.

Зи баҳри ноумедӣ раҳ ба сохил метавон бурдан,

Ба пой ҷунбиши мавҷи муҳиту хуни матлабҳо [20, 26].

Чӣ тавре ки дар боло зикр кардем, Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ ғазали машҳуре дорад, ки қариб дар ҳамаи он сарчашмаҳое, ки дар бораи шоир маълумот додаанд, ин ғазалро намуна овардаанд:

Баландӣ ёфт кӯҳ аз пой дар доман кашиданҳо,

Сари селоб бар санг омад аз бечо давиданҳо [20, 25].

Гумон меравад, ки Ҳасрат ғазали болоро дар истиқболи ғазали зерӣ Соиб сурудааст:

Зи хирман сулҳ кун бо доное аз дурбинҳо,

Ки месозад забони барқ кӯтаҳ хушачиниҳо [33, 65].

Ҳасрати Ҳисорӣ ба Абдурахмони Ҷомӣ низ таъя намуна, муҳаммасе бар ғазали ў офаридааст. Инчунин, ин ҷо байтеро барои мисол меорем, ки ҳамин маънӣ дар ғазали Ҳасрат пай бурда мешавад. Байти зерин аз ғазали Ҷомӣ ин аст:

Мазан бар қуҳнадалки дурдӯшон, зоҳидо, таъна,

Ки дар кӯйи мугон хастанд садронон маҳфилҳо [4, 247].

Тасвири ба ҳамин монанд дар ашъори Мирзо Олимчон низ дида мешавад. Ин дарак аз он медахад, ки Мирзо Ҳасрат аз ашъори ҳамаи шоирони аҳди классик хабардор буда, дар ғазалҳои аз шоирони машҳури ин аҳд пайравӣ кардааст.

Худоро, хонақоҳи кӯҳнаву софӣ ба рилдон деҳ,

Ки айвонҳо бисозанду биёрианд маҳфилҳо [20, 113].

Чойи дигар Ҷомӣ чунин гуфтааст:

Надонам, к-аз кадомин парда зад ҳодӣ наво, к-имшаб
Зи гулбонги ҳадӣ сайри дигар доранд маҳмилҳо [4, 247].
Ҳасрат ҳамин маъниро ба ин тарз овардааст:

Агар бо мири маҳмил рамзе аз дайри муғон гӯям,
Ҷарас бикшояду нокус барбандад ба маҳмилҳо [20, 113].

Байти Ҷомӣ:

Дар ин гирдобӣ ғам киштии май аз каф манех, Ҷомӣ,
Ки натвон ҷуз бад-ин кишти гирифтаи роҳи сохилҳо
[4, 247].

Байти Ҳасрат:

Ба ёди шарту сазӣи худ, муаллим, дил мабанд, акнун
Ки аз тугёни дарё дар таҳи об аст сохилҳо [20, 113].
Бад-ин оҳангу ба ин маънӣ Ҳилолӣ низ чунин ғазал

дорад:

Зи тӯфони сиришкӣ худ ба гирдобе гирифтаам,
Ки умри Нӯҳ агар ёбам, набинам рӯи сохилҳо [14, 18].
Ғазали Ҷомӣ:

Хушо масте, ки хушёр аз ҳарам хезад аз он фориг,
Ки буд андар миён роҳу андар роҳ манзилҳо [4, 247].

Байти Ҳасрат:

Мисоле гӯямат омисифат, бардор аз он маънӣ,
Ҷамоли Каъба натвон дид, тай нокарда манзилҳо
[20, 113].

Ногуфта намонад, ки ғазалҳои Абдурахмони Ҷомӣ,
Бадриддин Ҳилолӣ ва Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ дар пайравии
Ҳофизӣ Шерозӣ суруда шудааст:

Ало, ё айюҳассоқӣ, адир қаъсан ва новилҳо,

Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкилҳо?!

Байти Ҳасрат:

Ту Афлотундилӣ, андешаи чин бар чабин мафган,
Дар он водӣ, ки ҷуз ҳасрат надонам ҳалли мушкилҳо
[20, 113].

Байти Ҳилолӣ:

Ман аз хубон басте ғамхон мушкил дидаам, лекин
Ғами хичрон бувад мушкилтарини ҷумла мушкилҳо
[14, 18].

Ин гуна намунаҳо дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ
зиёданд.

Ғазали дигареро ин ҷо намуна меорем, ки шоир дар
пайравии Абдулқодири Бедил сурудааст.

Байти Бедил:

Зи бас файзи сахар меҷӯнад аз гарди саводи дил,
Ҳама гар шаб шавӣ, рӯзат намегардад сиёҳ он ҷо [2, 31].

Байти Ҳасрат:

Гар аз бори надомат пушти андӯхи дуто дорӣ,
Машав ғамгин, нагардад субҳи маъюсӣ сиёҳ он ҷо
[20, 27].

Байти Бедил:

Хушо базми вафо, к-аз хичлати изҳори навмедӣ
Шарар дар санг дорад парфишонихон оҳ он ҷо [2, 31].

Байти Ҳасрат:

Биё, бардор хок аз тӯдаи Ҳасрат, ки кор ин аст,
Фиристон тӯшаи мақсуди худ бар дӯши оҳ он ҷо [20, 27].

Дар ашъори Ҳасрат ғазалҳои зиёде ҳастанд, ки ба
ғазалҳои шоирони гузашта ҳамвазну ҳамкофия ва ҳамрадиф
ҳастанд. Дар боло низ ҷанде аз ин мисолхоро овардем. Маса-
лан, дар ин байти ғазали Ҳилолӣ радифи «қардӯ рафт»
омадааст, яъне дар ин ҷо радиф аз ду калима иборат аст.
Ҳасрат дар ин радиф низ ғазале дорад, ки ин ҷо барои тақвияти
фикр меорем:

Байти Ҳилолӣ:

Гар дил аз дастам ба гораи бурд, ҷандон бок нест,
Ғорати дил сахл бошад, гораи ҷон қардӯ рафт [14, 39].

Байти Ҳасрат:

Бо адохо дил рабуд аз мову тарки мо гирифт,
Дар тариқи дилрабоӣ беадоӣ қардӯ рафт [20, 46].

Мазмуни байти аввали ғазали Ҳилолӣ гораи дил аст ва
дар байти ғазали Ҳасрат низ ҳамин маънӣ ифода ёфтааст, яъне
рабудани дил.

Дар дами рафтаи Ҳилолӣ ҷон ба дасти дӯст дод,
Ним ҷоне дошт, он ҳам сарфи ҷонон қардӯ рафт

[14, 39].

Он ҷоне, ки Худованд ба ӯ амонат дода буд, ба ҷонон
бахшид. Аммо дар ғазали Ҳасрат ин сахна баръакс нишон дода
шудааст.

Хамчу Ҳасрат аз барои ӯ дуои офият,

Чони мушток аз дари дилхо гадоӣ карду рафт [20, 46].

Дар ғазалҳои Мирзо Олимҷони Ҳасрат ибораву вожаҳои истифода шудаанд, ки дар забони гуфтугӯии мардум ба кор мераванд.

Яке аз хусусиятҳои ашъори Ҳасрат калимоти забони зиндаи халқ ва ташбеҳоти тоза аст. Гарҷанде Ҳасрат аз пайравони сабки ҳиндист, ин амал, яъне, қорбурди калимоту ибораҳои халқӣ ва ташбеҳоти табиӣ забони шеърӣ ӯро содаву раван ва оммафаҳм кардааст. Масалан, дар байти зер қорбурди вожаи «лоша» ва иборайи «мӯри ланг» хеле табиӣ афтадааст:

Ҳама ҷобуксаворон рафта бо ёрон пайвастанд,

Ба ҷуз Ҳасрат, ки ин ҷо лошар чун мӯри ланг омад

[51, 43].

Ташбеҳи ҷашми сиёҳи маъшука ба «қофари шаҳри Фаранг», ки сияҳпӯш аст:

Ду ҷашми шӯхи онро бин, ки баҳри қуштани ошиқ,

Сияҳ пӯшида, гӯё қофари шаҳри фаранг омад [51, 43].

Аз он ҷо ки Ҳасрат зиндагии пур аз дарду ранҷ дошту қулфатҳои зиёдеро аз сар гузаронидабӯд, калимаву ибороти мардум ба дарду ғам дар ашъори ӯ зиёд ба кор рафтаанд. Қорбурди ин гуна калимоту ибораҳо хангоми баёни мавзӯи ишқ, алалхусус тасвири ҳоли ошиқ хеле муносиб афтадааст. Чунончӣ, калимоту ибороти «ғариб», «бенаво», «бахти бад», «танҳонишин», «меҳнатсаро» дар байти зер:

Аз бахти бад ғариб шудам, бенаво шудам,

Танҳонишини гӯшаи меҳнатсаро шудам [20, 80].

Шоир дар ғазалҳои аз бахти бад зиёд шиква намудааст. Масалан, дар байти зерин иборайи «бахти бад»-ро чунин овардааст:

Аз бахти бад ғариб шудам, бенаво шудам,

Танҳонишини гӯшаи меҳнатсаро шудам.

Аз ҳоки остони ту, эй бахти номурод,

То эътибори худ талабидам ҷиҳо шудам [20, 80].

Мирзо Ҳасрат дар ин ҷо иборайи «бахти бад»-ро хеле дуруст истифода карда, на танҳо мушқилоти иҷтимоии ҷойдоштаи худ, балки ҳазорон мардуми дигарро баён кардааст ва ин садои дили ба сахтиҳо гирифтورشудаи мардумони бенаво аст. Шоир меғӯяд, ки аз бахти бад «танҳонишини гӯшаи

меҳнатсаро»-ву ғарибу бенаво гардидаам. Ҳасрат дар байти дувуми ин пораи шеърӣ ба ҷойи иборайи «бахти бад» иборайи дигар «бахти номурод»-ро истифода намуда, шиддати сухани эътирознокашро меафзояд:

Аз ҳоки остони ту, эй бахти номурод, то эътибори худ талабидам ҷиҳо шудам. Яъне, ман аз «ҳоки остони ту» «эй бахти номурод», ки маро ба муроди дилам нарасониди, эътибору арзиши худро талаб кардам, аммо ҷизе нагирифтаам. Ман, меғӯяд шоир эътибору арзиши инсонии худро талаб карда, боз ба мушқилоҳои навбатӣ мувоҷеҳ гардидам.

Дар ашъори ҳамаи шоирон ин ибора васеъ истифода шудааст, зеро шикоят аз бахти бад масъалаи ҳама давру замон маҳсуб меёбад. Масалан, дар ашъори Ҳаким Саной ҳамин ибора истифода шудааст:

Ҳарҷанд зи бахти бад ба дардам,

Ҳарҷанд ба ҷашми халқ хорам.

Бо рӯду суруду бодаи ноб,

Айёми ҷаҳон ҳаме гузорам [43, 191].

Дар яке аз ғазалҳои Мирзо Олимҷони Ҳасрат иборайи нави «зебонисар» истифода шудааст, ки дар адабиёт вожаи нисбатан нав аст. Масалан, ин вожа дар байти зер ба маънии маҳбуба омадааст:

Дӯш он зебонисар омад ба қасди ҷони ман,

Теги заҳролуд дар каф аз пай қурбони ман [20, 89].

Маъшука аз нигоҳи Ҳасрат омода аст, ки барои расидан ба ҳадафҳои худ ошиқро бо теги заҳролуд, ки дар каф гирифтааст, қурбон кунад, аммо ин сухани сахти маъшука як навъ баёни дили сахтқӯши ӯст. Вожаи «зебонисар», ки ба маънои маҳбуба ё маъшука дар ин байт истифода мешавад, воқеан калимаи сохтаи шоир аст, ки дар ин байт ва дар маҷмӯъ дар ғазал бори маъниро мекашад ва дар ин байт вожаи калидӣ аст. Дар ашъори Мирзо Олимҷон Ҳасратӣ Ҳисорӣ ин ҷизӣ тоза аст.

Аз ин байтҳо чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки шоир дар ғазалҳои тасвирҳои хуби шоирона дорад ва маҳз ҳамин тасвирҳои тоза шоирро миёни дигар шуаро муваффақ мегардонад. Шоир дар эҷоди ҳама нави шеърӣ ҷи ғазал ва ҷи муҳаммас муваффақияти калон ба даст овардааст. Ҳасрат

шоири зебобаён, хушгуфтор ва нодирбаёност, ки бо ашъори арзишмандаш миёни шуарои ҳамасраш яке аз муваффақтарин шоир арзёбӣ шудааст. Аз ин рӯ, Мирзо Олимчонро таъкиранависон ҳамчун шоири бехтарини қарни худ ҳисобиданд. Як бозёфти хуби шоир дар «Гитол»-ҳои ӯст, ки дар ашъори дигар шуаро ин гуна навиъ бадеият дида намешавад. Ин ҳам яке аз дастовардҳои шоир маҳсуб меёбад.

Хунари шoir дар ашъори ба унвони “титол” сурудааш бештар хувайдост. Корбуриди вожаву ибораҳои халқӣ дар он фаровон ба кор рафтааст. Таъбироте амсоли “лаку пак”, “хару саг” нафрати беандозаи шoirро ба ин тоифаи муфтхӯр медиҳад:

Эй шох фуруғи давлати ту лаку пак!

Пайваста мададгори ту бошад хару саг! [37, 22].

Ибораҳои «пайтобон ҳар», «риши лак-лак» аз ҷумлаест, ки оҳанги танзи шоирро пурқувват кардааст:

Шах пайтобан кундан пуркуват кардааст.

Шахо, пантобан хар бар сарат точи бако бошад!
Ба поят риши лак-лак мӯзаи нашъу намо бошад!

[37, 71].

Гарчанде Ҳасрати Ҳисорӣ аз пайравони сабки бедилист, аммо дар муқоиса бо шоирони ин сабк забони содаву раван дорад. Далели ин гуфта ашъоре мебошад, ки пайравӣ аз ғазалҳои Бедил сурудааст. Нахустгазали девони Бедил, ки бо байти зер оғоз мешавад:

Ба авчи кибриё, к-аз паҳлӯи аҷз аст роҳ он ҷо,

Сари мӯе гар ин чо хам шавӣ, бишкан кутоҳ он чо

Хасрат дар истикболи ғазали Бедил, ғазали зерро
сӯрудааст:

Дар ин чо хӯ ба меҳнат кун, ки ёбӣ дастгоҳ он чо,

Бинаймо водии дашти адаб, бишкан кулоҳ он чо [6, 27].

Муқоисаи ин ду ғазал нишон медиҳад, ки ғазали Ҳасрат аз лиҳози хунари ба пояи ғазали Бедил намерасад, аммо нуктаи ҷолиби тавачҷуҳ ин аст, ки Ҳасрат дар айни пайравӣ ва қорбурди қалимути таъбироти ғазали Абулмаонӣ забони содаву раван дорад. Хонанда дар дарки ғазали Бедил душворӣ мекашад, аммо маънии шеърӣ Ҳасратро ба осонӣ мефаҳмад.

Дар маҷмӯъи Ҳасрат идомадихандаи суннатҳои адабии адабиёти классикӣ аст. Ҳасрат ба шоирони бузурги гузашта,

пайравӣ намуда, табъи худро бо шеърӣ баланд озмудааст. Аз ҷумла овардани ду қофия дар ҳар байт, ки онро “зулқофиятайн” мегуянд ва шоирон бештар барои нишон додани хунара ба ин қор даст задаанд, дар ашъори Ҳасрат низ ба назар мерасад:

Опаме павшан шүд аз хичрени он рафтор тор,

Вакти ёрӣ омал, эй мижғони гавҳарбор, бор [6, 70].

Бояд зикр кард, ки ин газали Ҳасрат дар пайравӣ ва истиқболи газали шоири машхури асри XIV Дарвеш Носири Бухороӣ суруда шудааст. Ҳар ду газал дар як вазн (рамали, мусаммани маҳзуф – $v-/-v-/-v-/-v-/-v$)-у қофия суруда шудаанд. Газали Носири Бухороӣ бо матлаи зер оғоз мешавад:

Гап шавал бо ман зи дутф он махрухи айёр ёр,

Нэхэн үммелн мэн онал дар чохон ин бор бор [8, 419].

Ҳасрат дар ин ғазали ҷавобӣ дар тасвирироӣ низ ба
НАҲЛИ ӯммедин ман орад дар ҳаёли ман сарфариш
Носири Ғуҳороӣ пайравӣ кардааст. Носир меӯяд:

Бодаро хуни чигар аз лаъли нӯшинаш мудом,
Долазор афканда дар дил аз рухи гулнор пор [8, 419].

Хасрат мегъъяд:

Бөмбөлдөмүз. Эй зорлим ба базми майкашон,

Неми биниоганшта мичмар бодаи гулно, нор [6, 70].

Шоирӣ ҳамасри Ҳасрати Ҳисорӣ, Ҷазбии Ҳисорӣ низ бо ҳамин вазну қофия газале дорад:

Эй ги мо бегуи пайваста бо агёрёр,

Тийн үеиэт кэглэ мого лар дили афгор кор [37, 222].

Аз хусусиятҳои дигари ашъори шоир қорбурди калимаву ибораҳои халқӣ-гуфтугӯӣ мебошад, ки бештар дар титолоҳӣ шоир ба назар мерасад. Ибораву таъбирҳои "пайгобаи хар", "риши лак-лак", "мӯзаи напғу намо" ва монанди инҳо аз ҷумлаи онҳост:

Шаво пайгобаи ҳар бар сарат тоҷи бако бошад!
даи онҳос.

Шаҳо, пайгозаи ҳаф офар сарат то ҷи ҳақе соҳаи
Ба даст рини так-так мӯзаи нагу намо бошад!

Ба поят **риши** **лак-лак** му заи напаву **паво** **ошад**:
Ба хар **нон**иб бахри **чанги** **лушман** **гар** **шавӣ** **муфсид**,
Ба хар **нон**иб бахри **чанги** **лушман** **гар** **шавӣ** **муфсид**,

Ба ҳар қонию баҳри қанги душман гар шавад куҷу
Мадапсорт сагу пушту панохат гурбахо бошад

[10, 71].

Аз мушаххасоти дигари шеваи ашъори Ҳасрат ин аст, ки баъзе абёти ӯ чун зарбулмасал машҳур гаштаву вирди забони

мардуманд ва камтар касе медонад, ки он офаридаи таби
Ҳасрати Ҳисорӣ аст.

Аз ҷумла:

Ман аз бекадрии хори сари девор дониستم,

Ки нокас кас намегардад аз ин боло нишастанҳо [6, 25].

Хулоса, Ҳасрати Ҳисорӣ суннатҳои адабии адабиёти
классикиро идома дода, масоили доғи замони худро дар
ашъораш тасвир намудааст. Гарчанде Ҳасрат аз пайравони
сабки бедилист, аммо нисбат ба шоирони ин сабк забони
содаву раван дорад.

ХУЛОСА

Аз омӯзиши мавзуи рисола мо ба хулосаҳои зерин
расидем:

1. Водии Ҳисор дар гузашта дар Аморати Бухоро яке аз
минтақаҳои фарҳангӣ ба ҳисоб мерафт, ки дар ин ҷо дар
марҳалаҳои гуногун шоирону адибони зиёд зиндагиву эҷод
кардаанд, ки намунаҳои эҷодиёти ин шоирон дар шакли девон
ва дар дохили баёзу ҷунгҳои мухталиф то замони мо расидаанд.

2. Рӯзгору осори аксари шоирони минтақаҳои кӯҳистони
Бухорои Шарқӣ ва водии Ҳисор то кунун ба таври монографӣ
омӯхта нашуда, дар асарҳои тадқиқотӣ, ки ба марҳилаҳои
мухталифи инкишофи адабиёти ин хавзаҳо бахшида шудаанд,
доир ба рӯзгору осор ва баъзе пахлӯҳои ашъори ин шоирон
маълумоти кам дода шуда, ба таҳқиқ ниёз дорад.

3. Дар водии Ҳисор доираҳои адабии маҳаллӣ фаъолият
доштанд ва шоирону адибони маҳаллиро ҷамъ оварда буданд,
ки аз миёни онҳо шоирони хуб ва адибони хушзавқ ба воя
расидаанд. Қисми зиёди ин шоирон аз миёни мардуми
хунараманд, яъне қосибон, деҳқонон ва бофандагон буданд, ки
дар баробари пеш бурдани фаъолиятҳои шахсӣ ба қорҳои
эҷодӣ машғул гардидаанд ва офаридаҳои эшон аз хунари хуби
шоирнашон гувоҳӣ медиҳад. Ҳарчанд ашъори ин шоирон
оҳангҳои халқӣ дорад, аммо аз нигоҳи бадеият ва хунари
шоирӣ ӯро нестанд. Дар нимаи охири асри XVIII ва аввали
садаи XIX дар доираи адабии Ҳисор шоирон Парии Ҳисорӣ,
Мавзун, Ирсии Ҳисорӣ, Комил, Банда, Ғамгин,
Мухаммадшариф, Карим-Девона, Мискини Шохонӣ ва Фориг
зиндагиву эҷод кардаанд, ки дар маҷмӯъ дар инкишофи
адабиёти ин давраи тоҷикӣ саҳми арзанда доранд.

4. Баррасии мавзуи мавриди таҳқиқ нишон дод, ки
Ҳасрати Ҳисорӣ аз шуарои тирози аввали водии Ҳисор буда,
дар рушди адабиёти тоҷик дар ин водӣ саҳми босазо дорад.
Зиндагӣ ва фаъолияти адабии ӯ дар охири асри XVIII ва
ибтидои асри XIX рост меояд. Аз миёни шоирону адибони
водии Ҳисор қисме ба дарбори ҳокимони маҳаллӣ ва Аморати
Бухоро ҷалб шуда, барояшон ашъори мадҳиявӣ гуфтаанд ва
бархе хидмати дарборро қабул накарда, мустақилона ба

корхон эҷодӣ машғул гардидаанд, ки Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ (1796-1832) аз ҷумлаи яке аз шоирони боном ва хунарманд мебошад, ки бо шеъри хуб ва сухани ҳадафмандаш дар миёни шоирони доираи адабии водии Ҳисор мақоми шоиста дорад.

5. Аз ахбори сарчашмаҳо, маълумоти донишмандон ва алаҳқусус ашъори шоир бармеояд, ки Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ (1796-1832) зода ва парвардаи водии Ҳисор буда, дар Бухоро таҳсили илм кардааст. Баъд аз хатми мадраса ба ватанаш бармегардад ва бо ҳунари мирзогию хаттотӣ рӯз мегузаронад. Шоир зиндагии пурмушибатро аз сар гузаронида, ба касалии барас гирифта мезавад ва дар синни 36-38 солагӣ, эҳтимолан дар байни солҳои 1830-32 аз ҷаҳон ҷашм пӯшидааст. Аммо дар ин умри кӯтоҳи худ тавонистааст, осори хубу дилнишине эҷод кунад ва мақоми шоистаи хешро дар миёни шоирон пайдо намояд. Ӯ ҳунари хаттотиро хуб омӯхта, дар дарбори ҳокими Ҳисор Сайидбӣи котибӣ низ кардааст. Таҳаллуסי дигари ӯ – Ҳасрат аз рӯзгори nobасомон ва зиндагии сангинаш аст.

6. Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ ҳудаш девони ашъорашро тартиб додааст, ки ин нукта аз ашъори ӯ хувайдост. Баъд аз вафоти шоир бо фармони ҳокими Ҳисор Суфийӣи девони шоир nobуд карда мешавад. Аз муқоисаву муқобалаи нусаҳои гуногуни ашъори шоир, баёзу ҷунҳо ва тақрирахову маҷмӯаҳои шеърӣ 93 ғазал, 21 мухаммас, 1 мусаддас, 1 маснавӣ, 2 рубой, порчаи манзуми “титол” дастрас гардида, ҳамагӣ 1146 байтро ташкил медиҳад. Илова бар ин 2 порчаи мансури омехта ба назми “титол” ва 1 ғазал, 1 рубой ва 1 мухаммас ба забони ўзбекӣ ба Ҳасрат нисбат дода шудааст, ки моли ӯ буданашон аз эҳтимол дур нест. Назари интиқодӣ нисбат ба ашъори нашршудаи шоир нишон медиҳад, ки ашъори ин шоири ширинкалом ниёз ба нашри интиқодӣ дорад. Девони ашъори Ҳасрат асосан аз жанрҳои хурди лирикӣ – ғазал, мухаммас, мусаддас, китъа, байтҳои ҷудогона ва жанри алоҳидае бо унвони «титол» ё «тағол», ки нави шеърӣи ҳаҷвийи фолклорӣ мебошад, ва бо забонҳои омехтаи тоҷикиву ўзбекӣ эҷод гардидааст, фароҳам омадааст. Ҳасрат бештар дар сурудани ғазал ва мухаммас дасти тавоно доштааст, ки ғазалҳои ӯ дар пайравӣ аз шоирони классик, аз ҷумла, Абдурахмони Ҷомӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Мирзо Абдулқодири

Бедил ва Мирзо Соибӣ Табрзӣ эҷод гардидаанд. Аммо ин пайравии Мирзо Ҳасрат пайравии муқаллидона набада, пайравии эҷодкорона мебошад, ки намунаҳои зиёди ҷунин ашъори шоирро мо дар рисола баррасӣ ва таҳлил кардаем.

7. Аз лиҳози мазмуну мундариҷа ашъори Ҳасрат ҳама баёнгари ҷаҳонбинӣ ва ақоиди ирфонӣю ороӣҳои шоиронаи уянд. Баррасии ғазалиёти шоир нишон дод, ки Ҳасрати Ҳисорӣ дар эҷоди он аслан суннати ғазалсароии шуароӣ гузаштаро идома дода ва аз лиҳози сабки шеърӣ пайравӣ сабки ҳиндист. Ашъори Ҳасрат дорои мавзӯоти муҳталифанд, вале мoya ва муҳтавои онро ишқ ташкил медиҳад. Дар ашъори Ҳасрат аз ду ишқ сухан меравад, ишқи ҳақиқӣ-илоҳӣ ва ишқи маҷозӣ-инсонӣ. Ҳасрат мисли шоирони бузурги гузаштаи худ бар он андеша аст, ки камолоти рӯҳӣ ва маънавии инсон танҳо дар партави ишқ ба вучуд меояд. Яъне ишқ олитарин василаи таҳаввулу тақомули рӯҳи инсон аст. Маҳз ба туфайли ишқ аст, ки инсон ашрафи махлуқот гардид ва бар олами малакут, фариштагон баргарӣ ёфт. Дар ғазалҳои ошиқонаи Мирзо Ҳасрат ду образи лирикӣ – ошиқ ва машуқ ғаёлият доранд, ки ҳадафҳои эҷодии шоирро муайян мекунанд. Дар ғазалҳои ошиқонаи шоир, ошиқ ба машуқа роз меғӯяд ва аксар вақт машуқи сангиндил розҳои ошиқро намешунавад. Ҳасрат дар аксари ғазалҳои исми таҳаллусро овардааст. Ғазалҳои Ҳасрат асосан аз панҷ ва ҳафт байт иборатанд, ки намунаи хуби ғазалҳои адабиёти классикии форсии тоҷикӣ низ ҷунин микдор доранд. Дар сурудани ғазал Мирзо Ҳасрат шеваи эҷодкориро пеш гирифта, қушиш намудааст, ки мазмуну мундариҷаи ғазалҳои тозаву нав бошанд ва ӯ ба ин ҳадафи эҷодии худ муваффақ гардидааст.

8. Мирзо Ҳасрат дар эҷоди мухаммас низ аз шоирони муваффақ аст, ки намунаҳои зиёди мухаммасҳои таълифӣ ва таъминӣ аз ӯ то замони мо расидаанд. Шоир ба ашъори шоирони машхур Абдурахмони Ҷомӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Қалими Қашонӣ ва Абдулқодири Бедил мухаммас бастааст. Мухаммасҳои шоир дар мавзӯҳои ишқӣ, иҷтимоӣ ва ҳасбиҳолӣ гуфта шудаанд. Шоир ҳамчун фарзанди замони худ nobасомонӣҳои рӯзгорро дида қушиш намудааст, то ба муҳтабони худ дар мухаммасҳои низ мушқилоти иҷтимоиро

бозгӯй кунад. Харчанд шоир дар гуфтани мухаммас ба колабҳои суннатӣ пайравӣ кардааст, вале дар мазмун навуғӯҳои зиёд дорад. Шоир як мухаммас ба забони ўзбекӣ низ эҷод кардааст.

9. Панду ахлоқ дар ашъори Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ мавқеи хос дорад ва шоир бо гуфтани пандҳо кӯшиш кардааст, ки ба зиммдорони вақт насиҳате гӯяд ва эшонро дар роҳи давлатдориву ҳукумат қардан ба роҳи рост Ҳидоят намояд. Панди шоир панди урён нест, балки сухани ҳадафманд аст. Шоир ба хонандагони худ ахлоқи хуби инсониро тарғиб менамояд. Ҳар як масъалаи ахлоқӣ аз мадди назари Ҳасрат берун намондааст ва ӯ кӯшиш кардааст, ки доир ба ҳар мавзӯи панде ва сухани созандае гӯяд.

10. Шикоят ва эътироз алайҳи беадолатиҳои замон низ аз мавзӯҳои муҳими ашъори шоиранд. Маҳкуми аҳли ҷоҳу сарват ва ҳимояти халқи мазлум яке аз нишонаҳои асосии қувват гирифтани рӯҳияи эътирозӣ дар адабиёти ин давра аст, ки ашъори Ҳасрати Ҳисорӣ намунаи борики он мебошад. Қиёми шоир ба муқобили тудайи ҳукмрон, эътирози ӯ алайҳи зулми золимон ва дифоъ аз мардуми мазлум ба ҳаҷви намоёндагони ҷудогонаи зиммдорон бо услуби аҷиби ҳаҷвӣ «титол» ё «татол» сурат гирифтааст, аз мушаххасоти сабки ўст. Ин услуб дар адабиёти тоҷикӣ форс услуби тамоман нав буда, дар ашъори ҳам шоирони замони Ҳасрат ва ҳам пеш аз ӯ ба ҷашм намеҳурад. Дар эҷодиёти шоирони гуногун шикваву шикоят аз мавзӯҳои муҳим мебошад. Онҳо дар ашъорашон бар зидди саҳтиҳои муҳит, норизой аз сохту тарғиби иҷтимоӣ, бекадрӣ илму дониш ва аҳли ҳунар мубориза бурда, муҳити пурфасоди дарбори ҳокиму феодалони ҷохилро мазаммат кардаанд. Шикваю шикоят на танҳо дар ашъори шоирони доираи адабии Ҳисор, балки дар ашъори шоирони доираи адабии Бухоро, аз ҷумлаи Содик, Ҷунайдуллои Ҳозик, Мирзо Шўҳи Ҳучандӣ, Мирзо Атои Бухорӣ, Носеҳи Хатлонӣ ва дигарон дида мешавад.

11. Харчанд Ҳасрати Ҳисорӣ дар ашъори худ роҳҳои илмӣ аз мушқилоти иҷтимоӣ баромадани мардумро баён накардааст, вале бо сухани созандаи худ тавонистааст, ки шикваву шикояти онҳоро бозгӯӣ кунад.

12. Мирзо Ҳасрати Ҳисорӣ аз ҷумлаи шоирони ҳушзабкест, ки дар ашъори худ барои рангин шудани сухан ва баёни афкораш аз санъатҳои гуногуни бадеӣ истифода кардааст ва тасвирҳои зебои шоирона офаридааст. Истифодаи бамаврид ва устодонаи санъатҳои бадеӣ аз шоири ҳунарманд будан гувоҳӣ медиҳад, ки Ҳасрати Ҳисорӣ аз зумраи ҷунин сухангустарон аст. Шоир дар ашъораш бештар аз ташбеҳ, талмех, ихом, ташхис, саволу ҷавоб ва ғайра истифода кардааст, ки намунаҳои зиёди онҳоро дар диссертатсия таҳлилу бозгӯӣ кардаем.

13. Хулоса. Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ ҳамчун шоири намоён ва пешқадами замони худ дорои маънавиёти олий, инсонияти баланд ва мавқеи устувори ғоявӣ буда, ба ҷуз тақрор аз озодию бетааллуқии худ аз ҳама ҷизу ҳама кас, ба ҷуз Ҳудову расул(с) сухан мегӯяд ва алайҳи беадолатиҳои замон садо баланд мекунад. Ӯ ба сифати як ҳунарманди равшангар афкори пешқадаму ақониди мутараққии замони худро аз мақоми шоири ширинбаён тарғиб менамояд ва дар тақомули адабиёти форсӣ тоҷикӣ дар водии Ҳисор нақши босазо гузоштааст.

КИТОБНОМА

1. Сарғашмаҳо:

а) ба хатти кирилӣ

1. Абдулқодири Бедил. Саду як ғазал / Бедил Абдулқодир. – Душанбе: Ирфон, 2008. - 104 с.
2. Абдулқодири Бедил. Мунтахабот. Ахтарони адаб / Бедил Абдулқодир. Ҷилди 37. – Душанбе: Адиб, 2018. - 480 с.
3. Абдурауф Фитрати Бухорӣ. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон / Бухорӣ Абдурауф Фитрат (ҳозиркунандаи нашр Асомуддин Насриддинов). – Душанбе, 1991. - 75 с.
4. Абдурахмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт. Ахтарони адаб / Ҷомӣ Абдурахмон. Ҷилди 31. – Душанбе: Адиб, 2016. - 480 с.
5. Абдурахмони Ҷомӣ. 600 ғазали Ҷомӣ / Ҷомӣ Абдурахмон. – Душанбе: Дониш, 2014. - 316 с.
6. Абдурахмони Ҷомӣ. Саду як ғазал / Ҷомӣ Абдурахмон. – Душанбе: Ирфон, 2009. - 104 с.
7. Абдурашидов Абдувалӣ. Шашмақом. Мақоми Сегоҳ Ҷилди 5. Наврӯзи Аҷам. / Абдувалӣ Абдурашидов. – Душанбе: Адиб, 2016. - 496 с.
8. Абдусалом Дехотӣ. Кулӣёт. Ҷилди 5 / Дехотӣ Абдусалом. – Душанбе: Ирфон, 1966. - 472 с.
9. Абиов Амирбек. Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ / Амирбек Абиов. – Душанбе: Дониш, 1984. - 240 с.
10. Абиов Амирбек. Ганҷи Зарафшон / Амирбек Абиов. – Душанбе: Адиб, 1991. - 544 с.
11. Абулқосим Фирдавӣ. Шохнома / Фирдавӣ Абулқосим. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с.
12. Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития / Дониш Аҳмад Махдум. – Душанбе: Сарват, 1992. - 100 с.
13. Бадриддин Ҳилолӣ. Баргузидаи осор / Ҳилолӣ Бадриддин. – Душанбе: Ирфон, 1985. - 208 с.
14. Бадриддин Ҳилолӣ. Ғазалиёт ва рубоӣёт / Ҳилолӣ Бадриддин. – Душанбе: Шаҳназ, 2011. - 200 с.
15. Бадриддин Ҳилолӣ. Саду як ғазал / Ҳилолӣ Бадриддин. – Душанбе: Адиб, 2007. - 104 с.
16. Дӯстхоҳ Ҷалил. Авесто / Ҷалил Дӯстхоҳ. – Душанбе: Қонуният, 2001. - 792 с.

17. Забехуллоҳи Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони форсӣ / Сафо Забехуллоҳ. Ҷилди 2. – Душанбе: Деваштич, 2003. - 322 с.
18. Калими Кошонӣ. Гули хуршед. (Маҷмӯаи шеърҳо) / Кошонӣ Калим. – Душанбе: Ирфон, 1985. - 272 с.
19. Карим-Девона. Сатрҳои оташин / Девона Карим. – Душанбе: Нақши Аҷам, 1991. - 64 с.
20. Мирзо Олимчон Ҳасрати Ҳисорӣ. Маҷмӯаи ашъор. Мураттиб Ҷӯраева Хубонгул Ёрмахмадовна / Ҳасрат Мирзо Олимчони Ҳисорӣ. – Душанбе: Сифат, 2013. - 156 с.
21. Назаров Ҳабибулло. Сатрҳои оташин / Ҳабибулло Назаров. – Сталинобод: Наш. Дав. Тоҷ., 1958. - 100 с.
22. Насими Ҳисор. (Насими Ватан) Намунаи шеърҳо аз доираи адабии водии Ҳисор. – Москва: Можайский полиграфический комбинат, 2004. - 112 с.
23. Носири Бухорӣ. Мунтахаби ашъор. Ахтарони адаб / Бухорӣ Носир. Ҷилди 28. – Душанбе: Адиб, 2016. - 480 с.
24. Паёми истеъдод. (Баёни назму наср). Маҷмӯаи қаламкашони ҷавони Ҳисор. – Душанбе: Хумо, 2004. - 124 с.
25. Парии Ҳисорӣ. Ашъори мунтахаб / Ҳисорӣ Парӣ. (Мураттиб: Саидмурод Эшзода). – Душанбе: Адиб, 2008. - 176 с.
26. Садрӣ Зиё. Наволири зиёия / Зиё Садр. – Душанбе: Адиб, 1991. - 128 с.
27. Садриддин Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик / Айнӣ Садриддин. – Душанбе: Адиб, 2010. - 420 с.
28. Садриддин Айнӣ. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Исёни Муқаннаъ / Айнӣ Садриддин. – Душанбе: Маориф, 1978. - 168 с.
29. Саъдии Шерозӣ. Кулӣёт / Шерозӣ Саъдӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1989. - 416 с.
30. Собирӣ Шохонӣ. Дурдонаҳои Алмосӣ / Шохонӣ Собир. – Душанбе: 2001. - 508 с.
31. Собирӣ Шохонӣ. Бозгашти булбул / Шохонӣ Собир. – Душанбе: 1977. - 160 с.
32. Собирӣ Шохонӣ. Армуғони Мискини Шохонӣ / Шохонӣ Собир. – Душанбе: Хайём, 2001. - 82 с.
33. Соибӣ Табрэзӣ. Девон. Ахтарони адаб / Табрэзӣ Соиб. Ҷилди 34. – Душанбе: Адиб, 2017. - 480 с.

34. Таронаҳои Водии Зарнисор. Намунаи осори адибони водии Ҳисор – Душанбе: Пайванд, 2006. - 134 с.
35. Хаёли Бухорӣ. Девон / Бухорӣ Хаёли. – Хучанд: Хурсон, 2015. - 412 с.
36. Ҳабибов Амирбек. Ганҷи Бадахшон / Амирбек Ҳабибов. – Душанбе: Ирфон, 1972. - 320 с.
37. Ҳабибов Амирбек. Мероси адабии шоирони Ҳисор / Амирбек Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1974. - 240 с.
38. Ҳабибов Амирбек. Аз ганҷинаи адабии Ҳисор. (Зумраи шуарои қарнҳои XVII-XIX Ҳисори Шодмон) / Амирбек Ҳабибов. – Душанбе: Ирфон, 1995. - 232 с.
39. Ҳабибов Амирбек. Ганҷи парешон / Амирбек Ҳабибов. – Душанбе: Ирфон, 1984. - 304 с.
40. Ҳабибов Амирбек. Рубоӣҳои халқӣ ва китобӣ / Амирбек Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1981. - 264 с.
41. Ҳабибов Амирбек. Сароядагони Октябр дар Бадахшони Советӣ / Амирбек Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1986. - 148 с.
42. Ҳабибов Амирбек. Аз таърихи раёбҳои адабии Бадахшон бо Ҳиндустон / Амирбек Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1991. - 172 с.
43. Ҳаким Саной. Осори мунтахаб / Саной Ҳаким. Ҷилди якум. – Душанбе: Адиб, 1993. - 400 с.
44. Ҳофизӣ Шерозӣ. Кулӣёт / Шерозӣ Ҳофиз. – Душанбе: Ирфон, 1983. - 644 с.
45. Ҳофизӣ Шерозӣ. Девон / Шерозӣ Ҳофиз. Бар асоси нусхаи дастхати Мулло Ёри Вандӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018. - 496 с.
46. Шамсиддин Шохин. Мунтахабот / Шохин Шамсиддин. – Душанбе: Адиб, 2016. - 320 с.
47. Шибилӣ Нуъмонӣ. Шеър-ул-аҷам / Нуъмонӣ Шибилӣ. Ҷилди 3, 4 ва 5. – Душанбе: ДДОТ, 2015. - 576 с.

б) ба хатти форсӣ

48. واضح قارى رحمت الله. تحفة الاحباب / قارى رحمت الله واضح. – دوشنبه، 1997. - 227 ص.
49. سمر قندى مليحى، محمدنييع بن محمدشريف. مذكر الاصحاب (به چاپ آماده كنده كمال الدين صدرالدين زاده عيني / مليحى سمر قندى، محمدنييع بن محمدشريف قارى رحمت الله واضح. – دوشنبه: 1385. - 689 ص.
50. عيني صدرالدين. نمونه ادبيات تاجيك / صدرالدين عيني. - ستانلاند، 1940. - 637 ص.

51. حسرت ميرزا عالم جان. ديوان. دستخت آخر عصر اول XVIII / حسرت ميرزا عالم جان. ديوان. دستخت آخر عصر اول XVIII 3296، III 3296 رقم (30) ص.

II. АДАБИЁТИ ИЛМӢ

б) ба забони тоҷикӣ

52. Абдуллоев Аҳмад, Саъдиев Садрид. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XI ва аввали асри XII / Аҳмад Абдуллоев, Садрид Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 1986. - 264 с.
53. Абдуллох Масрур. Намунаҳои адабиёти тоҷик ва аҳамияти таърихи он / Масрур Абдуллох. – Душанбе: Дон.дав.Рус.ва Тоҷ., 2009. - 44 с.
54. Алаӣ Партав. Тафсири сад байти Ҳофиз / Партав Алаӣ. – Душанбе: Фуруғи дониш, 2007. - 160 с.
55. Алий Мухаммадӣ Хурсонӣ. Шоирони Мовароуннахр / Хурсонӣ Алий Мухаммадӣ. – Душанбе: Адиб, 2006. - 688 с.
56. Амиркулов Субҳон. Нигоҳе ба инкишофи таърихи адабиёти тоҷик дар Мовароуннахр (қарни XIX) мунтахаби мақолаҳо / Субҳон Амиркулов. – Душанбе: Ирфон, 2010. - 232 с.
57. Амиркулов Субҳон. Адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX / Субҳон Амиркулов. Қисми 1. – Душанбе: 1980. - 102 с.
58. Аъзамзод Субҳон. Адабиёт ва маърифати нақд. (Масъалаҳои шинохти таърихи адабиёт ва нақди адабии тоҷикии садаи бист). Маҷмӯаи мақолаҳо / Субҳон Аъзамзод. – Хучанд: Анис, 2012. - 200 с.
59. Аълоҳон Афсаҳзод. Академик Мирзоев А. / Афсаҳзод Аълоҳон. – Душанбе: Ирфон, 1985. - 80 с.
60. Бобобек Азизмуродзода Раҳимӣ. Шарҳи шаст ғазали Бедил / Раҳимӣ Бобобек Азизмуродзода. – Душанбе: Девашиғч, 2004. - 320 с.
61. Ғафуров Бобочон. Тоҷикон (Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав) / Бобочон Ғафуров. Китоби 1. – Душанбе: Ирфон, 1998. - 706 с., к.2. - 416 с.
62. Ғафуров Бобочон. Тоҷикон (Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав) / Бобочон Ғафуров. Китоби 2. – Душанбе: Ирфон, 1998. - 416 с.
63. Ғоибов Ғолиб. Таърихи Ҳисори Шодмон, Чагонӣён ва Душанбе (Таърихи сиёсӣ ва ҷуғрофии таърихи водии Ҳисор аз асри VIII то соли 1921) / Ғолиб Ғоибов. – Душанбе, 1999. - 228 с.

64. Девонакулов Аликул, Рахимзода Санавбар. Бохтар / Аликул Девонакулов, Санавбар Рахимзода. // Илм ва ҳаёт. №5, 1989. - 49 с.
65. Девонакулов Аликул. Асрори номҳои кишвар / Аликул Девонакулов. - Душанбе: Ирфон, 1989. - 224 с.
66. Дӯстов Зафар., Фатхуллоҳи Азиз. Ҳисори Шодмон / Зафар Дӯстов, Азиз Фатхуллоҳ. - Душанбе, 1992. - 112 с.
67. Дӯстов Зафар. Дар ҷустуҷӯи фарҳанги водии Ҳисор / Зафар Дӯстов. - Душанбе: 1992. - 84 с.
68. Каримов Усмон. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX / Усмон Каримов. Қисми 1. - Душанбе: Дониш, 1974. - 188 с.
69. Қодиров Юсуф, Мирзоалиев Нуралӣ. Ҳисори бостон / Юсуф Қодиров, Нуралӣ Мирзоалиев. - Душанбе: Аржанг, 2008. - 76 с.
70. Мардон Рачаб, Асозода Латиф. Хотираҳои Амир Олимхон. (муаллифи сарсухан, тавзеҳот ва таҳияи Аҳрор Мухторов) / Рачаб Мардон, Латиф Асозода. - Душанбе: Адиб, 1992. - 48 с.
71. Мардонов Аҳмадҷон, Мирзоалиев Нуралӣ. Ҳисор-қадамҳои бузургони ҷаҳон / Аҳмадҷон Мардонов, Нуралӣ Мирзоалиев. - Душанбе: Аржанг, 2009. - 120 с.
72. Мардонов Аҳмадҷон, Розиков Иззатулло. Авроқи рангини Ҳисор / Аҳмадҷон Мардонов, Иззатулло Розиков. - Душанбе: Сурушан, 2003. - 64 с.
73. Мардонов Аҳмадҷон, Қодиров Юсуф, Лангар-Ато / Аҳмадҷон Мардонов, Юсуф Қодиров. - Душанбе: Андеша, 2002. - 37 с.
74. Мардонов Аҳмадҷон, Қосимов Абдуҳалиқ. Силсилаи нақшбандия дар водии Ҳисор / Аҳмадҷон Мардонов, Абдуҳалиқ Қосимов. - Душанбе: Хумо, 2005. - 208 с.
75. Мирзоди Маонӣ (Миров Тўйчӣ) Мавлоно Яъқуби Ҷарҳӣ / Маонӣ Мирзод. - Душанбе: Шарқи озод, 2010. - 392 с.
76. Мухторов Аҳрор. Ҳисор / Аҳрор Мухторов. - Душанбе, 1995. - 304 с.
77. Мухторов Аҳрор. Ҳокимони Ҳисор. (нимаи дувуми асри XV - ибтидои асри XX) / Аҳрор Мухторов. - Душанбе, 1996. - 48 с.

78. Мухторов Аҳрор. Дурдонаҳои маданияти Тоҷикистон дар Ганҷинаҳои Ҳиндустон / Аҳрор Мухторов. - Душанбе: Ирфон, 1984. - 208 с.
79. Мухторов Аҳрор. Аз таърихи фарҳанги Мовароуннахр. (Маҷмуаи мақолаҳо) / Аҳрор Мухторов. - Душанбе: Амри Илм, 2001. - 154 с.
80. Неъматов Нӯъмон. Мамнӯъгоҳи Ҳисор - се соли инкишоф / Нӯъмон Неъматов. - Душанбе, 1994. - 75 с.
81. Нуралӣ Нурзод. Парниёни сабзи андеша / Нурзод Нуралӣ. - Хучанд: Меъроҷ, 2014. - 308 с.
82. Одина Мирзо. Шарҳи бисту як газали Бедил / Мирзо Одина. - Душанбе: Фуруғи дониш, 2007. - 160 с.
83. Расул Ҳодизода, Каримов Усмон., Саъдиев Садрид. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI - XIX ва ибтидои асри XX / Ҳодизода Расул, Усмон Каримов, Садрид Саъдиев. - Душанбе: Маориф, 1988. - 416 с.
84. Расул Ҳодизода. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX / Ҳодизода Расул. Қисми 1. - Душанбе: Дониш, 1968. - 296 с.
85. Расул Ҳодизода. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII - XIV / Ҳодизода Расул. Қисми 2. - Душанбе: Дониш, 1983. - 232 с.
86. Раҳмонов Шохзамон. Таҳқиқ ва нақд / Шохзамон Раҳмонов. - Душанбе: Адиб, 2005. - 258 с.
87. Собирӣ Шохонӣ. Қалъаи Ҳисор / Шохонӣ Собир. - Душанбе: Адиб, 2003. - 16 с.
88. Султонмуроди Одина. Парӣ (Парии Ҳисорӣ) / Одина Султонмурод. - Душанбе: Ирфон, 2017. - 224 с.
89. Тоиров Урватулло, Солеҳов Мирзо, Мухаммадхоча Назархоча. Таърихи адабиёти тоҷик. (Баёзи намунаҳои осори ҳафти тоисломӣ) / Урватулло Тоиров, Мирзо Солеҳов, Назархоча Мухаммадхоча. - Душанбе: Ҳочӣ Ҳасан, 2010. - 256 с.
90. Фатхуллоҳи Азиз, Одинаев Султонмурод. Ҳисори Шодмон: аз бостон то ин замон / Азиз Фатхулло, Султонмурод Одинаев. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. - 368 с.
91. Фатхуллоҳи Азиз. Таърихи мухтасари Ҳисор / Азиз Фатхулло. - Ҳисор, 1992. - 98 с.

92. Холик Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик. (Аз давраи қадим то асри XIII) / Мирзозода Холик. Китоби I (II). – Душанбе: Маориф, 1989. – 424 с.
93. Худой Шарифов, Абдушуқри Абдусаттор. Шоирони аҳли Сомониён / Шарифов Худой, Абдусаттор Абдушуқур. – Душанбе: Адиб, 1999. – 144 с.
94. Ҳамроев Фармон. Дурдонаҳои таърихи Ҳисор. (бо се забон) / Фармон Ҳамроев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 36 с.
95. Ҳотам Мӯҳтарам. Ҳисор дар бомдоди таърих / Мӯҳтарам Ҳотам. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 152 с.
96. Ҷамолитдин Саидзода. Калим – «Халлоқулмаонии сонӣ» / Саидзода Ҷамолитдин. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 104 с.
97. Шарифмурод Исрофилниё. Мероси адабии Носири Бухорӣ ва тақомули ғазали ошиқонаи орифона дар асри XIV / Исрофилниё Шарифмурод. – Душанбе: Сифат, 2013. – 338 с.
98. Шарифмурод Исрофилниё, Султонмамадова Мархабо. Шарҳи мунтахаби ашъори устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ / Исрофилниё Шарифмурод, Мархабо Султонмамадова. – Душанбе: Пайванд, 2016. – 47 с.
99. Шодибек Собирӣ. Доираи адабии Ҳисор (аз асри X то аввали асри XX) / Собирӣ Шодибек. – Душанбе: Ашуриён, 2015. – 120 с.
100. Шодибек Собирӣ. Ҳаёти пурҳасрат (асари бадеӣ-таърихӣ) / Собирӣ Шодибек. – Душанбе: Эҷод, 2008. – 56 с.
101. Шодибек Собирӣ. Қурбониёни разолат (асари бадеӣ-таърихӣ) / Собирӣ Шодибек. – Душанбе: Пайк, 2004. – 144 с.
- б) ба забони русӣ**
102. Давидова Елена Абрамовна, Мухторов Ахрор. Страницы истории Гисара. / Елена Абрамовна Давидова, Ахрор Мухторов. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 76 стр.
103. Исмоилов Лутфулло Эшонович. Из истории Мавераннахра XVI-XVIII вв / Лутфулло Эшонович Исмоилов. – Кемеро: Кузбасавуиздат, 2001. – 32 стр.
104. Исмоилова Бибисабоат. Политическая история Бухарского эмирата при эмире Хайдаре (1800-1826 гг.) / Бибисабоат Исмоилова. – Душанбе: Конуният, 1999. – 76 стр.
105. Исмоилова Бибисабоат. Бухарский эмират при эмире Хайдаре / Бибисабоат Исмоилова. – Худжанд, 2000. – 200 стр.

106. Исмоилова Бибисабоат. История Бухарского эмирата (втор. пол. XVIII - сер. XIX вв.) / Бибисабоат Исмоилова. – Худжанд: Нури маърифат, 2005. – 296 стр.
107. Каримов Рустам. Гиссарская долина. (Путеводитель) / Рустам Каримов. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 56 стр.
108. Литвинский Борис Анатольевич, Соловьев Владимир Сергеевич. Средневековая культура Тахористана / Борис Анатольевич Литвинский, Владимир Сергеевич Соловьев. – Москва: Наука, 1985. – 264 стр.
109. Негматов Нуъмон. Хисорский заповедник и его архитектурные памятники / Нуъмон Негматов. – Душанбе, 1993. – 136 стр.

III. МАҶАЛЛА ВА РӯЗНОМАҶО

110. Галимова Г. «Дастнависи номаълуми шеърҳои шоирони кӯхистон» / Г. Галимова. // Шарқи сурх. №9, сентябри 1957.
111. Девонакулов Аликул, Раҳимзода Санавбар. Бохтар / Аликул Девонакулов, Санавбар Раҳимзода // Илм ва ҳаёт. №5, 1989.
112. Дӯстов Зафар. «Маҳдуми Аъзам» / Зафар Дӯстов. // Ҳисори Шодмон. №51 (7551), 17 июни соли 1992.
113. Дӯстов Зафар. Шумон, Шомон ва Ҳисори Шодмон / Зафар Дӯстов. // Байраки Ленинизм. №6 (7466), 18 январи соли 1992.
114. Дӯстов Зафар. Тасаллоти Ҳисор (Шумон) аз ҷониби аъроб / Зафар Дӯстов. // Байраки Ленинизм. №17 (7467), 22 январи соли 1992.
115. Дӯстов Зафар. Бекҳои Ҳисори Шодмон / Зафар Дӯстов. // Ҳисори Шодмон. №28 (7488), 4 апрели соли 1992.
116. Дӯстов Зафар. Абдулқаримхон ҷӣ гуна шахс буд / Зафар Дӯстов. // Ҳисори Шодмон. №31 (7491), 15 апрели соли 1992.
117. Дӯстов Зафар. Ҳисори Шодмон - нондони аморати Бухоро / Зафар Дӯстов. // Ҳисори Шодмон. №35 (7495), 29 апрели соли 1992.
118. Каримов Рустам. «Қорини Ҳисорӣ» / Рустам Каримов. // Ҳисори Зарнисор. №3, 2013.
119. Қодиров Юсуф. Ҳамроев Фармон. Бозёфтҳои бостоншиносон / Юсуф Қодиров, Фармон Ҳамроев. // Ҳисори Шодмон. №15 (7850), 1-7 июни соли 2002.

120. // Мероси ниёгон. – Душанбе, №3, 1992.
121. Муқимов Раҳим. Масҷиди Сангин / Раҳим Муқимов. // Ҳисори Шодмон. №50 (7550), 24 июни соли 1992.
122. Муллоаҳмадов Мирзо. Ҳавзаи адабии Ҳисор ва баъзе аз вижагиҳои он / Мирзо Муллоаҳмадов. // Пайванд, 2010. – Саҳ.23-27.
123. Муҳаммадиев Шамсиддин. «Мероси адабии шоирони Ҳисор дар шиби қораи Ҳинду Покистон» / Шамсиддин Муҳаммадиев. // Ҳисори Зарнисор. №3, 2013.
124. Одинаев Султонмурод. Доираи адабии Ҳисори Шодмон. // Рӯдакӣ. Фаслномаи адабӣ-фарҳангии Рӯзани фарҳангии Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон / Султонмурод Одинаев. №28, 2010.
125. Ҳабибов Амирбек. Ҳаждах газали Ҷазбӣ / Амирбек Ҳабибов. // Садои Шарк, №12, декабри 1971.
126. Ҳабибов Амирбек. «Гулзори Ҳасрат» / Амирбек Ҳабибов. // Садои Шарк, №7, июли 1969.
127. Ҳабибов Амирбек. «Рӯзгори номаълуми Мучрим» / Амирбек Ҳабибов. // Комсомоли Тоҷикистон. №99 (5953), 20 августи 1975.
128. Ҳабибов Амирбек. «Ба дар то мезанӣ даст» / Амирбек Ҳабибов. // Маориф ва маданият. №11 (8714), 27 январи 1968.
129. Ҳабибов Амирбек. «Титолҳои Мирзо Ҳасрат» / Амирбек Ҳабибов. // Маориф ва маданият. №2922, 9 январи 1973.
130. Ҳабибов Амирбек. «Шоҳиди ду ҳаёт» / Амирбек Ҳабибов. // Комсомоли Тоҷикистон. №118 (6128), 6 октябри 1976.
131. Ҳалимзода С. Чағонӣ / С. Ҳалимзода. // Ҳисори Шодмон. №6 (7648), 25 апрели соли 1996.
132. Ҳамроев Фармон. Бозёфти нодир / Фармон Ҳамроев. // Ҳисори Шодмон. №23 (7857), 24-31 июли соли 2002.

IV. ФАРҲАНГ ВА ЭНСИКЛОПЕДИЯҲО

133. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Ҷилди 1. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
134. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Ҷилди 2. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

135. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе, 2004. – 522 с.
136. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 8. – Душанбе, 1988. – 592 с.

V. ИНТЕРНЕТ

137. www.millat.tj/farhangvaadab/1570-zind-agii-pas-az-marg_143_.html.

ҚҶРАЕВА ХУБОН ЁРМАХМАДОВНА

**МИРЗО ОЛИМҚОН ҲАСРАТИ
ҲИСОРӢ ВА МУҲИТИ АДАБИИ
ҲИСОР ДАР АСРҲОИ ХVIII-XIX**

*Муҳаррири техникӣ:
Рабиев Зокирҷон*

Ба чопаш 30.01.2023 ба имзо расид. Коғози офсет.
Андозаи 60x84 1/16. Ҷузъи чопии шартӣ 8,5.
Адади нашр 100 нусха.

Дар матбааи ҶДММ «Меҳроҷ Граф» ба таъб расидааст.
ш. Душанбе кӯчаи Айнии 126

